

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Thea Campagne, Floor van Gelder, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,
Riet Paasman, Jannie Poelstra, Annerieke Vos, Jette Westerbeek

Redaktieraad

Anna Aalten, Carla Bal, Jeanne de Bruijn, Rosemarie Buikema,
Dorly Deeg, Fokkelien van Dijk-Hemmes, Hanneke de Groot,
Rina Van der Haegen, Annemiek Hoogenboom, Marijke de Jong,
Jos Knops, Aafke Komter, Barbara van Koppen, Selma Leydesdorff,
Marijke Linthorst, Heidi de Mare, Tineke den Nijs,
Jantien van den Oord, Renée Römkens, Marlies Vulto,
Tienka Wiersma.

Redaktiesekretariaat

Saskia Grotenhuis
Amstelveenseweg 97, 1075 VX Amsterdam

Uitgeverij en abonnementsadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bladzijden. De prijs van een abonnement bedraagt voor particulieren f 37,50 per jaargang, na het eerste nummer f 26,50, na het tweede f 18,50 en na het derde f 10,—. Losse nummers kosten circa f 12,50. Voor betaling van abonnementsgelden dient een akseptgirokaart te worden afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd, tenzij men één maand voor het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. Nieuwe abonnementen kunnen worden opgegeven bij de abonnementsadministratie.

Inhoud

- 155 Redactioneel
- 158 Mythe of macht? Langdurige zwangerschappen in Noord-Afrika
Willy Jansen
- 180 Androgynie – loon voor wilskracht versus vrolijke versplintering.
Mogelijkheden en beperkingen van een ideaal *Margret Brüggmann*
- 197 Geleefde werkelijkheid en betekenissen *Ien Dienske*
- 207 Goed Wonen? *Wies van Moorsel*
- 232 Het ‘Rubin-recept’ nader bekeken *Hanne Groenendijk*
- 241 De Goddess movement, of: Is dit wel iets nieuws onder de zon?
Marijke de Jong
- 245 Ambities versus arbeidsmarkt *Anke Steinmann*

Recensies

- 255 ‘Doing feminist research’ van Helen Roberts (red.)
Marjolein Morée
- 258 ‘Tweede jaarboek voor vrouwengeschiedenis’
Suzanne van Norden
- 262 ‘Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940’ van M. Morée en
M. Schwegman *Loes Ronner en Annemarie Schouw*
- 264 ‘Krisis, tijdschrift voor filosofie’ *Désirée Verberk,*
Franciska Reussink, Geerte Wachter
- 267 ‘Jaarverslagen Blijf van mijn lijf-huizen’ *Thea Campagne*

Verslagen van bijeenkomsten

- 268 ‘Evalueren is vooruitzien, een terugblik op de Zomeruniversiteit
Vrouwenstudies 1981’ *de organisatrices*
- 275 ‘Vrouwenstudies in Latijns-Amerika’ *Thera van Osch*
- 277 ‘Wie beslist over antikonceptie’ *Nel Draijer*

- 281 Kroniek

- 285 Gegevens over de auteurs

Rektifikatie

In het vorige nummer, *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 9, 1982, nr. 1, is op p. 134 de laatste regel van de kolommen weggefallen.

Onderaan de eerste kolom ontbreekt:

‘onderkennen van onderdrukking binnen een’

en onderaan de tweede kolom:

‘traditionele.’

Redactioneel

In de discussie binnen vrouwenstudies over macht is nu eens de aandacht gericht op de machtsongelijkheid tussen de seksen, dan weer op de machtsmiddelen waartoe vrouwen toegang hebben. Willy Jansen laat in haar artikel 'Mythe of macht: langdurige zwangerschappen in Noord-Afrika' zien dat beide aspecten nauw met elkaar verbonden zijn en enkel in hun samenhang begrepen kunnen worden. De auteur beschrijft hoe het geloof in langdurige zwangerschappen maatschappelijk funktioneert; zij laat zien dat deze mythe zowel onderdeel is van de heersende patriarchale cultuur als door vrouwen gebruikt wordt ten behoeve van hun eigen positie. De mythe van het slapende kind is een poging van vrouwen tot definiëring van de werkelijkheid en kan gezien worden als een symboliese aanpassing aan de dominante norm om afwijkingen daarvan en verzet daartegen te verhullen.

Op de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies '81 hield Margret Brüggmann een lezing over androgynie, welke hier onder de titel 'Androgynie – loon voor wilskracht versus vrolijke versplintering. Mogelijkheden en beperkingen van een ideaal' wordt weergegeven. Ze bespreekt hierin verschillende theorieën over androgynie en konfronteert deze met de opvattingen van Hélène Cixous en Julia Kristeva. Het is een konfrontatie tussen een denken waarin vrouwelijkheid en mannelijkheid uiteindelijk en idealiter zouden moeten 'samensmelten' en een denken waarin de differentie, het bestaan van een verschil dat niet 'overbrugd' kan of moet worden, centraal staat. Hiermee lijkt ze eenzelfde positie in te nemen als Rina Van der Haegen in haar artikel over androgynie in het eerste nummer van de eerste jaargang. Echter na het androgynie-begrip, evenals Rina, theoreties verworpen te hebben probeert ze het voor de literatuur te 'redden', met een bespreking van *Orlando* van Virginia Woolf als demonstratie van een literair androgynie-beeld.

In 'Geleefde werkelijkheid en betekenissen' vraagt Ien Dinske zich af of het überhaupt mogelijk is om androgynie

‘wetenschappelijk’ te analyseren. Ze zet het bovengenoemde artikel van Rina Van der Haegen en dat van Maaïke Meijer in het *Lesbisch Prachtboek* tegenover elkaar als twee verschillende manieren van vertellen om het verschil in houding, taal en benadering aan te geven. Voor Dienske heeft slechts één manier van ‘vertellen’ over androgynie zin.

Het thema wonen wordt in diverse studierichtingen, sociologie, sociale geografie, planologie, bouwkunde en kunstgeschiedenis, met name binnen vrouwenstudies bestudeerd. Eensgezind kritiseren dergelijke studies (en de vrouwenbeweging) de woningbouw, namelijk dat deze in zijn huidige vorm andere samenlevingsvormen dan het gezin belemmert. De mogelijkheid van een alternatieve architectuur wordt meestal zonder meer voorondersteld. De vraag is echter of de architectuur als zij nú een bepaald woonprogramma voorschrijft, straks meer kan doen dan een nieuw, ander programma voorschrijven? Kunnen we nieuwe ideologische pretenties aan de architectuur toekennen? Welke ‘maatschappelijke taken’ worden in de geschiedenis aan haar toegekend? Een lijn van onderzoek op het gebied van ‘vrouwen en wonen’ houdt zich met dergelijke vragen bezig; vragen, die een nadere analyse van de architectuur in haar historische vormen vergen. Wies van Moorsel levert daaraan een bijdrage met haar beschrijving van het werk van de Stichting ‘Goed Wonen’ in de jaren vijftig en zestig.

In dit nummer zijn twee reacties op eerder in dit tijdschrift verschenen artikelen opgenomen. Hanne Groenendijk gaat in op de bespreking door Manja Zaat van Lillian Rubins onderzoeksmethode in het vorige nummer. Zij vraagt zich af voor welk soort van vragen ‘Rubins methode’ geëigend is en plaatst er enkele kritiese kanttekeningen bij wat betreft explicatie van vooronderstellingen, probleemstelling en analysetechnieken. Ook het therapeuties getinte karakter van Rubins interviews stelt ze ter discussie.

Marijke de Jong reageert op het artikel van Denise Dijk over de Goddess movement in nummer 4 van de vorige jaargang, vanuit de vraag of deze beweging wel zoveel te bieden heeft voor een feministiese theologie. Haar kritiek betreft de religieuze en feministiese uitgangspunten van deze beweging en vraagt zich af ‘of dit wel iets nieuws onder de zon is’.

In de rubriek ‘Ik en de wetenschap’ dit keer een verhaal van Anke Steinmann over de konfrontatie tussen haar beroepsbeeld, zoals zij zich dit tijdens haar psychologiestudie had gevormd, en de reële situatie op de arbeidsmarkt, in het bijzonder voor vrouwen, waarmee ze na haar afstuderen geconfronteerd is/ wordt.

Publikaties over feministiese methoden, vrouwengeschiedenis, mishandelde vrouwen en het filosofiese tijdschrift *Krisis* worden in de recensierubriek besproken. De bijeenkomsten en kongressen waarvan in dit nummer verslag wordt gedaan, zijn ondanks het feit dat ze niet al te recent zijn, heel informatief. Hoewel het bijna een jaar geleden is dat de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies plaatsvond, vinden we het belangrijk het verslag van de organiserende werkgroep alsnog in dit nummer op te nemen; zeker omdat de vraag of er een nieuwe zomeruniversiteit moet komen, en zo ja, wanneer en in welke vorm, op dit moment besproken wordt.

Willy Jansen

Mythe of macht? Langdurige zwangerschappen in Noord-Afrika*

Slapende kinderen

Toen een antropologe een paar jaar geleden oudere algerijnse vrouwen in de grote steden interviewde over hun ervaringen met kinderen merkte ze dat deze vrouwen nog bijna allemaal geloofden dat een ongeborn kind *in slaap kan vallen* in de baarmoeder. De vrucht die inslaapt houdt op met groeien, beweegt niet meer en trekt samen tot een bal. Dit gebeurt als gevolg van een grote psychologische schok of menstruatiebloed dat over de foetus stroomt. Het kind is dan een *râged*, een *slapende*, geworden. Het kan heel lang bewegingloos blijven zitten en zal zich pas verder ontwikkelen als het wakker gemaakt wordt. Hierdoor kunnen zwangerschappen veel langer duren dan negen maanden. Soms kan een kind meerdere jaren na de conceptie geboren worden volgens deze informanten.¹

Het volksgeloof in *het slapende kind* komt eveneens in andere delen van Algerije voor en ook in de buurlanden vinden we het

* Bij het ontwikkelen van mijn ideeën over langdurige zwangerschappen heb ik veel steun gehad van vriendinnen en vrienden in Algerije, Aix-en-Provence en Nijmegen. Ik wil vooral de studenten van de cursus 'Vrouwen in het mediterrane gebied' bedanken voor hun stimulans en kommentaar op een eerdere versie, verschenen in de interne publikatieserie van de Vakgroep Kulturele Antropologie. H. Driessen, A. Blok, J. Peters en W. Christian hebben me adviezen gegeven die dankbaar ontvangen zijn, ook al zijn ze niet altijd verwerkt. Wel veel wijzigingen en uitbreidingen heb ik aangebracht na de gesprekken die ik eind 1981 had met vrouwen in een stad in Oost-Algerije. Alle citaten zijn, tenzij anderszins aangegeven, aan deze kontakten ontleend.

1. N. Zerdoumi, *Enfants d'hier. L'éducation de l'enfant algérien*, Parijs (Maspero) 1979, pp. 71-72. Ik zal hier de transkriptie van de arabiese woorden overnemen van de auteurs, dit om verwarring te voorkomen. Volgens de meer korrekte transkriptie gebaseerd op H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Ithaca (Spoken Language Services Inc.) 1976, wordt de term *râged* geschreven als *râqid*, en *bou mergoud* als *bū marqūd*. De beide synoniemen zijn ontleend aan de stam *raqada* wat *slapen* betekent. Qur'ān wordt voor de herkenbaarheid *Koran*.

terug.² Traditionele vroedvrouwen in Casablanca, Marokko, noemden oorzaken waardoor een vrucht in slaap kan vallen en ze kenden middelen om deze weer wakker te maken. In Tunesië noemt men het een *bou mergoud*.³ Een verleden als *râged* geeft een bijzondere aura. Verschillende beroemde personen in de arabiese geschiedenis zijn slapende kinderen geweest.

Uit de literatuur krijgt men de indruk dat het geloof in de *râged* nog steeds bestaat, al vertellen de auteurs ons weinig over de mate waarin het verschijnsel voorkomt of wat de achtergrond ervan is. Gaudry geeft verslag van een aantal rechtszaken over *slapende kinderen*. Eind jaren vijftig, toen zij haar onderzoek deed, was er minstens een keer in de twee jaar een konflikt over een *râged* dat uitgevochten werd voor het hof in Geryville, het tegenwoordige El Bayadh in Algerije.⁴ Anderen bevestigen het voortbestaan van de mythe. Volgens Virolle zeggen de vrouwen in de dorpen van Kabylïë nog steeds dat een *râged* wel eens voor kan komen, al had ze er zelf nog nooit een geval meegemaakt. Een andere onderzoeker kende in 1980 een vrouw in Salé, Marokko, die zei zwanger te zijn van een *slapend kind*.⁵ Andezian vertelde me dat vorig jaar een marokkaanse vrouw die in Frankrijk woonde, tegen haar klaagde over de onwetendheid van de franse gynaekologen nadat ze daar advies was gaan vragen over hoe ze haar slapend kind weer op kon wekken.⁶ Recentelijk kon ik zelf in Algerije met vrouwen over de *râged* praten. Ik was benieuwd of het slapende kind nog voorkwam, wat de kenmerken ervan waren en in welke kontekst het begrip gebruikt werd. De eerste vrouw bij wie het onderwerp ter sprake kwam was zelf hoogzwanger. Lachend wees ze op haar buik en zei: 'Dit is ook een *râged* geweest.'

Wat is de sociale betekenis van dit geloof in het bestaan van langdurige zwangerschappen? De meeste auteurs die de *râged* beschrijven doen geen poging de mythe te verklaren. Het wordt beschouwd als een folkloristische curiositeit, een overblijfsel uit

2. M. Gaudry, *La société féminine au Djébel Amour et au Ksel*. Algiers (Société Algérienne d'Impression Diverses) 1961, p. 192.

3. J. Mathieu, R. Maneville, *Les accoucheuses musulmanes traditionnelles de Casa Blanca*. Parijs (Impr. Administrative Centrale) 1952, pp. 45-48.

M.L. Dubouloz-Laffin, *Le Bou-Mergoud, folklore tunisien*. Parijs (Maisonnette) 1946, p. 274.

4. M. Gaudry, a.w., pp. 485 e.v.

5. Deze gegevens zijn ontleend aan korrespondentie en persoonlijke gesprekken met de betrokkenen, resp. M. Virolle (24-1-1981) en M. Dasser en zijn moeder (29-12-1980).

6. Persoonlijk gesprek met S. Andezian (6-4-1981).

magieser tijden, of als een voorbeeld van het gebrek aan logika van vrouwen.⁷ Men ziet het als een mythe die te marginaal is om veel aandacht aan te schenken. In het onderstaande wil ik echter laten zien dat het idee van de *râged*, net zoals andere noties over seks of het lichaam, verbonden is met de seksuele organisatie van de maatschappij waarin het voorkomt. De mythe heeft kunnen voortbestaan tot in de huidige tijd, niet zozeer omdat er naar verwezen wordt in oude islamitische wetsteksten, maar omdat het een middel is in de machtsstrijd tussen de seksen. Om deze verbinding tussen mythe en macht duidelijk te maken zullen de verschillende toepassingen van de *râged* nagegaan worden in samenhang met maatschappelijke verhoudingen.

Islamitische bronnen

Het idee dat een foetus in slaap kan vallen en zo de geboorte enkele jaren uit kan stellen, wordt niet tegengesproken in oude islamitische geschriften. Integendeel, sommige exegeten noemen het zelfs. Door verschillende verzen van de *Koran* samen te voegen konden geleerden afleiden dat de minimumduur van een zwangerschap zes maanden was. Maar de maximumduur was moeilijker vast te stellen en de verschillende wetsscholen aksepteerden verschillende termijnen.⁸

De doktrine van hun grondlegger Malik Bin Anas volgend kennen de malikieten, de overheersende school in Algerije, een zwangerschapsduur van maximaal vijf jaar. Malik zelf staat erom bekend dat hij drie jaar *geslapen* heeft. De malikiet Khalîl zegt het volgende: 'De weduwe of de gescheiden vrouw die in haar *cidda* is en twijfelt of ze al of niet zwanger is, moet de maximale draagtijd in acht nemen. De doktrine is echter onduidelijk over hoe lang dit zou moeten zijn: vier of vijf jaar.'⁹

Ibn El-Qâsim aksepteerde volgens de Moudawana een termijn van

7. Resp. A. Bouhdiba, *La sexualité en Islam*. Parijs (PUF) 1975, p. 187; M. Dubouloz-Laffin, a.w., p. 274; N. Zerdoumi, a.w., p. 71; J. Mathieu, R. Maneville, a.w., p. 81.

8. De tijd gedurende welke moeders hun kinderen dienen te zogen, wordt door de *Koran* S.II.233 en S.XXXI,14 vastgesteld op twee jaar. Trekt men dit af van de dertig maanden die in S.XLVI,15 genoemd worden als de termijn dat een kind gedragen en gezoogd wordt, dan komt men op zes maanden zwangerschap. N. Zerdoumi, a.w., pp. 70-71. Geen enkele auteur wijst op de mogelijkheid dat deze verzen ook gebruikt kunnen worden om de maximumtermijn vast te stellen. In de praktijk wordt meestal een verlenging van hoogstens twee jaar boven de normale zwangerschapsduur geaksepteerd, wat wijst op enige samenhang met deze Sûrât.

9. G.H. Bousquet, H. Jahier, 'L'enfant endormi. Notes juridiques,

vijf jaar. Andere malikieten gaan nog verder. In de Mi'yar van El Wancherisî wordt een vraag als volgt beantwoord: 'Wat moet besloten worden in het geval van een vrouw die zegt dat ze vier jaar zwanger is?' 'Vrouwen kunnen gedurende vijf of zeven jaar zwanger blijven, wanneer zij niet onderworpen worden aan geslachtsgemeenschap. Allah weet het overigens beter. Het kind trekt zich samen in de baarmoeder, zoals een gekauwde hap zich samentrekt (in de mond). Als vervolgens de moeder weer onderworpen wordt aan geslachtsgemeenschap zet de foetus zich opnieuw uit. Glorie aan Allah, de Schepper, de Alleswetende. Dat kan eveneens het gevolg zijn van de menstruatie. In feite, wanneer de zwangere vrouw haar regels heeft, hebben deze tot gevolg dat de foetus samenschrompelt in de baarmoeder. Daarentegen, als de zwangere vrouw geen menstruele vloeiingen heeft, groeit het kind.'¹⁰

Andere wetsscholen staan minder tijd toe. Voor chafeïten kan de maximumduur van een zwangerschap vier jaar zijn. Hanifiëten geloven evenals sommige hanbalieten dat deze maar twee jaar kan duren. Vele anderen, zowel binnen als buiten deze scholen, hebben kritiek geuit op deze ongewoon lange termijnen en wijzen ze af.

Moderne arabiese regeringen lijken een *râged* niet langer meer te erkennen in hun wetgeving. Egypte stond vroeger een uiterste zwangerschapsduur van twee jaar toe; op 10 maart 1929 werd dit gereduceerd tot één jaar. Andere staten volgden in deze vermindering tot een jaar, Syrië in 1953, Tunesië in 1956 en Marokko in 1957. In Algerije is een nieuwe wet nog in de maak. Maar ondanks deze beperking wordt hiermee een verlengde draagtijd niet helemaal uitgesloten. Een termijn van meer dan één jaar achten medici niet mogelijk. De westerse wetgeving geeft een veel kortere duur aan: De Code Napoléon stelt de langst mogelijke zwangerschap vast op 300 dagen; volgens de duitse en zwitserse wet kan een vrouw maar 302 dagen zwanger zijn.¹¹

ethnographiques et obstétricales', in: *Revue Algérienne, Tunisienne et Marocaine de Législation et de Jurisprudence*, febr. 1941, p. 18 (vert. van mij – W.J.).

10. G.H. Bousquet, *Le Droit Musulman par les textes. Précis de Droit Musulman I, II*. Algiers (La maison des livres) 1947, pp. 153-154 (vert. van mij – W.J.). In het bovengenoemde artikel van Bousquet en Jahier wordt naar de Mi'yar als bron verwezen maar deze is hier foutief geschreven als Midar.

11. J. Roussier, 'Le problème des longues grossesses dans notre ancien Droit. Doctrine et jurisprudence des trois derniers siècles de l'Ancien Régime', in: *Etudes Historiques à la mémoire de Noël Didier*. Parijs (Ed. Montchrestien) 1960, pp. 275 en 282.

Mannelijk belang bij de râged

In Algerije en de meeste overige arabiese landen hebben mannen meer rechten over kinderen dan vrouwen. Dit wordt vooral duidelijk bij echtscheiding. Een gescheiden moeder mag enkel voor haar kinderen zorgen totdat ze oud genoeg zijn om naar hun vader of zijn familie te gaan. In de praktijk oefenen lang niet alle vaders hun rechten uit, noch voldoen ze aan de plichten die deze met zich meebrengen. Vaak worden kinderen, vooral als het meisjes betreft, zonder enige vorm van ondersteuning bij hun moeder gelaten. Daarentegen zijn het vooral jongens aan wie vroegtijdig de moederlijke zorg ontnomen wordt.¹² Komt de vader te overlijden dan kan zijn familie zijn rechten overnemen en niet de moeder. Om deze paternalistische rechten zelfs over de nog ongebornen kinderen te garanderen bij echtscheiding of overlijden, dient een weduwe of gescheiden vrouw een wachttijd, de *cidda*, te respekteren voor ze hertrouwt. Deze periode van minstens drie menstruele cykli dient om vast te stellen of ze zwanger is. Verwacht ze een kind dan behoort dat aan haar ex-man of overleden echtgenoot en zijn familie, en moet ze eerst bevallen voor ze kan hertrouwen.

De notie van een verlengde zwangerschapsduur breidt de paternale claims over nog ongebornen kinderen uit, vooral in twijfelachtige situaties. Sommige vrouwen kunnen moeilijk aan de eisen van de *cidda* voldoen omdat ze niet of onregelmatig menstrueren, of omdat ze om andere redenen niet zeker weten of ze in verwachting zijn. Ze moeten dan wel de maximale draagtijd wachten, zodat elk eventueel kind onder patrilineair gezag gesteld kan worden. Hoe langer de tijd, hoe meer mogelijkheden voor mannen om de na een scheiding geboren kinderen op te eisen.

Ondanks het feit dat de mythe van het *slapende kind* mannen van nut is geweest als ze het vaderschap van een kind opeisten dat lang na de echtscheiding geboren werd,¹³ blijkt dat in de praktijk de râged vooral een zaak van vrouwen is. Zerdoumi benadrukt de rol van oude vrouwen. Op hun verklaringen baseerden de wetgeleerden hun

12. 'Charte Nationale', in: *Révolution Africaine*, nr. 644, 1976, p. 35. Een wetsvoorstel betreffende de rechten over kinderen en de wettelijke positie van vrouwen in het algemeen zou op 25-1-1982 in de algerijnse volksvergadering ter stemming komen, maar werd de dag ervoor voor onbepaalde tijd opgeschort. Een algerijnse wetgeving die de relatie tussen vrouwen en mannen moet regelen, is al bijna twintig jaar in voorbereiding, maar de beslissing hierover wordt vanwege de politieke moeilijkheden die deze oplevert steeds uitgesteld.

13. M. Gaudry, a.w., pp. 488-490. Vergelijk ook p. 14.

uitspraken in de begintijd van de Islam.¹⁴ Later werden oudere vroedvrouwen als getuigen opgeroepen in rechtszaken betreffende *slapende kinderen*.¹⁵ Hun interpretatie was belangrijk omdat mannen het verschijnsel moeilijk konden verifiëren. Het feit dat vrouwen elkaar steunen wanneer ze het bestaan van een *râged* of een *bou mergoud* verdedigen, wijst op een mogelijk belang dat ze zelf bij de mythe hebben. Dit artikel gaat vooral over de betekenis die de *râged* heeft voor vrouwen binnen specifieke sociale ontwikkelingen. De mythe is echter niet altijd als zodanig beschreven.

Oriëntalisme

In de koloniale kontekst maar ook heden ten dage, zijn verschijnselen als de *râged* geliefde voorbeelden om ons te overtuigen van de onwetendheid en achterlijkheid van arabieren, en van arabiese vrouwen in het bijzonder. Het geloof in een zwangerschap van een of twee jaar bewijst immers dat deze mensen niet beschikken over de meest elementaire kennis van geboorte of voortplanting, zo argumenteert men. Anderen, die er iets meer over denken te weten, zien de *râged* juist als een vorm van hypokrisie. Die mensen weten best hoe lang een kind in de baarmoeder blijft, maar gebruiken het bijgeloof als een slimme leugen om hun eigen regels en wetten te ontduiken. Een *slapend kind* is enkel simulatie, een juridiese fictie om illegitieme kinderen te wettigen, is dan de redenering.

In het onderstaande zullen we zien dat deze argumenten een kern van waarheid hebben. Maar beide zijn ze te eenzijdig en daardoor in wezen vals. Ze zijn een benadering van de arabiese kultuur die meer zegt over het eigen gevoel van superioriteit van de spreker dan over de *râged*. Centraal staat de vernedering van de ander door een beschuldiging van onwetendheid of immoraliteit en niet een beter begrip van een sociaal verschijnsel. De mythe wordt op deze manier gebruikt om uitdrukking te geven aan een interkulturele hiërarchie en om deze te konsolideren. Said noemt dit 'oriëntalisme'.¹⁶ Dit soort verklaringen van de *râged* passen in zijn lange reeks van voorbeelden waarmee hij laat zien hoezeer het westerse denken over de Oriënt uitdrukking is van en beïnvloed wordt door politieke machtsverhoudingen.

14. N. Zerdoumi, a.w., p. 71.

15. M. Gaudry, a.w., p. 488.

16. E. Said, *Orientalism*. Londen (Routledge and Kegan Paul) 1978.

De mythe medies verklaard

Bousquet en Jahier willen in hun artikel bovenstaande onwetenschappelijke verklaringen van het *slapende kind* weerleggen. In hun poging om het voortbestaan van deze mythe beter te begrijpen komen ze tot de konklusie dat de centrale verklaring gezocht moet worden in een verkeerde uitleg van mediese verschijnselen. Niet dat de mensen onwetend zouden zijn over het verloop van zwangerschap of geboorte, verre van dat. Maar er zijn speciale gevallen in de gynaekologie bekend, waarbij bepaalde verschijnselen vrouwen doen geloven dat ze in verwachting zijn zonder dat ze dat ook werkelijk zijn.¹⁷

In het geval van een buitenbaarmoederlijke zwangerschap zijn de aanvankelijke tekenen dezelfde als bij een normale. Na vier en een halve maand voelt de vrouw zelfs de bewegingen van het kind. Maar als de vrucht sterft, wordt deze niet altijd afgestoten. De moeder voelt haar baby niet langer bewegen. Ze weet dat het kind nog aanwezig is, want ze heeft geen zichtbare miskraam gehad. In het zeldzame geval dat de vrouw er geen last van krijgt, kan een nieuwe bevruchting haar sterken in haar geloof dat dit het kind is dat ze eerder gevoeld maar nooit gebaard heeft.

Een tweede mediese afwijking is retentie. De foetus sterft vroegtijdig en wordt niet afgestoten maar mummificeert en blijft zo maanden, zelfs jaren in het lichaam. Wanneer de vrucht geëlimineerd wordt, is dit niet altijd in een herkenbare vorm. Als dezelfde vrouw weer zwanger wordt zou ze kunnen beweren dat de eerste baby, die ze nooit gezien heeft, nu wakker is geworden.¹⁸ Een algerijnse vrouw bracht het zo onder woorden:

'Een kind slaapt niet meer dan twee of drie maanden. Er zijn vrouwen die zeggen dat het jarenlang kan slapen maar dat geloof ik niet. Het wordt een raged als de regels terugkomen zonder dat je een miskraam hebt. Als het kind weer wakker wordt moet je opnieuw beginnen met tellen.'
(huisvrouw, 23 jaar)

Een derde mogelijkheid voor een verkeerde interpretatie ontstaat volgens Bousquet en Jahier na een lange periode van amenorrhea. Onder bepaalde omstandigheden kan dit wegblijven van de menstruatie gepaard gaan met misselijkheid of het krijgen van melk in de borsten. Het is dan gemakkelijk om de foutieve konklusie te trekken dat men in verwachting is.

Tot slot noemen ze als de belangrijkste reden van een verkeerde

17. G. Bousquet, H. Jahier, a.w., p. 22.

18. Idem, pp. 26-31.

zwangerschapsduur-berekening de schijnzwangerschap. Vrouwen in deze toestand ervaren de uiterlijke tekenen van een bevruchting. Hun menstruatie houdt op, ze nemen toe in gewicht, zijn misselijk en moeten overgeven, ze krijgen zware borsten en sommigen voelen zelfs weeën tegen de tijd dat de bevalling verwacht wordt. Alleen de baby ontbreekt.¹⁹

Hoewel Bousquet en Jahier de schijnzwangerschap als de belangrijkste reden voor het geloof in de *râged* beschouwen, doen ze geen poging om te analyseren waarom dit zo zou zijn. Schijnzwangerschappen hebben veel te maken met het verlangen naar of juist de angst voor een echte zwangerschap. Ze liggen meer op het sociale dan het mediese vlak. Gebrek aan kennis over zeer specifieke mediese afwijkingen versterkt in sommige gevallen wel het geloof in de *râged*, maar deze anomalieën komen te weinig voor om de behoefte aan een verklaring als voornaamste oorzaak te zien van het voortbestaan van de mythe van het *slapende kind*.

Veel belangrijker is de sociale omgeving die het moederschap als enig ideaal voor vrouwen stelt. Zwanger zijn is zo belangrijk dat in de mediese gevallen waarin een miskraam niet direkt zichtbaar is, deze voorlopig niet als zodanig geaksepteerd wordt. Men schept de extra categorie *slapend* voor een kind dat misschien niet meer leeft, maar waarvan de dood ook niet onomstotelijk vaststaat. Dezelfde categorie wordt gebruikt om de status van zwangere te verkrijgen als alle lichamelijke tekenen van een zwangerschap er wel zijn, maar het kind nog niet.

De sociale kontekst

‘Van wie heb je dat nou weer gehoord? (lachend) Ik geloof dat niet hoor. Volgens mij kan dat helemaal niet dat een kind zolang in de buik blijft zitten. Ik ken niemand die een slapend kind heeft. Maar ik heb er wel eens over horen praten.’ Even later zegt ze aarzelend: *‘Je moet het maar eens aan de buurvrouw van mijn moeder vragen. Maar je moet wel voorzichtig zijn en het indirekt vragen. De arme, ze kan geen kinderen krijgen en soms zegt ze dat ze een râged heeft. Later hoor je er dan een hele tijd niets meer over. Het is erg zielig.’*

(juriste, 26 jaar, ongehuwd)

19. Ibidem.

'Er kwamen regelmatig vrouwen bij ons die zeiden dat ze een slapend kind hadden. Meestal was het kind dood. Maar er waren er ook veel die logen, die helemaal niet zwanger waren. Dat waren altijd vrouwen uit de bergen. Die wilden graag verzorgd worden in het ziekenhuis en eens goed te eten krijgen. We stuurden die meteen weer weg. (...) Het waren vooral vrouwen die geen kinderen konden krijgen.'
(huisvrouw, 26 jaar, werkte voor haar huwelijk als vroedvrouw in het ziekenhuis)

Noord-afrikaanse vrouwen ontleen hun waarde vooral aan het krijgen van kinderen. Vruchtbaarheid is essentieel om zich een sociaal aanvaardbare status te verwerven. Door het moederschap alleen al verdient de vrouw zich een plaats in de hemel en helemaal als ze drie keer bevalt in de vastenmaand. Maar kinderen garanderen haar vooral een plaats in de maatschappij. Niet alle arabiese vrouwen zijn echter even succesvol in het produceren van een serie gezonde zonen. Ziektes, miskramen, samenschrompelende foetussen, tijdelijke onvruchtbaarheid of in het allerergste geval steriliteit maken het voor velen moeilijk dit ideaal te bereiken.

Angst voor steriliteit

Als het lichaam niet goed funktioneert, volgens de geldende normen, dan kan dat grote sociale problemen opleveren. Niet alle vrouwenlichamen bloeden wanneer de maagdelijkheid wordt verloren, maar de bruiloftsgasten buiten verwachten niets minder. Noch houden alle vrouwenlichamen prompt op met menstrueren na de huwelijksnacht om een zoon te produceren.

Door de geschiedenis heen hebben noord-afrikaanse vrouwen vele middelen en manieren gevonden om deze lichamelijke 'gebreken' te kamoufleren en er althans tijdelijk voor te zorgen dat de fysieke afwijking van de sociale norm niet in een sociaal drama verandert.²⁰

20. Zie voor middelen om het lichaam te laten bloeden tijdens de huwelijksnacht en/of om maagdelijkheid te simuleren: J. Mathieu, R. Maneville, a.w., p. 161, en M. Gaudry, a.w., p. 352. Zie voor een pijnlijker egyptiese versie: N. El Saadawi, *The Hidden Face of Eve*, Londen (ZED Press) 1980, p. 29; ned. vert. *De gesluisde Eva*, Leuven (Kritak) 1980. Zie voor manieren om een man aan zich te binden: J. Scelles-Millie, *Contes Sahariens du Souf*, Parijs (Maisonnette et Larose) 1963, pp. 233 e.v. De traditionele oplossingen voor steriliteit zoals J. Desparmet die beschreef in zijn *Coutumes, institutions, croyances des indigènes de l'Algérie*, Algiers (Carbonel) 1939, p. 280, worden vandaag de dag nog steeds toegepast, volgens N. Zerdoumi, a.w., p. 72. In het uitstekende artikel van S. Morsy, 'Sex Differences and Folk Illness in an Egyptian Village', in:

Deze strategieën zijn niet altijd effectief en vaak gevaarlijk voor de vrouwen zelf, maar ze laten zien hoe deze groep actief reageert en zich soms verzet tegen de normen zoals afgebakend door de meer machtingen in de samenleving.

Onder algerijnse vrouwen kan de angst voor steriliteit al na enkele maanden vruchteloos huwelijk tot een obsessie worden. De samenleving kijkt neer op steriele vrouwen en zorgt ervoor dat zij zich nutteloos voelen. Ze staan onderaan in de sociale hiërarchie. Steriliteit leidt niet alleen tot sociale stigmatisering maar in de meeste gevallen ook tot verstoting of de komst van een ko-echtgenote. Het is bijna altijd de vrouw die het stigma en de gevolgen van de onvruchtbaarheid van het huwelijk draagt. De eenzijdige rechten van mannen om van hun vrouw te scheiden of polygamie te beoefenen, én de sociale opvatting dat mannen het volste recht hebben om hiervan gebruik te maken als er geen kinderen geboren worden, maken de angst van deze vrouwen begrijpelijk. De angst onvruchtbaar te zijn, geen moeder te kunnen worden en daardoor geen echtgenote te kunnen blijven, de angst de enige sociale en materiële zekerheid die men kent te verliezen, leidt tot schijnzwangerschappen. Men ziet zichzelf als zwanger, maar het kind wordt nooit geboren. Het kind slaapt.

De *râged* is net als het gebruik van kruiden, magie, een bezoek aan een arts of zelfs overspel, een middel om het probleem van steriliteit op te lossen. Kruiden tegen steriliteit kunnen daarom ook *slapende kinderen* wakker maken.²¹ Voor de kinderloze vrouwen aan wie in de bovenstaande citaten gerefereerd wordt, is de *râged* een cultureel mechanisme om de spanning op te lossen tussen wat van hen verwacht wordt en waartoe zij in staat zijn. Een beroep op de *râged* geeft hen althans tijdelijk de voorrechten van zwanger zijn en kan dienen om een dreigende scheiding tijdelijk uit te stellen. Tijdens haar lange huwelijk baarde een vrouw in de jaren dertig in de algerijnse stad Aflou enkel een dochter, die stierf. Voordat ze verstoten werd door haar echtgenoot bezwoer ze dat ze zwanger was van een *slapend kind*. Haar bewering werd herhaaldelijk bevestigd door een aantal andere vrouwen. Na haar scheiding huwde ze een andere man en vertelde hem dat ze zwanger was van de eerste. Toen er in 1944 een kind werd geboren, ging de eerste echtgenoot

L. Beck, N. Keddie (red.), *Women in the Muslim World*. Cambridge (Harvard University Press) 1978, wordt de *zar* beschreven als een soortgelijk cultureel mechanisme om te bemiddelen in de tegenstelling tussen voorgeschreven en feitelijk gedrag. p. 602.

21. M. Gaudry, a.w., p. 370.

een rechtszaak aan om het kind als het zijne op te eisen. Het vaderschap werd hem toegekend met als redenen dat de zwangerschap bekend was gemaakt voor de scheiding, en dat het hof verschillende autoriteiten erkende die verklaarden dat in bijzondere gevallen een zwangerschap veel langer dan negen maanden kan duren.²² Ook in dit geval is de angst van de vrouw voor onvruchtbaarheid en verstoting duidelijk.

We weten niet of deze zwangerschappen imaginair of gesimuleerd zijn. Dat is ook minder belangrijk. Onder dergelijke omstandigheden is het onderscheid tussen een schijnzwangerschap waarbij de vrouw zelf volledig overtuigd is van haar gezegende staat, en een gesimuleerde zwangerschap waarbij ze dat minder is, zeer vaag. In beide gevallen dient de *râged* ter verlichting van de problemen van vrouwen, of echtparen, die fysiek niet in staat zijn om de sociaal verwachte rol van ouder te vervullen.

Protest tegen een voorbarig vonnis

'Dit is ook een râged geweest, hij heeft ook een tijdje geslapen.' Ze klopt onderwijl tevreden op haar dikke buik. *'Toen hij een paar maanden was voelde ik hem opeens niet meer bewegen. Ik ben toen naar de chinese dokter hier in het ziekenhuis gegaan. Die keek er nauwelijks naar en zei alleen: "Mevrouw, baby is dood."* Ik zei nog dat ik nog helemaal geen bloeding of miskraam had gehad. Ze zei alleen maar: *"Baby valt later."* Onderweg naar huis en de hele nacht heb ik gehuild. Ik heb mijn ogen uit mijn hoofd gehuild. Ik kon het maar niet geloven dat de baby dood was. Een paar dagen later ben ik naar een oude vrouw in R. gegaan. Ze heeft me behandeld met een massage, of het was eerder een soort gymnastiek, en met een *keskâs* die ze over mijn buik bewoog terwijl ze gebeden zei. Ze vertelde me dat het kind echt zou vallen als hij dood was, maar als hij niet dood was dan zou hij gaan bewegen. En meteen daarop voelde ik hem weer bewegen. Er was een andere vrouw die vroeg hoe lang ik hem niet gevoeld had. Het waren ongeveer zeventien dagen. Ze zei toen dat ik die dagen op moest tellen bij mijn eerdere berekening.' (huisvrouw, 27 jaar)

Niet alleen het uitblijven maar ook het verlies van een kind dat men verwacht is moeilijk. Daarbij komt dat een zwangere vrouw allerlei bijzondere privileges geniet. Ze kan gunsten vragen van haar

22. Idem, pp. 488-490.

echtgenoot, variërend van een glas water tot vrijheid om buiten te lopen. Om het ongeboren kind niet te schaden mag haar het voedsel waar ze trek in heeft, niet geweigerd worden. Allerlei volksverhalen houden buurvrouwen voor, wat de gevolgen kunnen zijn als ze de zwangere niet verwennen met een deel van de kip of de koeken waarvan de heerlijke baklucht ver te ruiken is. Verlies van de foetus, en daarmee verlies van de zwangere status, wordt daarom pas geaksepteerd als het onomstotelijk bewezen is. Zolang een miskraam onvolledig is, blijft er hoop en blijft men zwanger.

Aan het bovenstaande gesprek nam ook de schoonmoeder van de vrouw deel. Deze vertelde van een nicht die zwanger was en toen een bloeding kreeg. Ze was naar de dokter gegaan, die haar vertelde dat ze een miskraam had gehad. Maar de schoonmoeder verzekerde me dat de dokter ongelijk had; haar nicht had alleen wat bloed verloren. Het kind was niet gevallen en zou wel weer wakker worden. Toen ik vroeg wanneer, zei ze: 'Alleen God weet dat, over een paar maanden of over een jaar.'

In 1980 weigerde een vrouw in Marokko een operatie om een dode vrucht te verwijderen, hoewel ze gewaarschuwd was dat het kanker kon veroorzaken. Ze wilde dit niet omdat haar vorige kind volgens haar ook zeven jaar in haar buik had gezeten. Het was in slaap gevallen door een ernstige psychiese schok en al die tijd als een harde bal, waar ze verder geen last van had, blijven zitten. Een tweede grote schok had het wakker gemaakt en ze had een paar maanden later een zoon gebaard. Als ze zich nu liet opereren, zou ze misschien een kind weg laten halen dat ook weer wakker had kunnen worden.²³

Ondanks alle pogingen van artsen om noord-afrikaanse vrouwen ervan te overtuigen dat ze een miskraam hebben gehad of schijnzwanger zijn, geven deze vrouwen er de voorkeur aan zichzelf als zwanger te definiëren zolang ze geen afgedreven vrucht hebben gezien. Dokters kunnen hun in wetenschappelijke termen vertellen wat er in hun baarmoeder gebeurt, maar ze geven geen oplossing voor de sociale gevolgen die dit heeft. Het begrip *râged* helpt vrouwen niet alleen om mysterieuze mediese onregelmatigheden onder woorden te brengen, maar ook om de meest directe sociale gevolgen zoals statusverlies even af te wenden. Het is een verklaring die beter voldoet dan de mediese. Het is een verweer tegen een medies oordeel dat te vroegtijdig geacht wordt. Dit verzet, deze verontwaardiging over de ondeskundigheid en de voorbarigheid waarmee artsen over

23. Persoonlijke korrespondentie M. Dasser 29-12-1980.

het lot van vrouwen beschikken, wordt nog scherper in een hiërarchiese, interkulturele kontekst. Het waren de franse artsen, en nu de chinese doktoren, die zich aanmatigden meer over de algerijnse vrouwen te weten dan zichzelf. Maar ze zijn niet veel waard in de ogen van deze vrouwen. 'Ze kunnen niet eens een *râged* wakker maken.'

Pijnloos doen inslapen

'Er zijn wel vrouwen die zeggen dat een kind voor het geboren wordt in slaap kan vallen. Maar ik denk niet dat dat kan. In het ziekenhuis hebben ze een keer daarover een praatje gehouden. Ze zeiden dat als er bloed is de baby ook valt. Maar sommige vrouwen bloeden als ze zwanger zijn. Wat denk jij? Bestaat het echt? Ik weet het niet of het waar is wat ze zeggen.' Op mijn vraag waarom sommige vrouwen dan zeggen dat het kind slaapt antwoordt ze stellig: *'Omdat ze het niet willen. Als ze al veel kinderen hebben en er eigenlijk geen meer willen, nemen ze kruiden in om weer hun regels te krijgen, maar later zegt de vroedvrouw dat het kind niet gevallen is.'* (naaister, 51 jaar, weduwe)

Het verlangen naar kinderen en het belang er een aantal te hebben, wil niet zeggen dat men ze ongelimiteerd wil produceren. Een algerijns onderzoek uit 1968 naar de houding ten opzichte van geboortenbeperking laat zien dat de meerderheid van de vrouwen geboortenregeling wil toepassen, ondanks dat 84% van de vrouwen op het platteland geen der moderne antikonceptiemethoden kent noch erover kan beschikken.²⁴ Welke middelen ze dan wel gebruiken werd niet nagegaan, maar 'het lijkt geen twijfel dat abortieve of semi-abortieve praktijken op het ogenblik wijd verbreid zijn, zowel in de steden als op het platteland'.²⁵ De onderzoekers baseren deze konklusie op een enquête onder artsen, vroedvrouwen en verplegend personeel, die regelmatig te maken krijgen met de gevolgen van pogingen tot abortus provocatus. En zij zien nog enkel maar het topje van de ijsberg.

Degelijk onderzoek naar abortus als middel tot geboortenregeling is nooit gedaan, al vinden we wel zijdelings aanwijzingen over de toepassing ervan. Miner en De Vos merken op dat ouders een abortus voor hun zwangere ongehuwde dochter prefereren boven een

24. *La régulation des naissances. Opinions et attitudes des couples algériens.* Algiers (Association algérienne de recherche démographique, économique et sociale) 1968, p. 35.

25. *Enquête socio-démographique.* 8 dln. Algiers (Association algérienne de recherche démographique, économique et sociale) 1970-1972, dl. 5, p. 74.

gedwongen huwelijk. Zowel Gaudry als Mathieu en Maneville registreerden methoden van vruchtafdrijving, hoewel hun vroedvrouw-informanten steeds eraan toevoegden dat alleen anderen deze middelen toepasten. Een arts in een ziekenhuis in Algiers vertelde, dat er soms vrouwen kwamen vragen om een abortus, volledig overtuigd dat dit gedurende de eerste maanden toegestaan was.²⁶ Zelf kreeg ik bij navraag te horen dat 'alle vrouwen hier weten dat je merîwiya kunt gebruiken om het kind te laten vallen. Je moet het in kokend water doen en dan boven de stoom gaan zitten.' Toen ik bevestiging hiervan zocht bij een andere vrouw, noemde deze eerst alle goede kwaliteiten van het kruid op. Van een gebruik als abortief wilde ze niet horen. Ze had een zak vol in de keuken staan om als kompres te gebruiken voor de zwellingen op haar zere been. Het hielp bovendien goed tegen suikerziekte, steenpuisten en hoge bloeddruk. Pas na een lang gesprek over de voor- en nadelen van verschillende kruiden gaf ze toe dat merîwiya erg bitter is en in gekoncentreerde vorm 'slecht is voor de zwangere vrouw'. Daarmee was het taboe over dit onderwerp gebroken en leerde ze me de namen en de bereidingswijze van verschillende kruiden die nog veel gevaarlijker zijn voor de foetus.

Officieel is abortus provocatus verboden en strafbaar in Algerije. Dit in tegenstelling tot Tunesië waar in 1973 aan vrouwen met meer dan vier kinderen wettelijk de mogelijkheid werd gegeven zich te laten aborteren. Religieuze bronnen worden verschillend geïnterpreteerd om zowel een argument vóór als, en dat meestal, tégen abortus in de eerste maanden van de zwangerschap te leveren.²⁷ In een gesprek over een vrouw die net ongewenst in verwachting bleek van haar vijfde kind en prompt naar de dokter liep om een abortus te vragen (die overigens geweigerd werd) zei haar vriendin me: 'Veel vrouwen hier laten hun menstruatie terugkomen. Maar het is gevaarlijk, er zijn er die ervan dood gaan. Ik hou daar niet van. Het is zonde.' Maar er bestaat een mogelijkheid zich er niet zondig over te voelen, want 'in Oran zit een dokter die heeft op de Koran gezworen dat hij niet na een maand en twintig dagen zal aborteren. Hij vraagt veel geld. Je moet het trouwboekje laten zien en vertellen waarom je het kind niet wil. Als je het bij hem doet is het niet verboden want hij heeft gezworen op de *Koran*.' Een kliniese

26. H. Miner, G. de Vos, *Oasis and Casbah: Algerian Culture and Personality in Change*. Ann Arbor (University of Michigan Press) 1960, p. 58; M. Gaudry, a.w., p. 351; J. Mathieu, R. Maneville, a.w., pp. 71 e.v.; 'La limitation des naissances au niveau d'un hopital d'Alger. Interview', in: *Confluent*, nr. 50, 1965, p. 328.
27. F. Akeb, 'Islam et contraception', in: *Algérie Actualité*, nr. 849, 1982.

abortus provocatus is formeel niet mogelijk. In de normale ziekenhuizen worden soms wel vrouwen geholpen, maar daarvoor moet men de nodige 'konnekties' hebben. De enkele doktoren waar men verder terecht kan, vragen veel geld. Men blijft dus aangewezen op de eigen traditionele middelen, die meestal gevaarlijk zijn, onbetrouwbaar en omgeven door taboes.

Het is bij de traditionele abortus-methoden dat het begrip *râged* weer opduikt. De gebruikte kruiden hebben de neiging wel een bloeding op te wekken maar niet meteen de vrucht af te drijven. Men brengt dit onder woorden door te zeggen dat door de terugkeer van de menstruatie het kind in slaap is gevallen. Men weet dat dit *slapende kind* vaak dood is, maar het zou ook nog kunnen leven. Deze associatie met slapen is niet zo vreemd als men weet dat het abortieve kruid fijel ook gebruikt wordt als slaapmiddel voor huilerige kleuters. De abortief harmel maakt wel de foetus bewegingloos maar drijft deze vaak niet af als het in te lichte concentratie toegepast wordt. De onbeweeglijke vrucht die achterblijft bij een onvolledige abortus provocatus, noemt men, net als in het geval van een onvolledige spontane abortus, een *râged*.

De *râged* is tevens een begrip dat de harde realiteit van abortus en gewilde geboortenbeperking enigszins verzacht. Men spreekt liever van het doen terugkeren van de regels dan van aborteren. Doen inslapen van een foetus is minder pijnlijk dan deze dood maken. De *râged* is een eufemisties en verhullend idioom voor vruchtafdrijving in een kontekst waarin dit sociaal afgekeurd wordt. Het begrip verhult zowel de daad als de wens tot abortus.

Op mijn vraag hoe een kind in slaap kon vallen, zie iemand: 'Als een echtpaar geen kinderen meer wil, gaan ze naar de *taleb*. Hij schrijft dan een *kitba*. Men moet die in een beetje water doen en opdrinken, of om de riem doen, om het kind in slaap te laten vallen.' Hier worden enkel magiese middelen toegepast om te proberen de verwekte baby niet te laten komen. Maar zowel het gebruik van kruiden als van magiese spreuken die op kleine briefjes geschreven zijn, gaat in tegen het algemene gevoel dat alleen God kan beschikken over het aantal kinderen. Om het schuldgevoel hierover te verlichten weigert men het kind niet absoluut, maar stelt haar of zijn komst enkel tijdelijk uit. Want 'als ze willen dat het kind weer wakker wordt gaan ze weer naar de *taleb* die dan een nieuwe *kitba* schrijft die de eerste tenietdoet.' Deze toepassing van de mythe van *het slapende kind* ligt geheel in de lijn van de algerijnse opvattingen over geboortenregeling, waarbij spreiding van kinderen wel algemeen geaksepteerd wordt, maar definitief bewust stoppen met kinderen

krijgen veel minder. Het doen inslapen van een ongewenst kind past ook beter bij de sociale verheerlijking van vruchtbaarheid. Een slapend kind of zelfs een geaborteerde foetus laat zien dat de vrouw vruchtbaar is, een preventief leeggehouden baarmoeder niet. Ook uit ervaringen van nederlandse abortusklinieken met noordafrikaanse vrouwen blijkt dat deze vaak abortus prefereren boven preventieve geboortenbeperkingsmiddelen. Het is voor hen belangrijk om te laten zien dat ze vruchtbaar zijn, zelfs als ze het kind niet willen.

Weduwen en gescheiden vrouwen

In een werk van Malik Bin Anas wordt verhaald over een vrouw die haar man verloor en zich er niet van bewust was dat ze zwanger van hem was toen hij stierf. Ze nam de normale wachtperiode in acht en hertrouwde. Na vier en een halve maand baarde ze een kind. Haar man vroeg advies aan enkele wijze mannen, die op hun beurt enkele oude vrouwen konsulteerden. Een van hen zei: 'Ik kan u wel inlichten over deze vrouw. Ze verloor haar man toen ze zwanger was en haar maandelijke bloedingen bleven doorgaan tijdens haar zwangerschap. Haar zoon was verstard in haar buik omdat ze bleef menstrueren. Het sperma van de nieuwe echtgenoot maakte het kind wakker, zodat het opnieuw begon te groeien.' Deze vrouw werd geloofd en het kind kreeg de naam van de eerste echtgenoot.²⁸

Hier vinden we vier thema's die afzonderlijk of samen terugkomen in de meeste andere verhalen over *slapende kinderen*: het in slaap vallen wordt veroorzaakt door menstruatiebloed; het kind kan wakker gemaakt worden door sperma; andere vrouwen worden gekonsulteed om de zwangerschap te bevestigen en het verschijnsel te verklaren; de moeder is een weduwe of een gescheiden vrouw.

Het eerste thema komt overeen met de algemene kwaliteiten die men menstruatiebloed toeschrijft: gevaarlijk en taboe. De aanwezigheid van bloed en het feit dat de foetus zich daardoor samentrekt, maken dat de zwangerschap niet goed zichtbaar is en met name voor mannen moeilijk te verifiëren. Een staat van zwangerschap kan dus geclaimd worden zelfs als de bekende tekenen afwezig zijn.

De rol die het sperma speelt is ook in overeenstemming met de daaraan toegeschreven kwaliteiten van levenbrengend en gunstig voor

28. N. Zerdoumi, a.w., p. 71. In dit geval was het probleem niet zozeer de lengte van de zwangerschap maar het feit dat de vrouw niet had mogen hertrouwen terwijl ze zwanger was.

elke foetus. In een normale zwangerschap wordt daarom regelmatige kopulatie gezien als goed voor het kind, terwijl het vlak voor de geboorte de bevalling bevordert. Stagnatie in de ontwikkeling van het kind en problemen bij de geboorte worden verbonden met afwezigheid van sperma; heropleving en wakker worden met hernieuwing van seksueel contact.

Het derde thema, het advies van oudere vrouwen, is belangrijk om de betrokkene sociaal als zwanger te beschouwen. Een *slapend kind* is nooit een privé-zaak. Vrouwen kunnen samenwerken om zich te verzetten tegen de mannelijke mediese definitie van zwangerschap en zelf een akseptabelere sociale definitie geven.

Een laatste opvallend kenmerk van *slapende kinderen* is dat hun moeders vaak weduwe of gescheiden waren, nog zijn of binnenkort zullen worden. Weduwen en gescheiden vrouwen worden in het arabies samen geklassificeerd en met dezelfde term aangeduid. Binnen deze categorie vallen ook de 'weduwen zonder dood'.²⁹ Dit zijn vrouwen waarvan de echtgenoot geëmigreerd is en nooit teruggekeerd. We zagen eerder al dat de *râged* voorkomt bij steriele vrouwen die echtscheiding vrezen. Hieronder zullen we de betekenis nagaan van het begrip voor de andere vrouwen in deze categorie.

Een mythe van legitimiteit

'Dat zijn allemaal leugens van de râged, want als een kind in slaap valt gaat de moeder dood. Hier in de buurt woont een man van negentig jaar. Zijn moeder was al een paar jaar weduwe toen ze hem kreeg. Maar ze zei dat hij al die tijd geslapen had. Volgens mij is het een bastaard. Maar hij heeft de naam van zijn vader en de mensen zeggen dat het waar is.' (huisvrouw, 50 jaar)

Ongewenste zwangerschap kan een probleem zijn voor gehuwde vrouwen met teveel kinderen, het is een regelrechte ramp voor vrouwen die niet geacht worden met mannen om te gaan. Niet alleen in de gesprekken maar ook in de literatuur duikt herhaaldelijk de associatie van slapende kinderen met weduwen op. Dubouloz-Laffin zegt bijvoorbeeld: 'Weduwen blijven niet lang alleen, en als ze hertrouwen gelooft men soms dat de eerstgeborene uit het tweede huwelijk een slapend kind was.'³⁰

29. C. Lacoste-Dujardin, *Un village algérien. Structure et évolution récente*. Algiers (SNED) 1976, p. 110.

30. M. Dubouloz-Laffin, a.w., p. 274.

Vrouwen die nog niet of niet meer een echtgenoot hebben, kunnen moeilijk aan voorbehoedmiddelen komen, omdat deze in Algerije, als ze er al zijn, enkel tegen vertoon van het trouwboekje afgegeven worden. Raken ze in verwachting dan zijn er weinig mogelijkheden de zware veroordeling door de maatschappij te ontlopen. Een stijgend aantal legt haar kind te vondeling, maar meestal nemen ze hun toevlucht tot traditionele abortusmethoden ondanks de daaraan verbonden risico's.

Abortus en de *râged* zijn twee samenhangende oplossingen voor de seksuele problemen van deze 'vrouwen zonder man'. Verschillende planten die hier gebruikt worden als abortief, staan erom bekend ook *slapende kinderen* wakker te maken. De bekendste hiervan is harmel. Mathieu en Maneville, die dit van traditionele vroedvrouwen hoorden, beschouwden dit geloof in de dubbele werking van het kruid als teken van een gebrek aan logika. Ze verweten de vroedvrouwen dat ze niet in staat waren om feiten te observeren en daaruit konklusies te trekken en dat ze het onmogelijke idee van een verlengde zwangerschap niet wilden opgeven, maar in plaats daarvan zulke tegenstrijdige effecten aan dezelfde plant toeschreven.³¹

De etnocentrische westerse mediese opvattingen van deze auteurs belemmerden hen om de invloed van harmel op de baarmoeder beter te bestuderen. Doordat ze de *râged* als een onzinnig bijgeloof zagen, waren ze bovendien niet in staat om de inhoud en de betekenis van dit begrip te onderkennen. Om de sociale betekenis van een geloof te begrijpen moeten we niet alleen kijken naar de realiteitswaarde ervan, maar veel meer naar de functie die het heeft voor de mensen die erin geloven.

In haar toepassing als idioom voor een onvolledige of niet geslaagde abortus dient de mythe van het *slapende kind* vooral weduwen en gescheiden vrouwen. In deze kontekst is de combinatie van abortieve en wakker makende kwaliteiten van de gebruikte plant juist heel logies. De abortieve werking laat nogal eens te wensen over. Als het niet lukt de vrucht weg te nemen, kan men altijd nog proberen de aanwezigheid van het kind te verklaren door het toe te schrijven aan de vorige echtgenoot. De vroedvrouw haalt met haar medicijn geen illegitiem kind weg, maar maakt een legitiem kind wakker.

Aantasting van diskriminerende erfrechten

De mythe van de *râged* is door weduwen en gescheiden vrouwen niet alleen gebruikt om hun kinderen te legitimeren maar ook om te

31. J. Mathieu, R. Maneville, a.w., p. 81.

reageren tegen een diskriminerend erfrechtsysteem. Officiële wetten, gebaseerd op de islamitische doktrine, geven vrouwelijke erfgenamen recht op de helft van een mannelijk erfdeel. In de praktijk wordt hen de beschikking over dit halve erfdeel vaak moeilijk of onmogelijk gemaakt. Vrouwen hebben niet voldoende machtsmiddelen om deze diskriminerende situatie te veranderen en als er al verzet is, wordt dat zelden beschreven. Maar enig verweer blijkt uit rechtbankverslagen over *slapende kinderen*.

De documenten van een rechtszaak in Aflou in 1929 maken melding van een verstoten vrouw, die een deel van de erfenis van haar ex-man opeiste voor haar zoon die drie jaar na de scheiding geboren was. Ze verloor haar zaak, niet omdat zo'n lange zwangerschap als onmogelijk gezien werd, maar omdat ze haar toestand niet openlijk bekend had gemaakt voor of tijdens de scheiding, maar pas na de dood van haar rijke ex-echtgenoot. Bovendien stond ze zwak, omdat er een vermoeden was dat haar ex-echtgenoot onvruchtbaar was omdat hij vijf of zes vrouwen had gehuwd in de hoop op nakomelingschap zonder dat een van hen hem een kind geboort had.³² Elke vrouw moet bij de ontbinding van een huwelijk laten weten of ze zwanger is. De mythe van de *râged* opent de mogelijkheid om dit voor te wenden en later een kind te baren waarvoor nog een deel van de erfenis en rechten op verzorging opgeëist kunnen worden.

Konflikten over slapende kinderen die de rechtszaal bereiken betreffen altijd weduwen of gescheiden vrouwen, omdat enkel in hun geval het vaderschap en de daarmee gepaard gaande rechten en plichten formeel betwijfeld kunnen worden. De *râged* waar het om gaat, is altijd een jongen. Immers, alleen jongens hebben waarde als het gaat om erf- of onderhoudsrechten. Het is ook onthullend dat de man aan wie het vaderschap toegeschreven wordt, altijd rijker is en een hogere positie heeft dan de vrouw en haar familie of haar tweede echtgenoot.³³

Weduwen zonder dood

'Het gebeurt herhaaldelijk dat een man zijn tent of zijn stenen muren verlaat om zijn fortuin elders, tot zelfs in Frankrijk te zoeken, zijn vrouw achterlatend met haar weefgetouw en borduurwerk. Het komt voor dat een of twee jaar na zijn vertrek een kind wordt geboren. Het

32. M. Gaudry, a.w., p. 486.

33. Idem, p. 193.

*wordt door iedereen beschouwd als een legitiem kind. Het is een bou mergoud, een slapend kind. Het bewijs ligt hierin dat hij lijkt op de afwezige echtgenoot. (...) Als het uitstel meer dan twee jaar is, worden de oude vrouwen wantrouwend.*³⁴

Door de grootscheepse migratie van noord-afrikaanse mannen naar Europa zijn veel vrouwen alleen achtergebleven. Hun buitenechtelijke oplossingen voor hun seksuele eenzaamheid hebben soms onbedoelde gevolgen en zijn net als die van weduwen en gescheiden vrouwen in strijd met de sociale normen. De trek naar West-Europa heeft het geloof in langdurige zwangerschappen niet doen verdwijnen maar de behoefte eraan juist vergroot. De omvangrijke arbeidsmigratie heeft een hoge graad van seksuele frustratie tot gevolg. Aan dit probleem is echter weinig aandacht geschonken in de literatuur over gastarbeid. Enkel in romans wordt dieper ingegaan op het trauma van seksuele deprivatie,³⁵ en dan alleen nog maar wat de mannen betreft. Bijna niets is er geschreven over de seksuele problemen van hun vrouwen, die jarenlang zonder een partner moeten leven.

Van den Berg-Eldering verwijst even naar het probleem als ze laat zien dat het lijden door de afwezigheid van seksueel contact vaak de vorm aanneemt van psychosomatische pijn in de buik.³⁶ Een *râged* hoeft in deze kontekst niet altijd verhulling van buitenechtelijk verkeer te betekenen, maar kan een manier zijn om protest uit te drukken. De foetus weigert zich verder te ontwikkelen na het vertrek van de echtgenoot en laat zich pas weer wakker maken door zijn zaad bij zijn terugkomst.

De relativiteit van de mythe als machtsmiddel

Het wettigen van een buitenechtelijk gekoncipieerd kind door zich te beroepen op een langdurige zwangerschap wordt lang niet altijd geaksepteerd. Bousquet-Lefèvre merkte rond 1930 al op dat in Kabylië volgens de mensen een zwangerschap wel heel lang kon duren, maar dat men in de praktijk zelden zo'n verklaring gebruikte omdat die ten eerste gewantrouwd werd. Wanneer na twee jaar het kind nog niet wakker was, begon men serieuzer twijfels te krijgen. Een vrouw die geen kinderen had en bang was voor verstoting, slaagde er nog wel eens in wat tijd te winnen door haar echtgenoot

34. M. Dubouloz-Laffin, a.w., p. 274 (vert. van mij – W.J.) Eenzelfde associatie met gastarbeid maken J. Mathieu en R. Maneville, a.w., p. 47.

35. Bijv. T. Ben Jelloun, *La plus haute des solitudes*, Parijs (Ed. du Seuil) 1977.

36. L. van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Alphen aan den Rijn (Samsom) 1979, p. 63.

van haar staat te overtuigen. Maar wanneer de afstamming in het geding kwam, zoals bij afwezigheid van de echtgenoot, dan werd een *râged* maar zelden als zodanig erkend. Bousquet-Lefèvre zegt verder dat in geval van overspel de vrouw en haar kind ter dood werden gebracht.³⁷ Een beroep doen op de *râged* is dus een riskante strategie voor vrouwen in deze situatie, maar altijd nog te prefereren boven het alternatief van de dood. In een uitzonderlijk geval kan een man nog wel eens zo'n oplossing aksepteran, zelfs wanneer hij twijfelt aan het vaderschap, om zichzelf de schande van overspel van zijn vrouw en de verplichting tot wraak te besparen.³⁸

Uit de bovenstaande citaten, ontleend aan gesprekken met vrouwen in Algerije, blijkt ook vaak een wantrouwen ten opzichte van de mythe van de *râged*. Als deze gebruikt wordt om de gevolgen van overspel te verhullen dan is men niet gauw geneigd erin te geloven. Dient het als een sociale definitie van zwangerschap in geval van steriliteit, dan is het oordeel al veel minder hard. Als begrip om een onvolledige miskraam of abortus provocatus aan te duiden wordt het echter nog veelvuldig toegepast. De vrouwelijke definitie van de situatie wordt dus enkel geaksepteerd als deze niet te nadelig is voor mannen of de sociale orde. De *râged* is een middel dat vrouwen gebruiken om zich te verzetten tegen de eisen en onrechtvaardigheden van een patriarchaal systeem, maar het keert zich tegen hen als daarmee de sociale hiërarchie al te zeer aangetast wordt. De mythe is slechts een marginale strategie. Maar ook als zodanig verdient ze onze aandacht. Ten eerste omdat ongewenste zwangerschappen en abortus veel minder een randverschijnsel zijn dan sommigen ons willen doen geloven. Op de tweede plaats omdat elk protest een indicatie geeft van de mate van sociale ongelijkheid en tevens laat zien dat deze niet zonder meer geaksepteerd wordt.

Konklusie

Arabiese vrouwen worden vaak beschreven volgens twee extreem tegenover elkaar staande modellen. Volgens het ene model zijn het machteloze mensen die zich zonder klagen in hun slechte positie

37. G. Bousquet, H. Jahier, a.w., pp. 33-34.

38. J. Mathieu, R. Maneville, a.w., p. 47. Op overspel staat in Algerije nog steeds gevangenisstraf. Het ter dood brengen van een overspelige vrouw en haar kind zal minder voorkomen dan vroeger maar is nog niet geheel verdwenen. In 1981 werd in het stadje waar ik verbleef een vrouw door haar man vermoord omdat ze volgens de bureu een vreemde heer ontving.

schikken, volgens het andere model beschikken ze over allerlei informele machtsbronnen die ruimschoots opwegen tegen die van de mannen. De realiteit is zoals altijd veel complexer. Maatschappelijk gezien is een scherpe seksuele hiërarchie niet te ontkennen, maar dat neemt niet weg dat vrouwen actieve actores zijn, die steeds opnieuw naar middelen zoeken om invloed uit te oefenen op de samenleving en het beeld dat men daarvan heeft. Het geloof dat een ongebooren kind in slaap kan vallen in de baarmoeder en zo de zwangerschap aanzienlijk kan verlengen is zo'n middel.

In een bij uitstek patriarchale maatschappij dient dit geloof om het vaderschap en een patrilineaire afstamming voor elk kind te waarborgen. Vrouwen gebruiken deze mythe echter om heel andere redenen. Levend binnen sociale verhoudingen die gekenmerkt worden door ongelijkheid in rechten voor vrouwen en mannen ten aanzien van seksualiteit, kinderen, polygamie, echtscheiding of erfenis, hebben ze een beroep gedaan op het geloof in het *slapende kind* om zich tegen deze ongelijkheid te verweren of om deze zelfs aan te tasten. Ze maakten van het *slapende kind* een sociale definitie van zwangerschap, die dient om mediese onregelmatigheden op een sociaal positieve manier te verklaren, onvruchtbare vrouwen te behoeden voor scheiding én om de sociale werkelijkheid en de mogelijk harde gevolgen van abortus en buitenechtelijk seksueel contact te verzachten. De mythe is voor hen een middel tot verzet tegen een patriarchale seksuele ordening en tegen de dominante normen met betrekking tot moederschap.³⁹

39. Het is opvallend dat in China, waar soortgelijke patriarchale sekserelaties bestonden, een vergelijkbaar geloof in een verlengde zwangerschapsduur heerste. Hier was de lange termijn echter niet het gevolg van het inslapen van het kind, maar van de vrije wil van de boreling, die zelf de dag van de bevalling kon bepalen. Het kind kon zelf de zwangerschap rekken tot drie of vier jaar. G. Bousquet, H. Jahier, a.w., p. 23.

Margret Brüggemann

Androgynie – loon voor wilskracht versus vrolijke versplintering

Mogelijkheden en beperkingen van een ideaal¹

Alle dichters weten het: wat denkbaar is, is werkelijk.
(Hélène Cixous)

Wees realistisch. Eis het onmogelijke
(Muurspreuk, Parijs 1968)

Androgyne beelden, mensbeelden die zich met een man-vrouw mengeling bezighouden, fascineren mij allang. En ik denk dat deze fantasie nog niet over is, alhoewel mijn verwarring groter geworden is, want tijdens mijn studie breidde het onderwerp zich als een olievlek uit. Er kwamen steeds meer aspecten bij, zodat ik slechts een soort van bloemlezing geef van een aantal overdenkingen rond het thema androgynie.

Mijn verhaal is in twee delen ingedeeld. Het eerste deel gaat over aspecten van androgynie in het psychologische en sociologische veld, gevolgd door modellen uit de cultuurkritische en linguïstische hoek. In het tweede deel wil ik op een specifieke mogelijkheid wijzen die literatuur biedt in verband met androgyne beelden. Hiervoor heb ik de tekst *Orlando* van Virginia Woolf als ‘demonstratie-objekt’ gekozen.

Voordat ik met het eerste gedeelte begin, wil ik twee teksten met androgyne beelden uit de literatuur voorleggen, om te laten zien hoe verschillend de invulling van het begrip androgynie is en hoe twijfelachtig het is androgynie zonder meer als ideaalbeeld te hanteren.

Het eerste voorbeeld is uit het *Symposium* van Plato. Terwijl ik de Plato-tekst meer routinematig nog eens herlas viel mij op dat Plato de

1. Dit is de tekst van een lezing die ik voor het eerst op de Zomeruniversiteit in Amsterdam 1981 gehouden heb. Het leek mij zinvol om de retorika van de spreektaal niet te retoucheren voor de gedrukte versie.

androgyn mens geenszins als het ideaal van de mens ziet. Ik zal nog eens zijn versie rekapitulieren. In het *Symposium* vertelt Aristofanes een verhaal over de oorsprong der sekse. Tot aller verbazing spreekt hij niet over twee, maar over drie geslachten. Er is de mannelijk-mannelijke mens, de vrouwelijk-vrouwelijke mens, en het derde geslacht, dat hij mannelijk-vrouwelijk noemt, het zogenaamde androgyn geslacht. Deze dubbelmensen zijn zeer sterk, en, zoals meestal gebeurt, zij worden overmoedig en willen de Olympus bestormen om de goden te verdrijven. Zeus straft hen daarvoor door hen doormidden te klieven. Deze mensen zijn zeer ongelukkig en zij proberen hun oorspronkelijke toestand weer te bereiken door elkaar te omhelzen. De oorspronkelijke androgyn mensen vinden daarin hun bevrediging en zij zorgen voor het voortbestaan van de menselijke soort door kinderen voort te brengen.

Niet zo het oorspronkelijk mannelijk-mannelijke en het oorspronkelijk vrouwelijk-vrouwelijke geslacht. Zij vinden geen voldoening in de voortplanting. Zij zoeken naar hun oorspronkelijke helft. 'Als echter iemand eens zijn ware eigen helft ontmoet (...) dan worden deze beiden wonderlijk geraakt door vriendschap, vertrouwen en liefde en willen ook niet slechts een ogenblik van elkaar gescheiden zijn'.² Aristofanes wijst erop, dat deze vriendschappen heel lang duren. Zij zijn niet louter op seksuele aantrekkingskracht gebaseerd; deze vormt slechts een metafoor voor de geestelijke gelijkheid. Om de hechtheid van dit soort relaties te onderstrepen, wijst Aristofanes op de wens van deze geliefden ook in de Hades, het rijk van de doden, bij elkaar te blijven. Deze eeuwig durende band, dit verlangen voor altijd bij elkaar te blijven uit een gevoel van gelijkheid en saamhorigheid noemt Plato 'de liefde'.

Wij zien dus dat bij Plato het androgyn menspaar staat voor wat wij het heteroseksuele paar noemen, terwijl het oorspronkelijk mannelijke en vrouwelijke geslacht staat voor de meer homoseksueel gerichte variant. Ik ben geneigd om bij Plato een zekere hiërarchie te onderkennen. De androgyn mensen zoeken hun aanvulling slechts ter voortplanting, terwijl de andere twee geslachten een aanvulling in hun partner zoeken, die een geestelijke en lichamelijke harmonie tot stand brengt.

De tweede tekst die ik aan u wil voorleggen is bijna tweeduizend jaar jonger. Het is een citaat uit de roman *Nightwood* van Djuna Barnes.

2. Plato, *Symposium*, in de duitse vertaling van Friedrich Schleiermacher, Stuttgart 1949, p. 67 (de vertalingen in het nederlands zijn van mij, M.B.).

Om het citaat te kunnen plaatsen vertel ik even in nuce de voorgeschiedenis.

De liefdesrelatie tussen Robin en Nora loopt af. Om Nora te kwetsen heeft Robin een pop, het symbool voor hun relatie, wreed vertrap. Nora klaagt haar leed aan een vriend, en deze antwoordt haar: 'Vind je nu werkelijk dat Robin niet het recht had zich tegen jou te verdedigen met het enige wapen dat ze bezat? Zij zag jou als het angstwekkende oog dat haar eeuwig tot doelwit zou hebben gemaakt. Doen jonge meisjes niet hetzelfde met hun pop? – ja, de pop – het doelwit van de verloren tijd, van al wat verloren is gegaan en al wat nog komen moet? De laatste pop een volwassene geschonken is het meisje dat een jongen, en de jongen die een meisje had moeten zijn! De liefde voor de laatste pop lag al besloten in die liefde voor de eerste. De pop en de niet-volwassene hebben beiden iets pregnants, de pop omdat ze niet leeft maar een levend wezen gelijkt, de derde sekse omdat ze wel leeft maar een pop gelijkt. Het gezegende gezicht! Maar je moet het alleen en profil zien, anders merk je dat 't het samenvoegsel is van de uiteengevallen identieke helften van een geslachtloos niet weten wat. Het koninkrijk van de derde sekse is zonder weerga (...) De "onbewoonde" engel! De engel met de verlaten leegte in zich! Dat is nu precies waar jij altijd achteraan hebt gejaagd!'³

Deze tekst schetst gedeeltelijk een op Plato's androgyniebeeld lijkende fantasie: de identieke helften waaruit de derde sekse bestaat en de verwijzing naar een homo-eroties getint verlangen. Maar ook hier geldt de androgyne figuur geenszins als ideaal mensbeeld: Djuna Barnes schetst een persoon zonder gezicht, zonder eigen persoonlijkheid, die optimaal geschikt is om als projectieveld voor de wensen en verlangens van anderen te dienen.

Deze twee literaire voorbeelden verschaffen ons een blik op de grote variëteit aan androgyne beelden die variëren van sterke heldinnen zoals Jeanne d'Arc, tot pubertaire meisjes zoals Frankie in McCullers *Member of the Wedding*.⁴ Toch dienen deze uiteenlopende man-vrouwfiguren dikwijls als bewijsmateriaal voor androgyne persoonlijkheidstheorieën, die een utopies mensbeeld willen schetsen. Ik zal nu beginnen met het bespreken van persoonlijkheidstheorieën die gedeeltelijk op literaire of mythologische voorbeelden gebaseerd

3. Djuna Barnes, *Nightwood*. Londen 1936; ned. vert. *Nachtwoud*. Amsterdam 1979, pp. 180 e.v.

4. Carson McCullers, *The Member of the Wedding*. Londen 1946; ned. vert. *Die wonderlijke zomer*. Amsterdam 1972.

zijn en grotendeels uitgaan van de dieptepsychologische theorie van de Zwitserse psychiater C.G. Jung.

Het lijkt mij op dit moment verstandig om nog eens in het kort de theorie van C.G. Jung omtrent de persoonlijkheid samen te vatten, omdat de hierna te bespreken theorieën van zowel June Singer als Carolyn Heilbron, Andreas Burnier en Maaike Meijer zich in wezen op deze theorie baseren.

C.G. Jung is van mening, dat de psychische werkelijkheid van de mens een weerspiegeling is van een kosmische werkelijkheid. Binnen het individu is het 'ego' de bemiddelaar tussen het onbewuste en de wereld buiten het individu. Het 'ego' draait volgens Jung om de spil van het 'zelf' dat een bovenindividuele instantie is, en de kosmische realiteit. Naast het bewuste nivo heeft het individu ook een 'onbewuste', dat bestaat uit twee componenten: de anima, dat is het vrouwelijke gedeelte van de 'ziel', – Jung noemt het onbewuste ook vaak de ziel – en de animus, dat is het mannelijke gedeelte. In een volledige bewustwording van het individu zullen de animus en de anima in volledige harmonie zijn. De polarisatie van de twee gedeelten van het onbewuste is volgens Jung de voorwaarde van een bewustzijnsontwikkeling, maar deze is volgens hem nooit volledig voltooid. Dit proces noemt hij de 'individuatie'.

Op deze theorie van Jung baseert zich heel uitdrukkelijk June Singer, een bekende Amerikaanse psychoanalytica. Zij vormt Jungs theorie om tot een laatkapitalistische variant. Een van haar kernthesen is de volgende: 'De sleutel tot het nieuwe bewustzijn is de mogelijkheid, dat men zich veranderbaar voelt, in een proces; en dat men zich bewust is van de dynamische uitwisseling van energieën die voortdurend aan de gang is in het open systeem waartoe wij behoren. In een open-systeem benadering beoordeelt men mensen als totale organismen – elk van unieke kwaliteit – en individuen worden beschouwd als factoren van een proces dat de energie voortbrengt waardoor de maatschappij zich verder ontwikkelt. Wij hoeven ons niet langer te beschouwen als uitsluitend "mannelijk" of uitsluitend "vrouwelijk", maar veeleer als hele wezens, waarin de oppositionele kwaliteiten altijd aanwezig zijn.'⁵

Als ik de strekking van Singers visie op androgynie juist begrepen heb, dan zegt zij dat het individu zich in een maatschappij bevindt die steeds verandert, voor welke veranderingen deze individuen

5. June Singer, *Androgyny. Towards a new Theory of Sexuality*. New York 1976, pp. 271 e.v.

verantwoordelijk zijn. Het individu moet optimaal en continu op deze veranderingen inspelen, wil het optimaal functioneren. Dit impliceert zeer flexibele morele normen en maatschappelijke waarden. Maar dit individu heeft nog een andere eigenschap. Het hoort ook uniek te zijn, beantwoordend aan de eis dat elk individu zijn specifieke eigenschappen als ruilwaarden in de strijd moet kunnen gooien, anders is het niet aantrekkelijk. Het individu staat dus voor een dubbele opdracht: aan de ene kant moet het optimaal flexibel zijn, en aan de andere kant moet het uniek zijn, wat een zekere consistentie en onflexibiliteit inhoudt. Voor deze geweldig moeilijke taak is het nodig zoveel mogelijk mannelijke en vrouwelijke eigenschappen te kunnen hanteren, al naar gelang de situatie vereist. Naast deze dubieuze persoonlijkheidsschets beklemtoont Singer een groot vertrouwen in de menselijke handelingsbekwaamheid, in de bewuste wil van het ik. Als wij echter aan Freuds uitspraak denken: 'het ik is niet heer in zijn eigen huis', dan is Singers androgynie-theorie een positivisties anachronisme.

In de volgende passage wil ik over Maaïke Meijers ideeën over androgynie spreken, zoals zij die uiteenzet in het *Lesbisch Prachtboek*. Ik ga hier niet nader in op de spannende verzameling literaire beelden die zij aandraagt, maar probeer alleen haar persoonlijkheidstheorie met betrekking tot androgynie te bekijken.

Uitgaande van Jungs theorie van het onbewuste en zijn individuatietheorie zegt Meijer dat androgynie als een individuele innerlijke kwaliteit gezien moet worden. 'Het kan gedefinieerd worden als een individuele bewustzijnstoestand waarbij "mannelijk" en "vrouwelijk" harmonieus co-existeren.'⁶

Meijer ziet androgynie in eerste instantie als een ideaal, een tegenvoorbeeld. Zij bewijst dat aan de hand van een aantal kulturele bewegingen die probeerden en proberen tegen de heersende cultuur in te gaan, zoals in het vroege christendom de gnosïs en in de middeleeuwen de mystiek. Meijer vraagt zich af hoe deze androgyn fantasieën eigenlijk zijn ontstaan. Haar antwoord is: door het volstrekt ontbreken van androgynie is dit tot een wensbeeld geworden. Zij kan echter de verleiding niet helemaal weerstaan, toch een voorproefje van de androgyn mens aan ons te presenteren. En dan zien wij dat deze androgyn wezens alleen een veredeld amalgaam van de traditionele eigenschappen van de beide seksen

6. Maaïke Meijer, 'Androgynie. Analyse van een tegenvoorbeeld', in: *Lesbisch Prachtboek*. Amsterdam 1979, p. 320.

zijn. Door haar individualisties uitgangspunt maakt zij elke handelingsstrategie afhankelijk van de individuele wil. Het vertrekpunt voor roldoorbrekend handelen ligt volgens Meijer in het innerlijk, in de ziel van de mens. Evenals bij June Singer bespeur ik bij Maaïke Meijer ook het geloof in de wilskracht van het grote individu. Het is dus blijkbaar niet makkelijk afscheid te nemen van een humanisties optimisme.

Evenals Meijer baseert Andreas Burnier haar androgyniebeeld op de wilskracht van het individu. Zij beschrijft androgynie als een post-feministische persoonlijkheidsstructuur. Burnier onderscheidt drie fasen in het feminisme: De eerste fase is gekenmerkt door afweer en angst; op het moment dat vrouwen op hun sekse gediskrimineerd worden zeggen zij: ik niet!, alleen de anderen. De tweede fase is de ontreddering, de grote woede en het zich afzetten tegen mannen. In de derde fase ontdekt men volgens Burnier het maskulie element binnen zichzelf en leert men daarmee omgaan.

Hier komt het animus/anima idee van Jung weer naar voren. Burnier vindt het mensonwaardig dat in onze cultuur deze tweedeling aan de biologiese seksen vastgekoppeld wordt. Dat aldus mannen gedwongen worden alleen mannelijke eigenschappen te hebben en vrouwen slechts vrouwelijke. Burnier pleit ervoor, dat deze eigenschappen in een persoon verenigd kunnen worden al naar gelang de wens van dat specifieke individu.⁷

De Amerikaanse literatuurwetenschapster Carolyn G. Heilbron neemt evenals bovengenoemde auteurs een relatief traditionele androgynietheorie als uitgangspunt van haar studies over onder andere de Bloomsburygroep en vrouwelijke heldinnen. Zij ziet androgynie als de verzoening van de seksen. Iedereen zou uit alle persoonlijkheidstrekken moeten kunnen kiezen. Haar voorbeeld klinkt weinig fantasievol: mannen zouden teder, vrouwen ook agressief mogen zijn.

Toch overstijgt Heilbron af en toe dit nivo. Een citaat van een karakterisering van de wijngod Dionysus bij Euripides is daarvan een voorbeeld: 'De beschrijvingen (door het koor en anderen in Euripides' *Bacchae*, M.B.) kloppen niet, want de god kan niet gedefinieerd worden. Hij kan totaal beschreven worden, maar de som is nooit definitief; verdere nasporingen voegen nieuwe aspecten aan de oude toe. Als een definitie al mogelijk zou zijn dan is het een

7. Andreas Burnier, 'Van masculinisme naar androgynie', in: *De zwembad-mentaliteit*. Amsterdam 1979, pp. 55-75.

definitie via negatie en afwijzingen. Een ding is duidelijk. Dionysus blijkt noch vrouw noch man te zijn; of beter, hij toont zich als vrouw-in-de-man, of man-in-de-vrouw, de onbegrensde persoonlijkheid.⁸

In de moeilijkheid om Dionysus, een bij uitstek androgyn figuur, te beschrijven, schuilt niet alleen een gebrek aan talig raffinement; hier wordt voor het eerst duidelijk dat voor de beschrijving van androgynie de traditionele kategorisering van persoonlijkheidstrekken te kort schieten. Wij komen hier op een fundamenteel probleem, dat bij androgynie-beschrijvingen altijd meespeelt: het probleem van de taal, haar structuren, haar konventies, regels en categorieën. Als men iets fundamenteel anders wil beschrijven, dan vervalt men vaak in het opsommen van wat het allemaal *niet* is. Of men is gedwongen helemaal te zwijgen. Deze problematiek verwijst naar teksten uit de franse linguïstiek en filosofie, waar dergelijke impasses gethematiseerd worden. Ik kom bij de bespreking van Cixous en Kristeva nog uitvoeriger op dit aspect terug.

Hoe konkreter men tracht androgynie op te sporen binnen bestaande kaders, hoe lachwekkender het resultaat vaak is. In de bloeitijd van het behaviorisme hebben Amerikaanse wetenschappers geprobeerd een meetschaal te ontwerpen, op grond waarvan reeds bestaande androgynen mensen opgespoord zouden kunnen worden. Aan de hand van deze meetschaal werden mensen getoetst, gemeten en gewogen en sommigen blijkbare niet te licht bevonden om als representant van het nieuwe type mens door te kunnen gaan.

Wat voor mensen zijn dit toch? Volgens Sandra Bem, een van de uitvindsters van een dergelijke meetschaal, zijn die personen androgyn, die zich mannelijk gedragen als de situatie dat vereist en vrouwelijk als het hun goed uitkomt.⁹ Dus optimaal en opportunisties aangepaste wezens. Ik denk dat volgens deze norm een heleboel mensen androgyn genoemd kunnen worden, maar ik betwijfel of dat nu een utopies mensbeeld representeert.

Een op Bem voortbordurende studie van Kelly en Worell heeft bij zelfevaluatiemetingen van deze androgynen mensen iets opmerkelijks opgeleverd. Aan 'androgynen' mensen werd gevraagd, hoe zij hun eigen persoonlijkheidskenmerken waardeerden. Daarbij bleek dat de 'androgynen' mensen zichzelf duidelijk hoger inschatten dan mensen

8. Carolyn G. Heilbron, *Towards a Recognition of Androgyny*. New York 1973, p. XI (nederlandse vertaling van mij, M.B.).

9. B. de Cuyper, N. Viaene, 'Een gang doorheen de androgynie-literatuur', in *Leuven bulletin LAPP*, jrg. XXIX, nr. 3, juni 1980, pp. 73-83.

met traditioneel vrouwelijk gedrag, maar dat zij zich niet hoger inschatten dan mensen met het stereotype mannelijk gedrag.¹⁰ Er bestaat blijkbaar een waarderingskongruentie tussen mannelijk gedrag en androgyn gedrag. Dit is echter niet verbazingwekkend, omdat deze mensen het succes van hun gedrag in een verder niet gereflecteerd maatschappelijk systeem evalueerden. Het lijkt mij daarom beslist noodzakelijk, dat men voor elke utopiese handelingsstrategie of persoonlijkheidsstructuur het maatschappelijke kader tegelijk mee reflecteert en de ideologische premissen ervan krities onder de loep neemt.

Rina Van der Haegen heeft de moeite genomen om de achterliggende ideologische voorwaarden van verschillende androgynie-beelden te onderzoeken. Zij komt tot de konklusie, dat de op maatschappelijke hervormingen georiënteerde androgynie-theorieën altijd van komplementaire eigenschappen uitgaan. Zij zijn ahistories, individualisties en innerlijk, waarbij geest en lichaam gesplitst worden. Volgens Van der Haegen wordt op deze wijze een histories-materialistische analyse van het individu binnen zijn maatschappelijke kontekst vermeden. Theorieën die de androgyn mens binnen een utopiese maatschappij plaatsen, moeten dan ook tot groot optimisme in de vooruitgang van de techniek hun toevlucht nemen, zoals die van Firestone.¹¹ Ik zou mij bij de kritiek van Rina Van der Haegen willen aansluiten en daaraan nog een gedachte van Luce Irigaray willen toevoegen: men zou voorzichtig moeten zijn, met de fantasie van gisteren utopia's van morgen te willen bouwen.

Een groep auteurs die zich terdege van het probleem bewust is dat maatschappelijke structuren en denkstructuren niet los van elkaar staan, attaqueert het dichotomiese denken op zich. Tot deze groep rekent men ook de schrijfsters van de zogeheten 'écriture féminine' uit Frankrijk. Een van deze schrijfsters, Hélène Cixous, trekt in haar werk tegen het hiërarchiserende oppositiedenken ten strijde. Zij zet zich af tegen het denken in zwart/wit, cultuur/natuur, passiviteit/activiteit, gevoel/hoofd, pathos/logos, sensibiliteit/intelligibiliteit, moeder/vader, vrouw/man. Met deze oppositieparen leidt zij een van haar teksten in.¹² Cixous keert zich tegen een denkpatroon dat al

10. Ibidem.

11. Rina Van der Haegen, 'Androgynie. Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende theoretiese konstruktie?', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, jrg. 1, nr. 1, 1980, pp. 32-54.

12. Hélène Cixous, 'Schreiben, Feminität, Veränderung', in: *Alternative*, 108/9, 1976, p. 134.

eeuwenoud is, het hiërarchiserende, patriarchaal gedomineerde denken. Aan dit denken ligt een beweging ten grondslag, de dialektiek, die Cixous aanvalt: 'De beweging waardoor elke oppositie tot stand komt om zin voort te brengen, is dezelfde die de zin kapot maakt.'¹³ Cixous beschouwt het zingeven als een eeuwige oorlog, waarbij het 'vrouwelijke' element altijd ondergeschikt is aan het 'mannelijke'. In de synthese, het opheffen van de opposities omwille van een derde, ziet Cixous een overwinning van het 'mannelijke' element. Cixous ontdekt een verbroedering tussen het logocentrisme, het oppositiedenken, en het fallocentrisme, de overheersing van het mannelijke element over het vrouwelijke.

De oorzaak voor deze solidariteit ligt volgens Cixous in een onterechte analogievorming tussen natuurwetenschappen en de libidineuze ekonomie: 'Deze logika redeneert op de volgende manier: (1) Waar komt het verlangen vandaan? Uit een mengsel van verschil en ongelijkheid. Bevinden zich de twee leden van een paar in een toestand van gelijkheid, dan bestaat er geen beweging. Een beweging wordt altijd door het verschil van krachten veroorzaakt. (Een konklusie die zich baseert op wetten van de fysika.) (2) Kleine, verscholen verschuiving: het *seksuele* verschil roept bij *gelijke* kracht dus geen beweging van het verlangen op. Slechts de *ongelijkheid* veroorzaakt het verlangen, een verlangen naar... toeëigening. Zonder ongelijkheid, zonder gevecht heerst bewegingloosheid... dood.'¹⁴ Het tweede deel van de argumentatie wordt volgens Cixous in de fallokratische redeneertrant gesuggereerd. Hier wordt de menselijke begeerte gelijkgeschakeld aan twee magneetjes...

Het volgende dat Cixous onder vuur neemt, is het terrein van 'het eigene', dat gepaard gaat met de angst voor het verlies. Als ik zeg, dit is van mij, dan bestaat er altijd de potentiële bedreiging, dat ik het kan verliezen. Cixous herkent hierin de centrale dreiging die de psychoanalyse beheerst, namelijk de kastratieangst. Zij ziet hierin de bron van de konstruktie van het 'ik', dat zich altijd konstitueert met de inherente dreiging van het verlies van het aan het 'ik' eigene.

Tegenover dit 'mannelijke' model stelt Cixous de ekonomie van het vrouwelijke verlangen. Cixous is van mening dat de vrouwelijke lust heel anders funktioneert. De schrijfster ironiseert de onnipotente claim van de kastratiedreiging door te beweren dat 'vrouwen niets te verliezen hebben'. Zij speelt hier met een analogie-

13. H. Cixous, a.w., p. 135.

14. H. Cixous, a.w., p. 138.

vorming van fallus en penis, die in wezen ook dikwijls door Freud gebruikt wordt, alleen met de omgekeerde konklusie.

Volgens Cixous is de vrouwelijke lust niet op subordinatie gebaseerd: 'Mijn verlangen zegt tegen mij, dat er ook andere verlangens moeten zijn, gelijkend op de mijne. Als mijn verlangen mogelijk is bewijst dat: het systeem is al poreus. Alle dichters weten het: wat denkbaar is, is werkelijk... Er moet een mogelijkheid tot relaties bestaan, die verschilt van die welke de traditionele mannelijke economie voorschrijft. ...: de een zou de ander erkennen, en dit erkennen zou het gevolg zijn van een intensief en hartstochtelijk zoeken naar het (leren) kennen: een ieder zou eindelijk het risico van het *andere* voor zijn rekening nemen, van de verschillendheid, zonder zich door het bestaan van het anders-zijn bedreigd te voelen; zich verruimen door het onbekende, dat nog ontdekt moet worden, gerespekteerd, gestimuleerd.'¹⁵

In deze tekst schetst Cixous het beeld van een pluriformiteit die geen overeenkomsten meer zal vertonen met de boven geschetste vorm, waarin de androgynе persoonlijkheidsstructuren gedacht werden. Cixous verzet zich tegen het nivellerend karakter. Zij pleit ervoor, dat men probeert om het andere zo veel mogelijk als anders-zijnde te aksepteren. Cixous noemt deze beweging het denken in differenties, in tegenstelling tot het denken in opposities.

Cixous speelt in haar tekst met analogieën. Zij wil daarmee op een metaforiese wijze suggereren dat denken, het verlangen en maatschappelijke structuren in een nauwe relatie tot elkaar staan.

Het denken in differenties zonder kastratieangst heeft konsekventies voor de taal. Als je je namelijk als individu niet kontinu hoeft te bewijzen, dan wordt het begrip 'ik' ook steeds meer verbrokkeld, het zou zelfs niet eens meer nodig zijn. In de literatuur zie je dan ook dat het begrip 'ik' steeds meer geproblematiséerd wordt. Het maakt niet uit of je 'ik' of 'jij' zegt. Luce Irigaray geeft van dit denken blijk door in sommige van haar teksten 'ik/jij' te schrijven. Dit lijkt de logiese konsekventie van een filosofie waar de uniciteit niet via een economie van toeëigening van attributen plaatsvindt.

Julia Kristeva, een franse strukturaliste die evenals Cixous tot de 'écriture féminine' gerekend wordt, probeert de splitsing man/vrouw op symbolies nivo, en specifiek op talig nivo een plaats te geven. Kristeva ziet taal als het creatieve proces van het sprekende subjekt,

15. H. Cixous, a.w., p. 137.

dat zich in een bestaande orde beweegt en deze moduleert. Kristeva onderscheidt bij talige uitingen twee nivo's, het semiotiese en het symboliese. Het semiotiese nivo heeft zijn oorsprong in de pre-oedipale ervaringen en uit zich in de elementen klank en ritme. De symboliese komponent manifesteert zich in de syntaxis, de grammatika, dus in de ordenende elementen van een taal. Deze ordenende komponent, het symboliese, en het ontalige verstorende element, het semiotiese, zijn altijd tegelijk in de taal aanwezig. Kristeva noemt het semiotiese, op grond van zijn oorsprong in het pre-oedipale, het 'vrouwelijke' en het symboliese, op grond van zijn intrede tijdens de oedipale fase, het 'mannelijke'.

In het creatieve scheppingsproces moet de kunstenaar volgens Kristeva juist het semiotiese, archaïese element binnen zijn psyche benadrukken, om nieuwe vormen aan het symboliese toe te kunnen voegen.

Kristeva ziet het samenspel tussen het 'mannelijke' en het 'vrouwelijke' als volgt: 'Is in onze maatschappij het mannelijk gekodeerde, de logika, de syntaxis, overheersend, de ritmen daarentegen, de glossolalia (ongeartekuleerde klanken, *M.B.*), zijn tot het pre-oedipale, dus de moeder, dat wil zeggen de vrouw terug te voeren. Men kan dus zeggen, dat elke produktie niet het verschil (différence) van de geslachten laat zien, maar de seksuele verscheidenheid (différenciation) tussen deze twee polen in het spel brengt.'¹⁶

Als er een androgyn element binnen Kristeva's theorie te bespeuren valt, dan is dat het met elkaar in kontakt treden van elkaar vernieuwende taalkomponenten, het semioties-vrouwelijke en het symbolies-mannelijke. Op het gebied van de persoonlijkheidsstructuur wijst Kristeva op de mogelijkheid van de man, om zijn verlangens aan een muze, echtgenote of devote zuster/moeder te binden. Voor vrouwen is de teruggang tot het pre-oedipale veel gevaarlijker voor hun psychiese stabiliteit, omdat vrouwen wederom naar het 'vrouwelijke' regrederen. Kristeva noemt als een van de psychies bedreigde kunstenaressen Virginia Woolf, die na een periode van intensieve creatieve arbeid dikwijls in een psychose terechtkwam. Hélène Cixous, zelf schrijfster, noemt de artistieke arbeid zeer drasties en met verbeeldingskracht 'een hellevaart'.

16. Julia Kristeva, geciteerd in: Margret Brüggmann, 'Wie is er bang voor Julia Kristeva? Inleiding in Kristeva's theorie over tekensystemen en hun feministiese implikaties', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, jrg. 2, nr. 2, 1981, pp. 164-187, hier p. 185.

Ik zou hier mijn beknopte schets van modellen en theorieën over mannelijkheid/vrouwelijkheid op het gebied van de sociologie, psychologie, linguïstiek en filosofie willen afronden. Ik hoop dat ik duidelijk heb kunnen maken, dat een hergroepering van traditionele eigenschappen bij gelijkblijvende maatschappelijke structuren slechts systeembevestigend werkt en geen vernieuwende impuls voorstelt. Vruchtbaardere alternatieven uit de franse filosofiese stroming geven blijk van de noodzaak om met zeer fundamentele kritiek op de bestaande versplintering en verdeling te beginnen. Daarbij blijken zeer uiteenlopende theorieën, zoals die van Cixous en Kristeva, uiteindelijk op één punt een belangrijk element gemeenschappelijk te hebben: beide benadrukken de differentie; het bestaan van een verschil tussen elementen dat niet door een synthese overbrugd kan worden. De differentie betekent echter ook dat de verschillende elementen niet genivelleerd, maar even ernstig genomen worden.

Zoals ik in de inleiding al aankondigde, wil ik in het tweede deel van mijn lezing proberen, mogelijkheden van het literaire androgynie-beeld te demonstreren aan de hand van een roman van Virginia Woolf, *Orlando*. Deze tekst wordt vaak geciteerd als men voorbeelden voor een androgyn persoonlijkheidstheorie zoekt. Ik ben er altijd erg huiverig voor literaire teksten, dus fictie, te citeren om theorieën te ondersteunen die pretenderen met de empirie gelieerd te zijn. Literaire teksten zijn onbetrouwbare getuigen, zij houden zich niet strikt aan de wetten van de maatschappelijke zwaartekracht. Ongegeneerd verheffen zij zich soms boven elke gestaafde realiteit en spotten met de aardse feiten.

Ik wil de literatuur hier dan ook niet als laatste toetssteen van een empiries gestaafde androgynietheorie gebruiken. Veeleer probeer ik, het specifieke karakter van literatuur te beklemtonen en daarmee haar te legitimeren als een rechtmatige uitdaging om over grensverleggende beelden na te denken en op grond daarvan misschien inzichten te verkrijgen in de ideologische structuren van de maatschappij. Het fiktionele karakter van literatuur biedt bij uitstek de gelegenheid om een ontmoeting, een dialoog of een botsing van verschillende standpunten of perspectieven tot stand te brengen. Door de afstand die deze tegenstrijdige bewegingen teweegbrengen, is het voor de lezer mogelijk om zijn eigen bewustzijn en de maatschappelijke realiteit te onderzoeken op blinde vlekken en vanzelfsprekendheden.

Virginia Woolf is een schrijfster, die de techniek van de fijnzinnig literair verpakte kritiek perfect beheerst. Met haar roman *Orlando*

levert zij een fantasievolle bijdrage tot de kritiek op maatschappelijke vanzelfsprekendheden. Woolf kiest hiervoor androgynie als thema uit. Zij poneert geen zekerheden, maar zet voorzichtig vraagtekens die tot nadenken dwingen.

Orlando is in 1928 geschreven. Virginia Woolf noemt deze tekst provocerend 'een biografie'. Deze zogenaamde biografie bestrijkt een tijdvlak van vier eeuwen. De hoofdpersoon Orlando leeft in deze vier eeuwen en verandert ondertussen van een man in een vrouw. Deze gegevens tillen de tekst meteen al uit boven een lineaire beschrijving van de realiteit en aksentueren het fiktionele karakter van de tekst.

Woolf opent de 'biografie' met een situatieschets waarin zij de jonge Orlando meteen typeert: 'Hij — en er viel niet te twijfelen aan zijn geslacht, hoewel de mode dier tijden er toe bijdroeg dit te verhullen — stond juist gereed de Morekop te klieven die aan de hanebalken bengelde.'¹⁷ Als er iets meer macho zou kunnen lijken, dan weet ik het niet, want Orlando staat op het punt een negerhoofd doormidden te klieven, dat zijn vader van een van zijn vele koloniale veroveringstochten als trofee mee naar huis heeft gebracht en dat nu op zolder hangt te drogen.

Deze Orlando, dit knaapje, ziet er heel mooi uit: hij heeft lang blond haar en zeer onschuldige ogen. Bovendien heeft hij een hart van goud, is hij zeer trouw en beminnelijk. Als wij nu even de ogen sluiten en vergeten dat dit de beschrijving van een man is en wij zouden als tijdsbepaling 'nu' inzetten en als seksekwaliëatie 'vrouwelijk', dan hebben wij een beschrijving van een tamelijk traditioneel vrouwelijk uitzierend persoon. Maar in de zestiende eeuw waren dit zeer traditionele mannelijke kenmerken voor een adellijke jonge heer. En Orlando valt dan ook zeer in de smaak bij zijn vorstin, Elisabeth I, over wie verteld werd, dat haar de bovengenoemde kenmerken juist steeds meer ontbraken: zij werd allengs oud, zij was ook niet meer zo onschuldig, niet meer zo beminnelijk ... en haar haar viel ook uit.

Men ziet aan de beschrijving van Orlando, dat hij duidelijk een man van zijn tijd is. Volgens de heersende gewoonte is hij verloofd met een jonge dame van wie hij eist, dat zij altijd heerlijk geparfumeerd is, niet te veel praat en vooral geen aandacht van hem eist. Zij krijgt voor de verloving een prachtige ring van Orlando, die vindt dat hij daarmee eigenlijk aan zijn verplichtingen voldaan heeft.

17. Virginia Woolf, *Orlando*. Londen 1928; ned. vert. *Orlando. Een biografie*. Amsterdam 1976, p. 11.

Ook hier zou de toehoorder parallellen met het heden kunnen trekken.

Orlando's levensloop is verder voorlopig konform de verwachtingen van zijn stand. Hij reist in verre landen als diplomaat. Tijdens een verblijf in Turkije gebeurt het onvoorziene: Orlando valt in een lange slaap en wordt als vrouw wakker, of beter gezegd in een vrouwelijk lichaam, want behalve het veranderde lichaam voelt Orlando niets van zijn mutatie. Hij, of wij moeten nu eigenlijk zij zeggen, vertoeft bij zigeuners die allen wijde rokken dragen. Met het lichaam is geenszins Orlando's geest veranderd, net zo min als zijn gewoonten en normen.

Orlando wordt hevig met haar nieuwe vrouwelijkheid geconfronteerd als zij op een zeilschip terug naar Engeland reist. Daarbij kan zij niet onmiddellijk beslissen of zij de nieuwe toestand positief of negatief moet waarderen. Zo vindt zij bijvoorbeeld de rokken die zij draagt hinderlijk bij het lopen, maar zij moet eerlijkheidshalve toegeven dat haar hand nog nooit zo mooi tot haar recht gekomen is als op de exclusieve stoffen van haar nieuwe garderobe. Ook herinnert zij zich, dat zij vroeger vrouwen achtervolgde. Nu wordt zij achtervolgd, en zij weet nog niet helemaal zeker, wat zij leuker vindt.

Bij het afwegen van de voor- en nadelen van het vrouw-zijn stuit Orlando op de kwestie van macht en zeggenschap. Zij vindt het zeer denigrerend dat elke eis, elke wens die een vrouw heeft, slechts op indirecte wijze geuit mag worden, en zij herinnert zich met schaamrood op de kaken, wat zij vroeger als vanzelfsprekend van haar eigen verloofde en alle andere vrouwen geëist heeft: 'Zij herinnerde zich hoe zij als jongeman altijd van een vrouw had geëist dat deze gehoorzaam, kuis, geparfumeerd en exquis gekleed was. "Nu zal ik zelf voor al mijn vroegere eisen moeten boeten", peinsde zij; "want (en hier ga ik af op mijn korte ervaring als lid van het zwakke geslacht) de vrouw is van nature niet gehoorzaam, kuis, geparfumeerd en exquis gekleed. Zij kan deze bekoorlijkheden, zonder welke zij geen enkel levensgenot kan smaken, slechts gewinnen door zich aan de vervelendste leefregels te houden. (...)'¹⁸

Orlando merkt dat ook andere dingen moeilijker worden en haar optiek verandert. Vroeger had zij bijvoorbeeld de rechterhand altijd vrij om snel haar zwaard te kunnen trekken, nu, als vrouw, gebruikt zij haar rechterhand om de zijden draperieën weer over haar schouder te leggen. Vroeger keek zij iedereen recht in het gezicht en nu begint

18. V. Woolf, a.w., p. 142.

zij iedereen van de zijkant aan te kijken. (Deze gewoonte vindt men ook tegenwoordig nog in vele landen, waar het aan vrouwen niet toegestaan is iemand rechtstreeks aan te kijken.)

Virginia Woolf toont in deze voorbeelden van Orlando's reflectie over zijn veranderde leefmogelijkheden haar talent om kritiek op de maatschappelijke normen uit te oefenen. Zij verpakt de scherpe kantjes in twee vervreemdende lagen, ten eerste in het historische tijdsverschil en ten tweede in de pogingen van Orlando om zijn nieuwe rol in de vingers te krijgen. Geamuseerd glimlachend slaat de lezer de hoofdpersoon gade bij haar verbaasde, geërgerde overpeinzingen en bij haar groeiende nieuwe vanzelfsprekendheden. Ongemerkt kan echter de medelijdende glimlach van de lezer omslaan in een verbaasde herkenning van oude, dierbare of lastige gewoonten.

Woolf 'dwingt' Orlando nog een keer een sekserol aan te leren en wel op een leeftijd, waarop je niet ongereflekteerd socialisatiepatronen overneemt. Om zich de rol aan te meten moet Orlando zijn situatie overdenken en verwerken. Deze reflektiemomenten zijn voor de lezer aanknopingspunten om de eigen, deels ongereflecteerde socialisatie te onderzoeken.

Virginia Woolf geeft Orlando in haar tocht door de eeuwen elke keer een voor die eeuw karakteriserende problematiek mee. Zo verandert Orlando in de achttiende eeuw in een geestige dame die een beroemde literaire salon leidt. Na het aanvankelijk enthousiasme ontdekt Orlando dat haar persoonlijke inbreng in het kulturele leven beperkt is tot het thee schenken en de rol van de muze. Literaire produkten van haar eigen hand worden voor die van een neef van haar met een identieke achternaam aangezien.

Ter afwisseling verkleedt Orlando zich en gaat als man naar een bordeel. Bij dit bezoek bemerkt zij dat de hoeren dezelfde vrouwelijke truuks toepassen op haar om haar ridderlijkheid uit te lokken, als zij zelf als vrouw geleerd heeft. In deze dubbele spiegel ziet de lezer nog eens de deemoedigende gedragsnorm voor een vrouw: Orlando zelf heeft deze niet geliefde rol moeten leren, en zij herkent die rol in het gedrag van haar seksegenoten tegenover haar als man. (Als man had Orlando oorspronkelijk nooit stilgestaan bij deze devotiehouding van vrouwen.)

In de negentiende eeuw, waarin volgens Woolf 'de epochale ontdekking van het huwelijk' gemaakt werd, kan ook Orlando zich niet onttrekken aan deze verleiding. Zij wordt spontaan verliefd, net zoals zij spontaan flauw valt. (Woolf kan het nooit laten om deze emotionele zaken met veel ironie te beschrijven.)

Het is de moeite waard, om even bij deze liefdesrelatie stil te

staan. Woolfs beschrijvingen laten verbindingen vermoeden met het platoniese androgynieverhaal. De liefde van Orlando voor haar prille verloofde is heel diep. En omdat zij zo moeiteloos met elkaar omgaan, rijst in Orlando een knagend vermoeden: zij denkt dat haar geliefde een vrouw is, en hij blijkt ook argwaan te koesteren omtrent haar sekse om dezelfde reden. Zij geloven dus eenvoudig niet dat het mogelijk is met een partner van de andere sekse een dergelijke nabijheid en vertrouwdheid te bereiken. Deze twijfels zijn slechts begrijpelijk, als wij veronderstellen dat Orlando – evenals Plato – ervan uitgaat, dat een dergelijk intiem contact alleen met een partner van de eigen sekse mogelijk is. Virginia Woolf laat deze gevoelens van liefde opkomen in een heteroseksuele relatie, terwijl de partners zelf niet eens zo van de vanzelfsprekendheid van hun situatie overtuigd zijn. Deze dubbelheid geeft aan de situatie iets zweverigs. De seksuele identiteit wordt niet aan een gekonditioneerd lichamelijk gedrag gekoppeld. Ik denk dat dit een mooie hommage aan de Bloomsbury-groep is, waar deze onbesliste homoheteroseksuele relaties een grote rol speelden.

Aan het einde van de ‘biografie’ laat Virginia Woolf het model van de harmonieuze androgynie-persoonlijkheid van Orlando bijna letterlijk ontploffen. Na een emotionele verwarring door het visionaire verschijnen van een vroegere geliefde, is Orlando zo ontsteld, dat zij zichzelf tot de orde moet roepen door zich af te vragen wie zij is: ‘Toen riep zij aarzelend, alsof degeen die zij riep er misschien niet was, “Orlando!” Want als er (naar schatting) zesenzeventig verschillende tijden tegelijk in ons brein tiktakken, lieve help nog aan toe – hoeveel verschillende personen moeten er dan wel niet te eniger tijd in grotere of kleinere getalen domicilie hebben gekozen in onze geest? Sommigen noemen in dit verband het getal tweeduizend-tweeënvijftig. (...) deze verschillende ‘Iks’ waaruit wij zijn opgebouwd, de een op de ander gestapeld als borden op de hand van een kelner, hebben elders hun bindingen en eigen sympathieën, kleine eigenaardigheden en normen (...)’¹⁹

Orlando raakt in een steeds sneller draaiende maalstroom van verschillende ‘Iks’, totdat zij ophoudt zich af te vragen wat of wie haar ware ‘Ik’ nu eigenlijk is. ‘En juist op het ogenblik dat zij niet langer “Orlando” riep en in andere dingen verdiept was, kwam de “Orlando” die zij had geroepen uit eigen beweging (...). Zij was verdonkerd nu, verstild en, vervolledigd door deze “Orlando”, geworden tot hetgeen men terecht of ten onrechte het niet-in-

19 V. Woolf, a.w., p. 278.

zichzelf-verdeelde “Ik”, het ware “Ik” noemt. En zij verstomde. Want het is heel goed mogelijk dat als iemand hardop tegen zichzelf praat, de verschillende “Iks” (en dat kunnen er meer dan tweeduizend zijn), zich bewust van een gespleten zijn, trachten zich met elkaar in verbinding te stellen en als deze verbinding weer tot stand is gebracht, verstommen.²⁰

In deze laatste passage benadert Virginia Woolf heel dicht het standpunt van de avantgarde-literatuur die vanuit een onstabiel en versplinterd subjeet een figuur opbouwt. Tegelijk deelt Woolf een kat uit naar degenen die een toevallig samenvallen van de gewenste persoonlijkheid met de momentane gesteldheid als een structurele groei naar een sterke, evenwichtige persoonlijkheid zien. Last but not least, liggen in de laatste twee tekstfragmenten ook verbindingslijnen met de differentie-theorie van Hélène Cixous. Het naast elkaar bestaan van persoonlijkheidsdelen die ieder voor zich onvergelijkbaar zijn, kan als speelse metafoor voor de geproklameerde pluriformiteit gelden.

Voor mij is een tekst als *Orlando* stimulerend bij het nadenken over persoonlijkheidsstructuren. In het erkennen van een stuk werkelijkheid, mooi verpakt in een fijngeslepen vorm, word ik tot zelfironisering gedwongen. Virginia Woolf geeft geen handelingsperspektief met deze prachtig facetrijke kubus, maar zij scherpt je alertheid op zinloze vanzelfsprekendheden. Daarmee levert zij volgens mij een bijdrage tot het denken over een utopies (androgyn?) mensbeeld.

20. V. Woolf, a.w., pp. 283-284.

Ien Dienske

Geleefde werkelijkheid en betekenissen

‘Wat betekent “werkelijkheid”? Het zou iets heel grilligs lijken, iets waar men niet op kan vertrouwen, iets dat nu eens te vinden is op een stoffige weg, dan weer in een krantesnippertje op straat of in een boterbloempje in de zon. Het werpt licht op een groepje in een kamer en maakt dat een terloops gezegde je bij blijft. Het overweldigt je wanneer je onder een sterrenhemel naar huis loopt en het maakt de stille wereld werkelijker dan de wereld waar gesproken wordt – en dan duikt het weer op in een omnibus midden in het gedruis van Piccadilly. Soms ook schijnt het vormen aan te nemen die te ver weg zijn om hun aard nog te kunnen onderscheiden. Maar wat het ook aanraakt, het wordt er door gefixeerd en blijvend gemaakt. Het is wat er overblijft als de huid van de dag is weggeworpen achter de heg; het is wat er overblijft van het verleden, van onze liefde, van onze haat.’
Virginia Woolf¹

Het wetenschappelijk verhaal over de werkelijkheid kan op verschillende manieren verteld worden. Ideaal-typies gesproken zijn er twee manieren van vertellen, in werkelijkheid zijn er vele. Het artikel van Rina Van der Haegen, ‘Androgynie. Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende theoretiese konstruktie?’², staat model voor één manier van vertellen. Het artikel van Maaïke Meijer, ‘Androgynie. Analyse van een tegenvoorbeeld’³, staat model voor de andere manier van vertellen. In dit artikel wil ik een aantal belangrijke verschillen aangeven, die bestaan tussen die twee

1. Virginia Woolf, *Een kamer voor jezelf*. Amsterdam (De Bezige Bij) 1977, p. 116.

2. R. Van der Haegen, ‘Androgynie. Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende theoretiese konstruktie?’ in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, jrg. 1, nr. 1, pp. 32-54.

3. M. Meijer, ‘Androgynie. Analyse van een tegenvoorbeeld’, in: *Lesbisch Prachtboek*. Amsterdam 1979, pp. 320-365.

manieren, toegespitst op wat je de grondhouding van de onderzoekster zou kunnen noemen.

De vraag is niet: zijn beide manieren – in het algemeen gesproken – legitiem en nodig? Wat mij betreft is het antwoord daarop eenvoudigweg: ja. De vraag is of beide manieren geschikt zijn om iets te verduidelijken over het verschijnsel androgynie als geleefde werkelijkheid van mensen. Deze vraag is deel van een ruimer probleem, dat van objekt, vraagstelling en daarbij passende methoden.

Het vertrekpunt: de eigen ervaring

Ervaringen van de lezeres

Veel mensen hebben geen direkte ervaring met het verschijnsel androgynie, of ze benoemen hun ervaringen niet met dat woord. Daarom vraag ik de lezeres nu eerst een experiment met zichzelf te doen.

Stel je voor dat je verliefd bent. Nee, nog beter, probeer je te herinneren dat je hevig verliefd was. Sta erbij stil. Hoe voelde je je? Wat dacht je? Waar was je? (Lees pas verder als de herinnering je weer levendig voor de geest staat; zo van: ‘O ja, ..., zo was het!’)

‘De meeste hedendaagse feministische theoretika’s propageren volgens mij, onder één of andere vorm, een verliefdheid-mensbeeld. Vandaar mijn motivatie om te onderzoeken wat onder verliefdheid verstaan wordt en of in de verschillende manifestaties een lijn kan worden aangebracht. (...)

Verliefdheidsdenkbeelden zijn dus gestoeld op een cartesiaans aandoende dualistische mens-opvatting, die volgens mij niet houdbaar is. Ik meen dat de traditioneel ‘lichaam’ en ‘geest’ genoemde menselijke componenten niet gedacht kunnen worden als twee totaal onafhankelijk funktionerende entiteiten, zonder dat ik daarom een op de biologie gebaseerd deterministisch denken zoals dat van de ‘komplement-theorieën’, wil verdedigen. De oplossing van dit complex probleem dient volgens mij gezocht te worden in de richting van een psycho-lichamelijke kluster. (...)

Vanuit het oogpunt der strategieën bekeken is ‘verliefdheid’ een vrij abstrakt en individueel streven met een gebrekkig sociaal en politiek programma. (...)

Na bovenstaande analyse blijft ‘verliefdheid’ slechts als een onbevredigende theoretische konstruktie gehandhaafd. Direkte

*perspektieven tot vrouwenbevrijding worden evenmin geboden.*⁴

Ik zou je nu een paar vragen willen stellen.

1. Vind je dat de *manier* van praten over verliefdheid past bij je herinnering? Herken je iets van je verliefdheid in deze *trant* van beschouwing? Als het anders is, *hoe* is het dan anders?
2. Verwoordt deze wetenschappelijk verantwoorde taal iets van je ervaring met verliefdheid? Wat is het verschil tussen deze wetenschappelijke taal en de taal die je net gebruikte bij je herinnering aan verliefdheid?

De citaten over verliefdheid zijn citaten uit het artikel 'Androgynie' van Rina Van der Haegen. Alleen, overal waar 'verliefdheid' staat, stond 'androgynie'.

*Het gebruik van introspektie:
mijn ervaringen tijdens het lezen*

Ik las het artikel van Maaïke Meijer 'Androgynie. Analyse van een tegenvoorbeeld'. Na het eerste gedeelte stond ik op om het gelezene nog eens voor mezelf te bezien. Ik liep rond in de kamer en er kwamen beelden. Het waren heldere beelden, die ongeveer als volgt te verwoorden zijn. De schrijfster nam mij mee naar een ruimte die ingericht was met glazen vitrines en nog veel meer. Het schemerde er een beetje en de volle maan stond heel laag. In dit halfduister lagen allerlei schitterende stenen in de glazen vitrines. Bergkristal. Het maanlicht schitterde de stenen uit. De schrijfster glimlachte naar me en 'zei' zo iets als: 'Mooi hè?' Ik knikte. Toen ik weer ging zitten, bekeek ik de beelden, verbaasd over hun helderheid, nog eens.

Toen ik weer nauwkeurig keek om te begrijpen wat deze beelden te betekenen hadden, viel me in de eerste plaats de rijkdom op: schitterende schatten uit de aarde; een beeld dat in sprookjes vaak gebruikt wordt voor innerlijke rijkdom en mogelijkheden van mensen. Ik keek nog eens goed (beelden moet je als het ware lezen⁵) en zag toen dat de vrouw nergens tussen mij en dat wat ze toonde in was gaan staan. Ze had zichzelf niet tussen mij en het onderwerp geschoven: dat zegt iets over haar manier van schrijven. Die is bemiddeld volgens deze beelden en haar houding drukte respect uit voor het onderwerp; ze liet de zaken voor zichzelf spreken: af en toe

4. Vrij naar R. Van der Haegen, a.w., pp. 32, 50, 52, 53.

5. Deze uitdrukking leerde ik van mevrouw dr. N.F. van der Zeyde, die haar studenten op het hart drukte als ze verslagen maakten van wat ze zagen in de therapeutische speelkamer voor kinderen: 'Je moet de beelden lezen'.

wees de vrouw wat aan.⁶ Het beeld drukt ook uit dat de schrijfster niet naar de ijle, heldere hoogten van het abstracte denken en redeneren was opgestegen. De sfeer die uit deze beelden spreekt is een sfeer van nabijheid.

Het artikel van Rina Van der Haegen las ik in dezelfde kamer. Toen ik het uit had, voelde ik teleurstelling. Onweerstaanbaar en steeds opnieuw kwam het beeld van een zangeres die zong: 'Is that all there is?' Als ik het beeld wegduwde, kwam het opnieuw.

De beelden zijn veelzeggend, lijkt me. Het ene artikel roept beelden op die aan een mogelijke innerlijke rijkdom herinneren en het andere artikel, over hetzelfde onderwerp, roept een beeld op dat teleurstelling uitdrukt over schaarste en schraalheid. Verder valt op dat de 'wereld' waar de beelden toe behoren, nogal verschilt: de archetypiese wereld (de maan, de schitterende edelstenen, de zwijgende glimlachende vrouw, de hele sfeer) en de wereld van de tophit, van de show.⁷

Hou zou dat te begrijpen zijn? Wat heeft dit alles te maken met het onderwerp androgynie en de manier waarop de schrijfsters de zaak aanpakken? Veel denk ik, zoals uit de volgende gedeelten moet blijken. Maar eerst nog een paar methodologische opmerkingen.

1. De hier beschreven belevingen tijdens en na het lezen van de artikelen, zijn meer dan een subjektieve illustratie: het is een blijkbaar mogelijke reactie op de inhoud van twee artikelen over hetzelfde onderwerp. In die zin hebben de beschreven ervaringen ook werkelijkheidswaarde en heeft het zin de mogelijke betekenis ervan te willen begrijpen.
2. Introspektie is iets dat je kunt leren. Het vraagt natuurlijke oefening en het ontwikkelen van vaardigheden zoals dat met andere vormen van observatie ook het geval is.
3. Het is mogelijk om met introspektieve gegevens tot een intersubjectiviteit te komen, namelijk door anderen te vragen die gegevens op te schrijven of te vertellen.
4. Introspektie is één van de manieren om jezelf als informant te gebruiken.
- 5 Wanneer het zinnig is van introspektie mondeling of schriftelijk

6. Voor mij is het bijzonder veelzeggend dat deze zich spontaan aandienende beelden zo sprekend een grondprincipe van de fenomenologie weergeven: 'Zu den Sachen', terug naar de zaken zelf, het verschijnsel zelf laten spreken (een uitspraak van Husserl).

7. Terzijde: lang geleden, toen ik de titel van dat liedje hoorde, trof het mij als een terechte vraag aan 'onze' cultuur, dat wil zeggen aan 'onze' techno-kultuur, waar het zintuiglijk-waarneembare aanbeden wordt: 'Is that all there is?'

verslag te doen in een wetenschappelijke kontekst, vind ik moeilijk te zeggen zo in het algemeen. Maar wie ermee werkt, kan gevoeliger worden voor eigen ervaringen en die van anderen, dat is zeker.

Benaderingswijzen in de wetenschappen

J.H. van den Berg beschrijft in een schitterend boekje twee wetenschappelijke benaderingswijzen: de begrijpende en de verklarende. Hij beschrijft ze op een ideaal-typiese manier met veel sprekende en verrassende voorbeelden.⁸ In de onderzoeksrealiteit komen allerlei mengvormen voor; maar de twee grondhoudingen met bijbehorende bedoelingen en taal zijn zo verschillend, dat zijn indeling mij gerechtvaardigd lijkt. Van den Berg vindt beide werkwijzen legitiem en komplementair.⁹

De gangbare, dominante, algemeen geachte werkwijze is de verklarende; hij pleit voor de begrijpende aanpak, zonder welke al het verklaarde zinloos blijft. Om een idee te geven van wat Van den Berg bedoelt, neem ik als voorbeeld: dromen. (Men kan beter zelf het boekje lezen en herlezen.) Het verschijnsel dromen kun je bijvoorbeeld zo aanpakken: wat voor fysieke en psychiese gevolgen heeft dromen, wat voor processen spelen zich in het lichaam af in verband met dromen, is dromen nodig, hoe vaak per nacht?, enzovoort, de verklarende aanpak. Maar hoeveel we ook te weten komen over de fysiologische voorwaarden voor dromen en allerlei chemiese processen die daarmee verband houden, het zal ons weinig tot niets helpen als we willen weten wat *déze* droombeelden voor *déze* personen betekenen. Als we de inhoud van dromen willen begrijpen, hebben we de begrijpende benadering nodig. Iets dergelijks kan ook gezegd worden over de invloed van de economiese situatie op mijn handelen: mijn keuzes worden beperkt, begrensd door het geld waarover ik kan beschikken, maar de inhoud van die keuzes kan niet (uitsluitend) begrepen worden via dit gegeven. Materiële zaken zijn noodzakelijke voorwaarden voor menselijke gebeurtenissen, processen, voor menselijk handelen enzovoort, maar ze zijn slechts noodzakelijk en niet noodzakelijk *èn* voldoende om de inhoud van iemands bewustzijn of keuzes te begrijpen. De begrijpende houding is onmisbaar.

8. J.H. van den Berg, *Zien. Begrijpen en verklaren van de visuele waarneming*. Nijkerk 1972, 1977².

9. Er staat: 'Zonder verklaren mist het begrijpen de voorwaarde van een stoffelijke grond. Zonder begrijpen is verklaren zinledig.' Idem, p. 13.

Over houding en taal

Het artikel over androgynie van Maaïke Meijer vertegenwoordigt de begrijpende benadering. Ik zal nu eerst een aantal belangrijke kenmerken van de begrijpende benadering aangeven en voorbeelden nemen uit dit artikel; het gaat om kenmerken die houding en taal betreffen. Hetzelfde zal ik daarna doen voor de verklarende benadering met voorbeelden uit het artikel 'Androgynie' van Rina Van der Haegen.

Eén van de belangrijkste kenmerken van de begrijpende benadering is een participerende houding. De schrijfster is deelneemster en geen buitenstaander. Dat blijkt al meteen uit het begin van haar artikel: *'Zoals iedereen haar eigen rivier en haar eigen landschap heeft, zo heeft ook iedereen, denk ik, haar eigen mythe. Mijn mythe heet androgynie. Ik heb daar niet op een goede dag toe "besloten": androgynie werd me eigenlijk opgedrongen, zonder dat mij eerst gevraagd werd of mij dat wel uitkwam, zoals een telkens terugkerende droom je in zekere zin ook opgedrongen wordt. Allerlei dingen die ik las en meemaakte bleven haken in mijn hoofd, en schaarden zich van lieverlee aaneen tot een soort verhaal. Het was een verhaal dat al bestond. Het was niet van mij alleen. Het bleek zelfs al heel oud te zijn en soms danig verward, zoals ik ontdekte, toen ik met enig systeem over androgynie begon te lezen. Dit artikel is een poging de tekenen te ontcijferen.'*¹⁰

Eigen ervaringen spelen steeds een rol in het artikel¹¹ en worden begrepen en geplaatst in een histories-kultureel kader. Hierdoor wordt duidelijk dat de schrijfster een deelnemende houding heeft. Persoonlijke ervaringen zijn – in wetenschappelijk verband – natuurlijk pas zinvol als ze ook in een ruimer kader kunnen worden geplaatst. Als het goed is gaat deze deelnemende houding gepaard met respect voor het verschijnsel waarover verteld wordt. Uit mijn ervaringen tijdens het lezen van haar artikel blijkt, dat de schrijfster kans heeft gezien mijn beeldende bewustzijn aan te spreken en uit de beelden is af te lezen dat ze niet tussen mij en het verschijnsel in gaat staan.

Aan het begin van het artikel wordt androgynie keurig, zoals het hoort, gedefinieerd: *'Androgynie is echter individueel, en innerlijk.'*

10. M. Meijer, a.w., p. 320.

11. Fenomenologie, zoals die weer hanteerbaar gemaakt is door Ton Beekmaal, is een methode om systematies met belevingen te werken. Hij schreef een 'Werkboek fenomenologie voor de sociale wetenschappen', samen met K. Mulderij, dat als titel meekreeg: *Beleving en Ervaring*. Meppel (Boom) 1977.

*Het kan gedefinieerd worden als een individuele bewustzijnstoestand, waarbij “mannelijkheid” en “vrouwelijkheid” harmonieus co-existeren.*¹²

Maar aan het eind kunnen we lezen: *‘Je kunt wel proberen een definitie te geven van androgynie, maar vervolgens moet je het omschrijvenderwijs oproepen. Een dergelijk taalprobleem doet zich voor bij alles wat innerlijk is.*¹³

De taal die de schrijfster spreekt is de taal van het dagelijks leven, die vaak beeldend is. Door al deze kenmerken van de begrijpende houding en bijbehorende taal kan het artikel gaan over androgynie als verschijnsel, als geleefde werkelijkheid. Over androgynie, zoals die spreekt uit de directe ervaring van mensen. Om dit te illustreren nog een citaat. De schrijfster vertelt dat ze in de tijd dat ze het woord androgynie niet kende, zelf een geheim woord had bedacht: het ‘tussenwezen’.

*‘Wat mij zo fascineerde aan het “tussenwezen” was niet het uiterlijk, het picture. Het ging om wat het tussenwezen representeerde. Ik zag er een image in. Het stond voor iets, dat groter en belangrijker was dan alleen maar “verzet tegen de vrouwenrol”. Ik kende geen mythe over een androgyne schepper of een androgyne eerste mens. Daarom maakte ik zelf maar een eigen mythe. Het “tussenwezen” was tegelijk de projectie van een wens én van een als oergrond gevoelde realiteit. (...) Het “tussenwezen” was voor mij een reddende engel, waardoor ik weer een beetje contact kreeg met mezelf. Maar het was niet mijn persoonlijke creatie. Toen ik over androgynie begon te lezen, ontdekte ik dat het ook in de literatuur bestond – en wel in dezelfde reddende en helende rol als die het voor mij speelde.*¹⁴

De moeilijkheid van de begrijpende benaderingswijze is niet alleen dat wetenschappelijke waardering ervoor vrijwel ontbreekt, al begint er misschien iets ten goede te veranderen. De moeilijkheid is ook, dat men tijdens het lezen van een tekst die vanuit een begrijpende houding werd geschreven en opgebouwd, gebruikelijke wetenschappelijke normen, regels en aanbevelingen tussen haakjes moet kunnen zetten. Doe je dat niet, dan zit je met de verkeerde ‘vertaalsleutel’ in je hoofd. Van den Berg zegt het zo: het wetenschappelijk verhaal, verteld vanuit een begrijpende benadering is ‘in het geheel niet vertelbaar aan degene die de eigen inzet weigert,

12. M. Meijer, a.w., p. 320.

13. Idem, p. 360.

14. Idem, p. 329;

die niet mee wenst te doen. Die zich niet wil verplaatsen in de uitleg; die onberoerd wenst te zijn.¹⁵

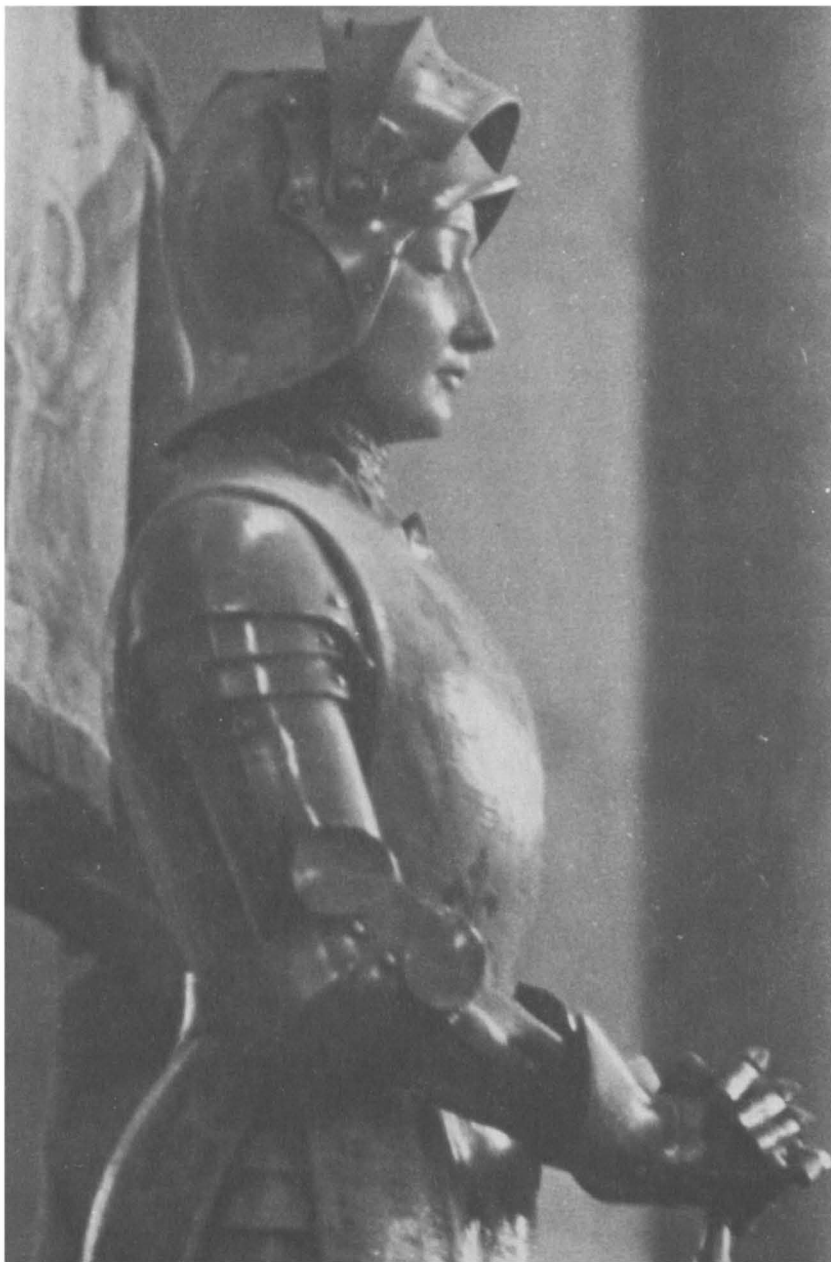
De verklarende benadering wordt vooral gekenmerkt door een houding waar distantie uit spreekt. De schrijfster van het artikel 'Androgynie. Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende theoretiese konstruktie?' is toeschouwster. Ze blijft buitenstaander zoals je ervaren kunt als je de verliefdheidsherinnering ophaalt. Door haar redenerende beschouwingswijze kijkt de schrijfster als het ware van buiten af tegen androgynie aan. Dat is heel kenmerkend voor de verklarende houding. Dat is de manier die we allemaal in mindere of meerdere mate op de universiteit leren. Het is een manier van kijken en praten waarbij je onberoerd kunt blijven, dat is zelfs beter. Deze benaderingswijze, die algemeen geacht is en voorwaarde was voor het ontstaan en de ontwikkeling van de wetenschappen zoals wij ze nu kennen, is niet voor elk onderwerp adequaat. Androgynie is een voorstellingssymbool, zoals mythen, dromen, beeldende kunst en riten.¹⁶ Wie de betekenissen van dit soort symbolen wil begrijpen, heeft de begrijpende benaderingswijze nodig. Een symbool representeert werkelijkheid. In het geval van androgynie wordt de directe ervaring van mensen gerepresenteerd, tenminste als het goed is. In de directe ervaring is androgynie geen konstrukt, geen ontwerp of bedenksel, net zo min als een droominhoud dat is. Wie androgynie als een theoretiese konstruktie behandelt en weer bestrijdt met een ander konstrukt, bijvoorbeeld de mens als psycho-lichamelijke kluster, die heeft het contact met de geleefde werkelijkheid verloren. Wie heeft zichzelf ooit als een psycho-lichamelijke kluster beleefd? Het symbool representeert niets meer in de werkelijkheid. En bovendien, wie of wat dwingt ons tot een dergelijke zelfvervreemding, tot dit: jezelf overslaan?¹⁷ Daarom ben ik het in

15. J.H. van den Berg, a.w., p. 67.

16. Zie Susanne K. Langer, *Philosophy in a new key. A study in the symbolism of reason, rite and art.* (1942) New York (Mentor Book) 1951. Ze bespreekt twee soorten symbolen, diskursieve en representatieve vormen. Ze bespreekt een aantal belangrijke verschillen op pp. 87-90 (16e druk). Nog een opmerking voor wie het boek kent. Mijns inziens zet de schrijfster de twee soorten symbolen wel erg strak tegenover elkaar. Een gedicht is niet zo erg diskursief en archetypiese symbolen zijn niet volledig afhankelijk van de kontekst bijvoorbeeld.

17. Wij mensen eten. Als een wetenschapper wenst te zeggen dat wij mensen voedselgedrag vertonen, is dat natuurlijk onzin; wij eten. Alleen in een zeer beperkte kontekst, in het kader van een meestal zeer beperkte vraagstelling ten aanzien van een deelprobleem, kunnen wij mensen voedselgedrag vertonen, omdat iemand dat zo wenst te noemen. Verder eten wij natuurlijk gewoon door.

(foto: Mirjam van Hemert)

zekere zin eens met de schrijfster als ze haar artikel besluit met:
*'Na bovenstaande analyse blijft "androgynie" slechts als onbevredigende theoretiese konstruktie gehandhaafd. Direkte perspectieven tot vrouwenbevrijding worden evenmin geboden.'*¹⁸
 Zeker. Androgynie als theoretiese konstruktie zal wel onbevredigend blijven. Veel perspectieven zie ik ook niet op deze manier. En dat is ongetwijfeld onbevredigend. 'Is that all there is?' Gelukkig niet.

Een menselijke wereld waarin eindelijk de persoon zelf ter zake doet

Aan het eind van haar artikel vertelt Maaïke Meijer hoe ze het beeld van Jeanne d'Arc in Reims zag. Natuurlijk moet men eigenlijk lezen wat ze vóór deze beschrijving allemaal te zeggen heeft, maar ik waag het erop. Dit is haar belevingsbeschrijving: *'Jeanne wordt daar voorgesteld in een harnas, alsof zij in dat harnas thuishoort. Haar gezicht is krachtig, noch mannelijk, noch vrouwelijk. Het straalt waardigheid, rust en een eigen waardige schoonheid uit. Toen ik voor het beeld stond had ik het gevoel, dat de sluier die alles ontkleurt en versombert even was weggetrokken, dat man- of vrouw-zijn hier niet langer bestond. Dat we waren aangeland in een menselijke wereld, waarin eindelijk de persoon zelf ter zake deed.'*¹⁹ En dit is haar uitleg:

*'Ik zie in dat beeld van Jeanne een symbool van het weer verenigd en ongescheiden zijn. Dit is niet de androgynie van het wereldbegin, het nog niet bestaan van de tegenstellingen, maar de androgynie van het einde, de androgynie die veroverd is. Het beeld ontroert, omdat het naar een innerlijke realiteit verwijst die – individueel vaak en collectief zeker – nog onbewust is. Zij hoeft dat niet te blijven.'*²⁰

18. R. Van der Haegen, a.w., p. 53.

19. M. Meijer, a.w., p. 360.

20. Ibidem.

Wies van Moorsel

Goed Wonen?*

*'Om te beginnen is er dan direct het verschil in positie van de man en de vrouw. De taak van de man is meestal een beroepstaak buitenshuis, die van de vrouw ligt voor het merendeel in het gezin. Voor de man is dus de woning omgeving voor een deel van zijn vrije en rusttijd, maar de vrouw moet er, op een geheel andere schaal, bovendien de besloten, intieme en sterk persoonlijke ruimte vinden, waarin het eigene hoofdzaak en middelpunt kan zijn.'*¹

Deze aanhaling staat voor een opvatting die in onze tijd veel kritiek krijgt, namelijk de op gezinnen toegesneden woningbouwpolitiek. De kritiek richt zich niet alleen op de eenzijdigheid en 'vanzelfsprekendheid' van deze politiek maar ook op de leefwijze die impliciet daarmee verbonden is.

Zelf bijna twintig jaar huisvrouw en moeder word ik nog steeds geconfronteerd met deze vooronderstelde leefwijze. Andere samenlevingsvormen hebben zich intussen meer geprofileerd, waarmee duidelijk is geworden hoe bindend en beperkend woning-indeling en -inrichting kunnen zijn. Op zoek naar de wijzen waarop huisvrouwschap en moederschap vormgegeven worden, ben ik me gaan bezighouden met de manier waarop dit in de woninginrichting wordt vastgelegd.

In dit artikel bespreek ik de ideeën en activiteiten van de Stichting Goed Wonen, een stichting die zich na de Tweede Wereldoorlog tot eind jaren zestig heeft ingezet voor verbetering en vernieuwing van het interieur. Aan de hand van een analyse van een modelwoning wil ik laten zien op welke wijze opvattingen over het gezin en het functioneren ervan tot uitdrukking komen in plattegronden en woninginrichtingen, in dit geval zoals gepropageerd door de Stichting

* Met dank aan Annerieke Vos voor haar kommentaar bij het schrijven van dit artikel .

1. M.B., 'Van onderdak tot Woonwijk', in: *Goed Wonen*, jrg. 5, nr. 7, 1952, p. 98.

Goed Wonen. Het gaat er daarbij om de vinger te leggen op een aantal (gezins-)normen en waarden die als vanzelfsprekend vorm krijgen in de na-oorlogse woning. Bij de huidige kritiek op de woningbouw is het van belang te stellen, dat architectuur niet zomaar de bestaande ideologie volgt, maar zelf actief mede vorm geeft aan – in dit geval – gezinsideologie.

Andere invalshoeken om het materiaal van Goed Wonen te analyseren, bijvoorbeeld een vergelijking met andere architectuur-opvattingen, blijven buiten beschouwing.² In de tweede paragraaf ga ik wel in op de vooroorlogse funktionalistische stroming in de architectuur, omdat Goed Wonen daarop aansluit.

1. De Stichting Goed Wonen

In 1946 wordt de Federatieve Stichting Goed Wonen opgericht door maar liefst vier verschillende belangenorganisaties, namelijk van ontwerpers (Gebonden Kunsten Federatie), fabrikanten (Bond voor Kunst en Industrie), winkeliers (Vereniging van Distribuanten) en gebruikers (Consumentenstichting). De samenwerking in federatief verband blijkt in de loop der jaren niet houdbaar vanwege de te zeer uiteenlopende belangen. In 1954 wordt de federatieve stichting opgeheven en de Consumentenstichting Goed Wonen opgericht, die tot 1968 zal blijven bestaan.³

Doel van Goed Wonen is het propageren van vernieuwing in de woninginrichting, waarin volgens de stichting 'stijlloosheid' en 'wanorde' heerst.⁴ 'Slechts zelden treft men een interieur aan, waarvan doelmatige inrichting, zuivere vormgeving, innerlijk evenwicht en harmonische kleurencombinatie ons het gevoel geven van werkelijke sfeer.'⁵ Met argumenten als 'praktisch' en 'goedkoop' gaat Goed Wonen met haar moderne, eenvoudige meubels concurreren met het gangbare old-fashioned zware meubilair. Onder het motto dat de mens belangrijker is dan de meubels keert zij zich

2. In 1979 is Goed Wonen uitgebreid in de publiciteit geweest met een tentoonstelling (te Haarlem 3-3 t/m 16-4 en Groningen 28-4 t/m 4-6) en katalogus (*Wonen/TABK*, 1979, nr. 4/5), samengesteld door studenten van het KHI te Utrecht, o.l.v. E. Bergvelt.

3. Als vervolg op Goed Wonen werd in 1969 de Stichting Wonen opgericht met als uitgangspunt niet meer het interieur maar de gebouwde omgeving. De vroegere nadruk op het interieur werd als te beperkt ervaren.

4. J. Bommer, 'Wat wij willen', in: *Goed Wonen*, jrg. 1, nr. 1, 1948, pp. 2-3.

5. Ibidem.

Foto op het omslag van: J. Niegeman (red.), *Ik kan Wonen*. Leiden 1958.

tegen de woning als statussymbool en pleit zij voor ruimte in de woning. Die ruimte moet functioneel gebruikt worden, dat wil zeggen een ruimtelijk zo prakties mogelijke indeling van de woning en verdeling van het meubilair, dat eenvoudig van konstruktie en gemakkelijk te hanteren en onderhouden moet zijn. De woning moet ook goede hygiëniese voorzieningen bevatten en veel zonlicht en lucht binnen kunnen laten.

In feite voert Goed Wonen met dergelijke praktiese en zakelijke argumenten een nieuwe esthetiek in. Zij wil met deze ideeën de *massa* bereiken en opvoeden tot een ‘verantwoorde wooncultuur’. Zelfs in de naamvoering ‘Goed Wonen’ laat ze dit opvoedingsideaal tot uitdrukking komen.⁶

Naast lezingen, voordrachten en kursussen worden er tentoonstellingen gehouden, modelwoningen ingericht en talloze adviezen gegeven aan partikulieren. Zij richt zich tot verschillende

6. Het opvoedingsideaal van Goed Wonen is niet nieuw. Zie M. Adang, ‘Breng me in uw huis, laat me uw woonkamer zien en ik zal u zeggen wie gij zijt’, in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 28, 1977, pp. 209-259.

organisaties zoals woningbouwverenigingen, de Bond van Plattelandsvrouwen en Vrouwen Advies Commissies (VAC)⁷, niet alleen om voorlichting te geven, maar ook om ermee samen te werken, bijvoorbeeld bij de inrichting van modelwoningen.

De gezinswoning krijgt tot 1960 de meeste aandacht. Pas daarna ontstaat meer belangstelling voor de inrichting van alleenstaanden- en bejaardenwoningen.

2. Het voorland van Goed Wonen

De verstedelijking en (noodzaak tot) massawoningbouw leiden er in Nederland in de jaren twintig toe dat *funktionalistische* en *rationalistische* principes opgeld doen in de bouw. Een belangrijke impuls tot de ontwikkeling ervan is afkomstig van de bedrijfskundige F.W. Taylor, die het verrichten van funktionele handelingen propageert, opgedeeld in zo efficiënt mogelijke onderdelen (1911). Deze arbeidsanalyse leidt tot een nieuwe funktiesplitsing. Zijn ideeën vinden snel ingang en worden niet alleen van kapitalistische zijde – vanwege de mogelijkheid van produktievermeerdering – geprezen, maar ook door de arbeidersbeweging, voor zover het een verbetering in de arbeids- en levensomstandigheden betekenen.⁸

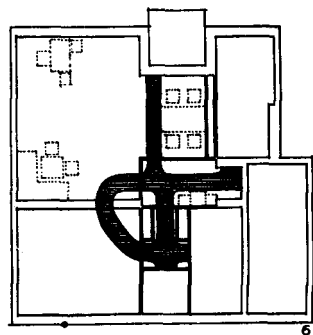
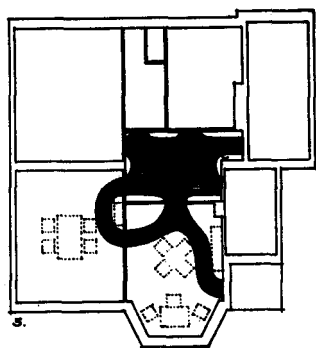
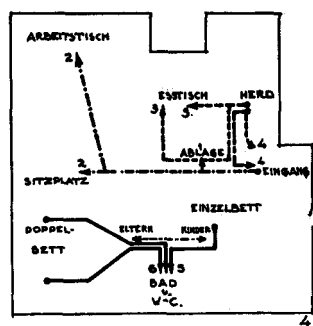
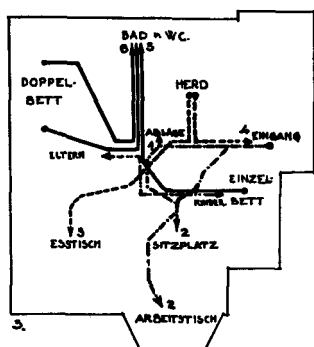
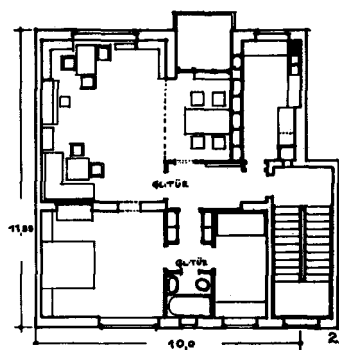
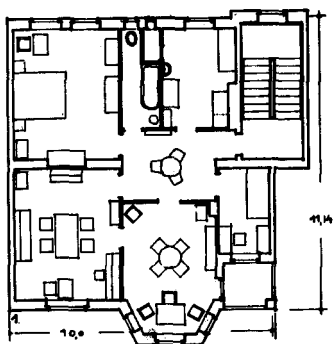
Een dergelijke tweeledigheid profileert zich ook bij een groep van moderne (waaronder nederlandse) architecten en stedenbouwers, die zich bezig gaan houden met de uitwerking van funktionalistische principes. Ten behoeve van de massaproductie van woningen propageren zij rationalisatie in de bouw en in het ontwerp. Tegelijk gaan zij (en sociale wetenschappers) op zoek naar de materiële en geestelijke behoeften van de (anonieme) bewoners. In een viertal internationale kongressen (CIAM)⁹ hebben zij hun principes vastgelegd. Op stedenbouwkundig nivo is het concept ontwikkeld van de scheiding van funkties: wonen-werken-verkeer-rekreatie.¹⁰

7. De Vrouwen Advies Commissies van na de oorlog geven adviezen bij de voorbereiding van de bouw van woningen. In *Goed Wonen*, jrg. 13, 1960, nr. 1, 2 en 5 wordt hieraan aandacht besteed.

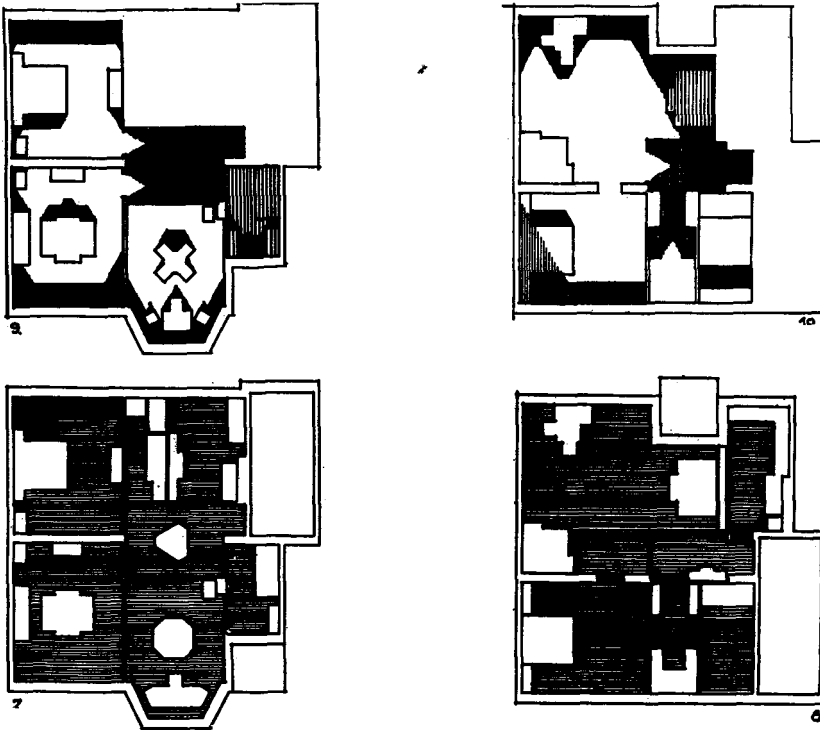
8. Zie F. Smit, 'Van sociale stedenbouw tot minimumwoning', in: *Wonen/TABK*, nr. 3, 1981, pp. 18-20.

9. Congrès Internationale d'Architecture Moderne (CIAM); CIAM-1, La Sarraz 1928, voorbereiding op: CIAM-2, Frankfurt 1929, 'De woning voor het bestaansminimum'; CIAM-3, Brussel 1930, 'Het rationele bouwen'; CIAM-4, Athene 1933, 'De funktionele stad'.

10. Zie voor een introductie hiervan in Nederland: 'Ter herinnering aan de tentoonstelling De Functionele Stad', in: *de 8 en Opbouw*, jrg. 6, nr. 10/11, 1935, pp. 116-118.

Illustraties op pp. 211, 212 en 213 zijn uit: A. Klein, 'Beiträge zur Wohnungsfrage', in: F. Block (red.), *Probleme des Bauens*. Potsdam 1928, pp. 138-139.

Ook aan de rationele eisen van de woningindeling is ruim aandacht besteed: de zogenaamde minimumwoning wordt ontwikkeld: klein genoeg om betaalbaar te zijn, groot genoeg om te voldoen aan 'de behoeften'. Daarover zet A. Klein zijn ideeën uiteen in 'Beiträge zur Wohnungsfrage' (1928).¹¹ Hij geeft daarin kritiek op een 3½ kamerwoning in Berlijn door er een tegenvoorstel naast te zetten voor een woning met dezelfde oppervlakte. Aan de hand van schema's van looplijnen, verkeersgebieden, bewegingsruimten, schaduwwerking van meubels op de vloer, verbindingen tussen de ruimten en visuele samenhang tussen de elementen toont hij aan wat de meest efficiënte indeling en inrichting van de woning is. Klein groepeerde de ruimten zó, dat er een scheiding is tussen het woon-eetgedeelte en slaap-wasgedeelte. De keuken ligt dicht naast de eetkamer en is klein ten behoeve van een zo groot mogelijke woonruimte. Voor de ligging van de kamers propageert hij ten behoeve van een gunstige belichting het slaapgedeelte aan de oostkant en het woongedeelte aan de westkant

11. A. Klein, 'Beiträge zur Wohnungsfrage', in: F. Block (red.), *Probleme des Bauens*. Potsdam 1928, pp. 116-145.

ALEXANDER KLEIN

EIGENSCHAFTE DER WOHNUNG	B I L L I G, D. H. AUF WIRTSCHAFTLICHKEIT BERECHNET	GESUND D. H. DIE RÄUME HYGIENISCH	EINFACHE NUTZUNG D. H. DIE RÄUME GUT GRUPPIERT UND VERBUNDEN	BEHAAGLICH DURCH HARMONISCHE RAUMGESTALTUNG	
DER UNTERSUCHTE ENTWURF	ANZAHL DER BETTEN FLÄCHE DES HAUPTKRAUENS (WONNINER) FLÄCHE ALLER SCHRÄFRÄUME FLÄCHE DER KÜCHE FLÄCHE DES BADERAUMES FLÄCHE ALLER NEBENRÄUME VERHÄLTNISS VERKEHRSGANG BERAUTE FLÄCHE DISG. PRO BETT NUTZFLÄCHE NUTZFLÄCHE UNBEAUTE RAUM SIND DIE KONSTRUKTIONEN EINFACH? IST DIE INSTALLATION EINFACH? OS EINFACHE ORIENTIERUNG MÖGLICH OS KONSTRUKTION VERSTÄNDLICH? OS DIE BELICHTUNG GEWISSEN IST SIND DIE RÄUME GRUPPIERT SIND PUNKT DER WEG ZUM BAD W. DURCH DIE DEELE OS KAMMEN UND TÜRKEN GETRENNT WERDEN IST DAS WC ODER BRAUSE VORHANDEN? IST DAS WC VON BAD GETRENNT? GEWISSEN LÄNGE DER GÄNGEN ANZAHL DER KUCHEPUNKTE ANORDNUNG DER LAURENHEITEN RAUM OS VOR- u. FENSTERLAGE FÜR DIE KONSTRUKTION OS DIE BEWEGUNGSLÄNGEN KONZENTRIERT SIND. OS SCHRÄNGE AM RICHTIGEN STELLEN ANGEORDNET OS DIE RÄUME NACH GROSSE DIFFERENZIERT SIND SIND DIE RAUMVERHÄLTNISSE GÜNSTIG? SIND DIE RÄUME GUT UNTEREINANDER VERBUNDEN IST DIE BELICHTUNG LUTHEITÄT GÜNSTIG? OS SCHNAPPE EINGEBAUT, ODER RATE VERBODEN				BEMERKUNGEN

met een balkon erbij. Een gunstige lichtval is volgens Klein bevorderlijk voor de geestelijke en lichamelijke hygiëne. Plaatsing en afmeting van de ramen en glazen tussendeuren werken hieraan mee. De inrichting moet volgens Klein aan *alle* levensfuncties voldoen. Hij beveelt een beperking in het aantal meubels aan, die er bovendien licht uit moeten zien. Klein plaatst de meubels in groepen en zó dat de zit-, werk- en eetgedeelten buiten de verkeersgebieden vallen.

Zijn analyse zet Klein nog eens in schema, waarin hij beide woningen vergelijkt op 'ekonomies oppervlakgebruik van de ruimtes, groepering en indeling', 'hygiënische voorzieningen' en 'behaaglijkheid oftewel harmoniese vormgeving'. Zo'n schema mag dan een indruk van objectiviteit geven, in feite lopen meetbare en onmeetbare criteria door elkaar. Dit is het duidelijkst bij de laatstgenoemde categorie 'behaaglijkheid': 'gunstige ruimteverhoudingen' en 'estheties verantwoorde belichting' blijven meer smaakgebonden twistpunten, naast een duidelijker vast te stellen punt als 'goede voorziening voor kasten'.

Niet alleen de woning wordt geanalyseerd, ook de huishoudelijke arbeid. Christine Frederick vertaalt de principes van Taylor voor het 'huishoudelijk bedrijf' (1913).¹² Het werk wordt opgedeeld in handelingen, die qua tijd, afstand en lichaamskracht zo efficiënt mogelijk verricht moeten kunnen worden. Keukeninrichting, werkvlakhoogte, mate van licht en ventilatie en de soort van 'gereedschap' worden gestandaardiseerd. Frederick ziet de huisvrouw

12. C. Frederick, *The New Housekeeping. Efficiency studies in Home Management*. New York 1913; later als *Household Engineering. The Scientific Management in the Home*. Chicago 1915 en *Efficient Housekeeping*. Chicago 1925.

niet langer als een 'huissloof', maar als een manager die 'met gezond verstand' een 'bedrijf' runt. De keuken is háár werkplaats (laboratorium). Zij gelooft in een ekonomies gebruik van de tijd. Typerend voor Frederick is, dat volgens haar de huisvrouw de opgedane tijdwinst dient te besteden aan het gezin en aan verdere scholing op huishoudtechnies gebied.

Ook in Nederland worden deze ideeën verspreid en toegepast. Het Nederlands Instituut voor Efficiency (NIVE) is hierin een belangrijke propagandist. Dit instituut draagt in 1928 aan architect J.W. Janzen op een rationele keuken te ontwerpen. Deze zogeheten 'Holland-keuken' is onder andere uitgevoerd in de amsterdams woonwijk Landlust (1932-1937) van de nieuw-zakelijke (funktionalistische) architecten B. Merkelbach en Ch. Karsten.¹³ Eveneens in 1928 verschijnt een nederlandse vertaling van Fredericks *Efficient House-keeping*. Vele publikaties en ontwerpen van standaardkeukens volgen nog, mede gestimuleerd door de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. In 1936 wordt de eerste Bruynzeelkeuken gefabriceerd, waarvan na de oorlog nog verschillende uitvoeringen zullen volgen.¹⁴

Naast de rationalisering van de woningplattegrond en van de keuken wordt door de nieuw-zakelijke architecten, verenigd in 'de 8 en Opbouw' (1932-1943), veel aandacht geschonken aan de 'behoeften van de bewoners'. Zo schrijft M. Stam in 1935 een artikel over: 'Het vraagstuk van de arbeiderswoning in verband met de steeds veranderende grootte der gezinnen'.¹⁵ Hij omschrijft die behoeften aan de hand van een dagindeling van de verschillende personen binnen een gezin, waaraan hij het gebruik van de woning koppelt. M. Stam en enkele andere architecten van 'de 8 en Opbouw', zoals J. van den Broek, W. van Tijen en J. Niegeman zijn later ook bij Goed Wonen actief.

In de wederopbouwperiode – wanneer in feite voor het eerst in Nederland op massale schaal woningen worden gebouwd – worden de funktionalistische principes gehanteerd. De overheid gaat zich intensief bemoeien met de volkshuisvesting, onder andere met de wijze waarop gebouwd moet worden. In 1946 verschijnen de

13. Zie M. Boot e.a., 'De rationele keuken in Nederland en Duitsland. Achtergronden, ontwikkelingen en consequenties voor (huis)vrouwen', in: K. Dittrich e.a. (red.), *Berlijn-Amsterdam 1929-1940. Wisselwerkingen*. Amsterdam 1982, pp. 339-347.

14. De Bruynzeelkeuken staat op naam van Piet Zwart.

15. Zie M. Casciato e.a. (red.), *Architektuur en volkshuisvesting. Nederland 1870-1940*. Nijmegen 1980, pp. 166-167.

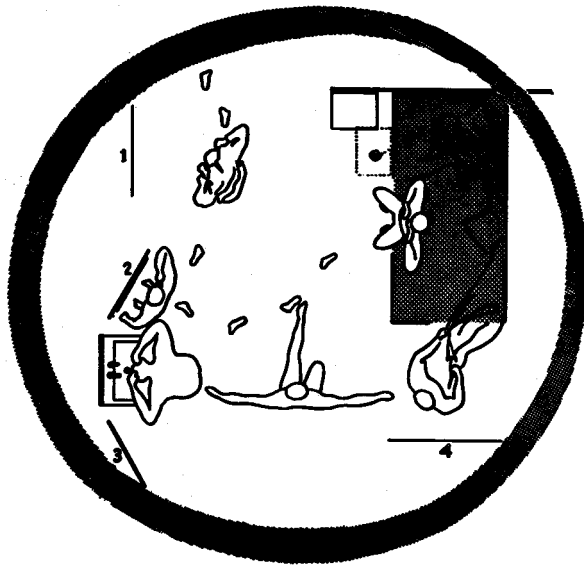
‘Voorlopige Wenken voor het Ontwerpen van Eengezinshuizen’.¹⁶ Er wordt onder andere ingegaan op een gunstige indeling van de woning (looptlijnen), op de ligging van de kamers aan de gevel (zonlicht, psychische hygiëne) en op het belang van een douche- en wasruimte (lichamelijk hygiëne). Ook de gedachte van de minimumwoning wordt opgepakt door voor de woning en elk vertrek een minimum- en maximum-inhoud te bepalen. De overheid legt daarmee enerzijds vast wat zij – menselijk gezien – nog acceptabel vindt (het minimum) en anderzijds wat zij – financieel gezien – nog subsidiabel vindt (maximum). Verder moedigt de overheid aan om op grote schaal systeembouw toe te passen, hetgeen een verregaande standaardisering in de woningbouw betekent.

Daarnaast is er de inbreng vanuit de vakwereld van architecten en anderen, onder meer in de vorm van rapporten. Eén van deze rapporten: *Functionele grondslagen van de woning*¹⁷ uit 1957, behandelt alle woonfuncties van de gezinswoning. Voorzitter van de werkgroep is Van Tijen. Goed Wonen wordt daarin vertegenwoordigd door Stam. Het is een schoolvoorbeeld van hoe op functionalistische wijze de ‘woonbehoeften’ benaderd worden. Zowel op technies en materieel als op psychologies gebied worden de woonfuncties geanalyseerd. In het tijdschrift *Goed Wonen* wordt de uitputtendheid van deze rapporten geprezen. Hoewel niet met deze grondigheid, heeft Goed Wonen een soortgelijke aanpak. Een voorbeeld daarvan is het zogenaamde *Grondbeginselnummer* van augustus 1953.¹⁸ Het streven naar een zo exakt mogelijke ruimtelijke behoeftebepaling onder andere op basis van bewegingsstudies, gaat gepaard met een pleidooi voor een ruimtelijk surplus ten behoeve van minder exakt te benoemen psychische behoeften (zie p. 216).

16. ‘Voorlopige wenken voor het ontwerpen van eengezinshuizen’, in: *Bouwkundig Weekblad*, jrg. 64, nr. 26, 1946, pp. 234-238, en nr. 27, pp. 246-247.

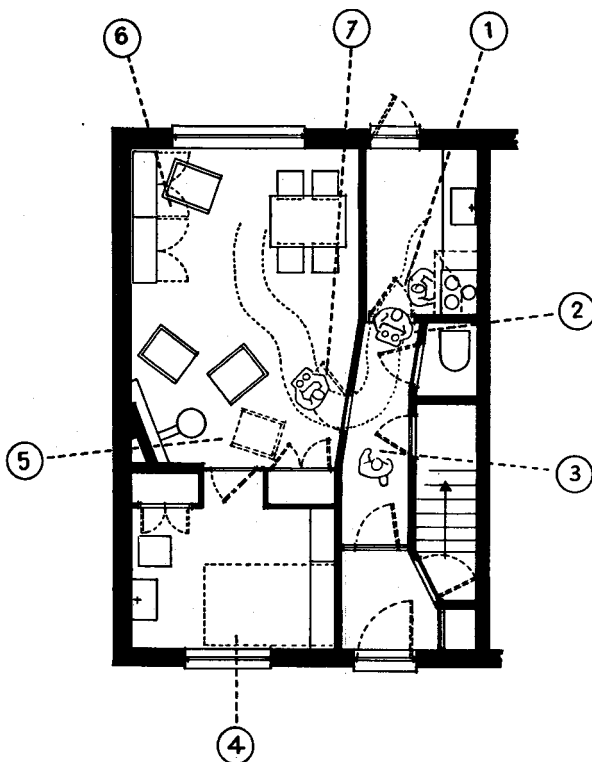
17. W. van Tijen e.a., *Functionele grondslagen van de woning*. Rotterdam 1957. Dit rapport kwam tot stand op initiatief van de Nederlandse Huishoudraad en het Bouwcentrum. Het is samengesteld door een interdisciplinaire werkgroep, waaronder ook vrouwelijke leden van de Nederlandse Huishoudraad. Het rapport bestaat uit een algemene inleiding en een zestal deelrapporten over technische voorzieningen, huishoudelijk werk, hygiëne, slapen, eten en recreatie. Een ander belangrijk rapport is: *Gronden en achtergronden van woning en wijk* van de kerngroep van de Studiegroep Woningarchitectuur van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst, Amsterdam 1955.

18. J. van den Broek, ‘De Woningplattegrond en de functies van zijn vertrekken’; J. Niegeman, ‘Ruimte’; J. Penraat, ‘Het technische deel van onze woning’, in: *Goed Wonen*, jrg. 6, nr. 8, 1953, resp. pp. 129-136; pp. 137-143 en pp. 144-148.

1

Een serieus onderzoek van de behoeften van de mens en daarmee verband houdende ruimtebehoefte toont wel duidelijk, dat wat voldoende geacht wordt eigenlijk nog wel erg onder het minimum ligt. In deze afbeelding is alleen nog maar de werkelijk nodige ruimte voor te maken bewegingen getoond, de psychische behoefte is buiten beschouwing gelaten (het surplus aan ruimte, die de mens voor zijn gevoel nodig heeft).

En wanneer men de meubelen en de handelende mens intekent blijkt hier ook hoezeer dan alles te krap is:

1. de huisvrouw krijgt opstoppers wanneer zij bij het fornuis staat en er iemand binnen komt.
2. wanneer zij met een dienblad gaat opdienen en er komt net iemand uit de w.c....?
3. wanneer iemand uit het keldertje komt terwijl een ander door de gang loopt, botsing!
4. het echtpaar op de tocht.
5. bij bezoek is het wel erg vol rondom de kachel.
6. een fauteuil bij het raam onmogelijk, wanneer de kast deurtjes heeft.
7. bij het betreden van de kamer moet de deur wijd geopend worden.

3. Goed Wonen en haar modelwoningen

Een van de belangrijkste vormen van voorlichting zijn de modelwoningen. Goed Wonen richt een 75-tal reeds bestaande woningen in. De meeste van deze woningen zijn bestemd voor gezinnen en zijn gebouwd in het kader van de woningwet. Goed Wonen wil met de inrichting van juist woningwetwoningen – en dat zijn tot 1968 alleen maar eengezinswoningen – ‘brede lagen van de bevolking’ bereiken. Zij doet dit verspreid over geheel Nederland met het voornaamste doel de bezoekers ideeën aan de hand te doen om hun toekomstige woning ruimtelijk (en ook financieel) zo voordelig mogelijk en prakties in te richten. De inrichtingen zijn door verschillende binnenhuisarchitecten uitgevoerd, onder wie L. Licht-Lankelma, F. Muller, C. Nicolaï-Chaillet, J. Niegeman en C. de Vries.¹⁹ Voor elke inrichting wordt een fictief gezin ten tonele gevoerd. Het beroep van de vader en het aantal kinderen en de leeftijden kunnen sterk uiteenlopen. De binnenhuisarchitecten scheppen daarmee steeds situaties, waarin zij zich kunnen uitleven in vindingrijke oplossingen, tenminste voor zover het vader of kinderen betreft. Moeders bezigheden worden daarvoor niet als uitgangspunt genomen. Zij wordt als vanzelfsprekend getypeerd als huisvrouw en moeder, ongeacht haar andere bezigheden.

De huisvrouw

Wat een huisvrouw voor kwaliteiten en interesses dient te hebben, wordt slechts een enkele maal breed uitgemeten. Een van de meest uitgesproken stukken hierover verschijnt in 1950 als rubriek voor de huisvrouw. De binnenhuisarchitecte L. Licht-Lankelma schrijft hierin: ‘Veel liever zou ik het woordje “huishoudelijk” in “huisvrouwelijk” willen veranderen (...) Want een huisvrouw hoort niet iemand te zijn, die zich slechts interesseert voor strikt huishoudelijke taken, maar vooral voor het wel en wee van haar gezin en voor de gemeenschap waarvan haar gezin mede deel uitmaakt.’ Vervolgens houdt zij een warm pleidooi voor de moderne architectuur, welke ‘het welzijn van het gezin en de gemeenschap’ wil dienen, en gaat dan verder: ‘Het is jammer dat zo weinig huisvrouwen (hen raakt deze dingen toch in de eerste plaats) hier niets van weten, laat staan begrijpen. Daarom wil ik nu met u verschillende doeleinden van de

19. J. Niegeman was van 1939-1955 docent aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs (IvKNO). De overige in deze tekst genoemde binnenhuisarchitecten zijn allen leerling van Niegeman geweest.

moderne architectuur en binnenhuis-architectuur stuk voor stuk gaan bekijken, *waarbij we dan de huishoudelijke zijden en passant zullen bespreken.*’ Daarna geeft zij vier punten die volgens haar van centraal belang zijn:

‘Daar is punt één: Bevordering van de volksgezondheid door zoveel mogelijk licht, lucht en groen in stad en woning te brengen (dit “zoveel mogelijk” dient b.v. niet beperkt te worden door “aesthetische” bezwaren tegen het aanbrengen van grote stukken glas in een bakstenen gevel).

Punt twee: rationele huishouding. Dit betekent: de vrouw bevrijden van veel dagelijkse beslommeringen, hierdoor tijd voor haar vrij maken, die ze voor andere dingen kan besteden. Dit zal zeker invloed hebben op haarzelf, op de verhouding man-vrouw en ook op de verhouding moeder-kinderen.

Punt drie: ontplooiing van de persoonlijkheid van alle gezinsleden door gelegenheid te scheppen voor ieders liefhebberijen, onverschillig of dit nu figuurzagen, kamergymnastiek of postzegelverzamelen betreft.

Punt vier: meer ruimte of: een groter ruimtebeeld. Dit is een begrip, dat duidelijk wordt bij de behandeling van de verhouding van: de woning tot de natuur en het gezin tot de gemeenschap.

Pas als aan deze dingen zoveel mogelijk is voldaan komt het eigenlijke ontwerp: de vormgeving.²⁰

De auteur vindt het kennelijk belangrijker de huisvrouwen op te voeden met algemene principes van het funktionele wonen dan met huishoudelijke. Zij ontkent daarmee de nooit aflatende sleur die huishoudelijke arbeid met zich meebrengt, en blaast het huisvrouwschap op tot wezenlijk bestanddeel van het moderne wonen en het moderne gezin. Door het ‘huisvrouwelijke’ te benadrukken bindt zij de huisvrouw nog meer aan huis. Zij verschilt in haar opvattingen niet van Frederick, die vond dat bevrijding van onnodige huishoudelijke beslommeringen door huishoud- en woon-techniese voorzieningen huisvrouwen in de gelegenheid stelt om hun tijd op zinniger wijze aan het gezin te besteden.

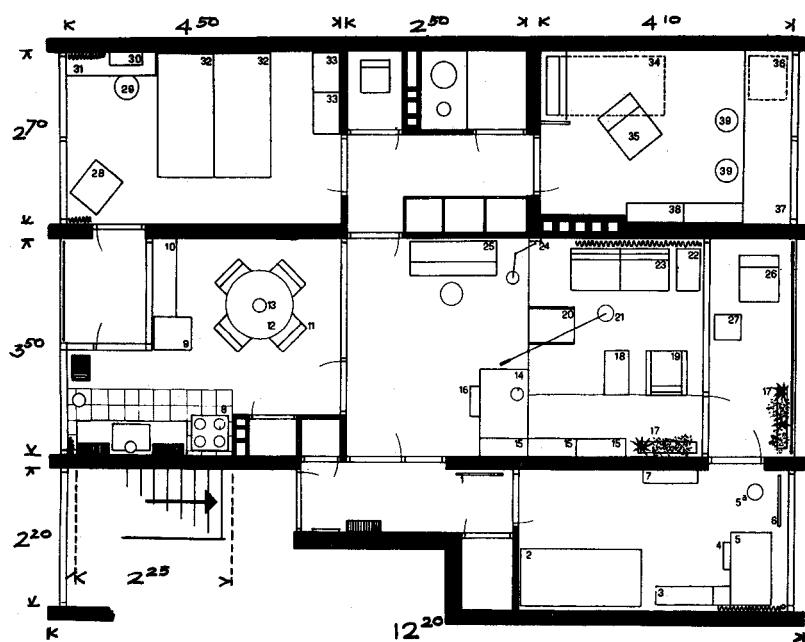
Een modelwoning

Eén van de modelwoningen heeft gestaan in Amsterdam-Slotermeer. In 1954-1955 bouwt architect Warners twee blokken woningwet-woningen aan de Martinus Nijhoffstraat. De blokken hebben elk vier

20. L.L.L., ‘De huisvrouw en goed wonen’, in: *Goed Wonen*, jrg. 2, nr. 12, 1950, pp. 186-188 (kursivering van mij – W.v.M.).

Foto's pp. 219-225: 'Woonsuggesties gerealiseerd in een nieuwe modelwoning te Amsterdam', in: *Goed Wonen*, jrg. 9, nr. 8, 1956, pp. 146 en 152-156.

etages met daaronder winkels. In een van deze woningen heeft binnenhuisarchitect Coen de Vries een interieur verzorgd. In het augustusnummer van *Goed Wonen* van 1956 wordt deze modelwoning uitgebreid besproken.²¹ Zowel architect als binnenhuisarchitect komen aan het woord, reacties van bezoekers worden vermeld en een prijslijst van de interieurartikelen is toegevoegd. Het valt op, dat *Goed Wonen* nogal te spreken is over het werk van de architect. Nu heeft Warners in zijn ontwerp een aantal principes gerealiseerd, die *Goed Wonen* ook voorstaat, zoals: benadrukking van ruimtelijkheid (in de woonruimte) en een maximale lichtwerking. Daarvan heeft de binnenhuisarchitect bij de inrichting dankbaar gebruik gemaakt.

De architect noemt zijn ontwerp rationeel en zegt gestreefd te hebben naar een zo duidelijk mogelijke plattegrond. Hij deelt de woning in een drietal stroken in, 'waarvan de middelste en breedste strook geheel in beslag genomen wordt door de woon- en eetruimte, die zich uitstrekt over de gehele diepte van het blok en derhalve dus meet: 3.50 m breed bij 12.20 m diep (inclusief loggia). Deze ruimte is op 2/3 gescheiden door een glazen wand met deur, waarachter zich de keuken en eethoek bevinden en waardoor o.a. etensgeuren uit de woonruimte geweerd worden. Aan de ene zijde van deze woonstrook zijn twee slaapkamers, waartussen zich douche- wasruimte en w.c. bevinden. De andere strook wordt gedeeltelijk in beslag genomen door een trappenhuis, toegang gevend tot een achttal woningen (twee per woonlaag); de overblijvende ruimte vormt een entree (de helft van het trappenhuis breed) en daarachter bevindt zich de zogenaamde wisselkamer. Deze wisselkamer kan bij een der beide woningen worden getrokken en veroorlooft een differentiatie in de grootte van de woningen (nl. met twee of drie slaapkamers).'

Een belangrijke bijzonderheid is het ontbreken van een gang in de woning, waardoor een deel van de woonkamer verkeersgebied naar de slaapkamer wordt. Warners zegt hierover: 'Deze woning heeft als centraal gedeelte dus de wooneetruimte en opzettelijk is een gang, die via deuren tot alle vertrekken toegang geeft vermeden; in de praktijk zal dit neerkomen op het gebruiken van een deel van de woonruimte (langs de glazen wand) als passage naar o.a. de beide slaapkamers. Een dergelijke plattegrond kan een grotere gemeenschappelijkheid in de bewoning stimuleren.'²²

21. 'Woonsuggesties gerealiseerd in een nieuwe modelwoning te Amsterdam', in: *Goed Wonen*, jrg. 9, nr. 8, 1956, pp. 145-156 en 163-164.

22. J. Warners, 'Architect Warners over zijn complex woningen', in: *Goed Wonen*, jrg. 9, nr. 8, 1956, p. 147.

Kort samengevat zou je kunnen zeggen, dat Warners ruimtelijk voordelig en overzichtelijk heeft gebouwd. De belangrijkste indelingsprincipes komen overeen met die van Klein: scheiding tussen het woon-eetgedeelte en slaap-wasgedeelte en binnen het woon-eetgedeelte een onderscheid tussen koken-eten en de woonkamer. Alleen de ligging van de wisselkamer vormt een probleem.

Hoe heeft Goed Wonen deze plattegrond nu verder aangepakt? Allereerst introduceert ze het fiktieve gezin De Wit. *Vader de Wit* is radiotechnikus. *Moeder de Wit* is onderwijzeres en 'is onlangs met vreugde haar oude beroep weer gaan uitoefenen, nu ze voor haar grote zoon en dochter niet meer de hele dag thuis hoeft te zijn'. *Carla*, is een dochter van 14 jaar, zit op de Mulo, is lid van een natuurstudieclub en heeft muziekles. *Arend*, is 17 jaar en MTS'er. 'Hij aardt naar zijn vader en bouwt in zijn vrije tijd met vader graag radio-toestellen en andere apparaten.'²³

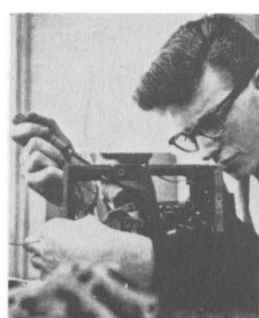
Typerend van de foto's is, dat vader en zoon actief met hun 'toestellen' bezig zijn en moeder en dochter niet. Bij deze stereotiepe benadering sluit de volgende tekst in het artikel aan: 'We liepen naar de meisjeskamer en constateerden, dat Coen de Vries begrip getoond had voor de *gevoelige atmosfeer* van het jonge meisje, daarmee een contrast scheppend met de jongenskamer, die we later bekeken, waar *het doen en alleen maar praktisch zijn* de toon aangaven.'²⁴

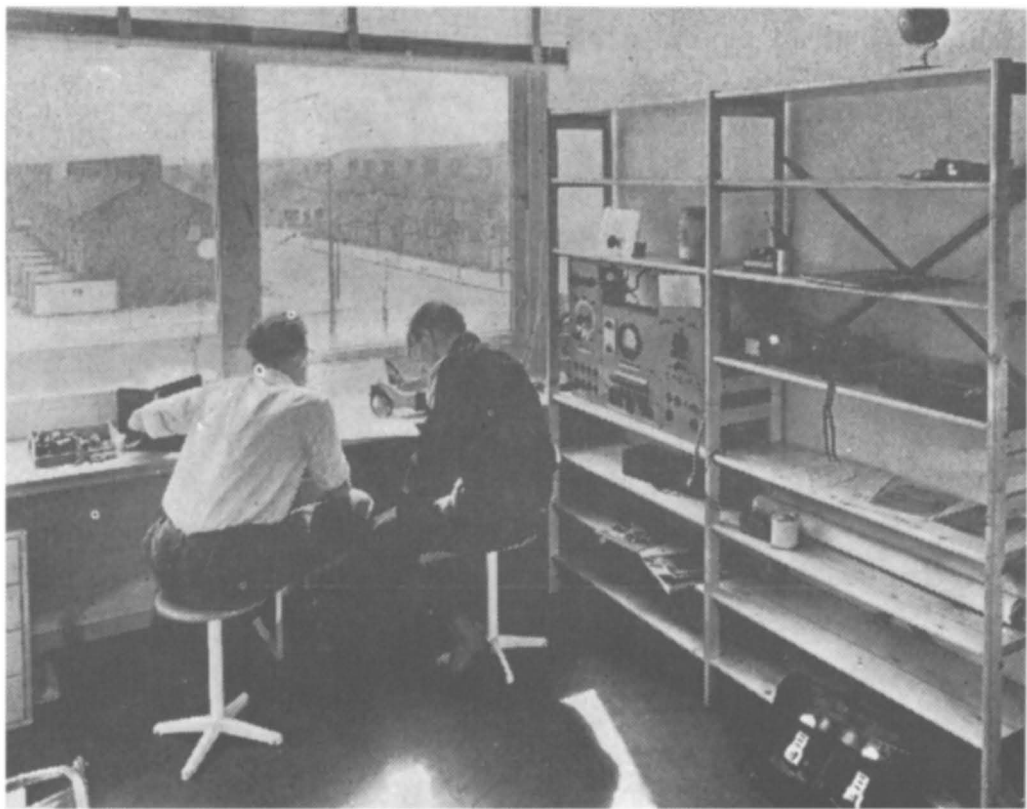
Goed Wonen heeft voor een nogal rooskleurige woonsituatie gekozen. Ten eerste heeft ze de wisselkamer erbij betrokken. Ten tweede heeft het gezin één dochter en één zoon, zodat elk een eigen kamer kan krijgen (kinderen boven de 10 jaar van verschillend geslacht worden niet geacht bij elkaar te slapen).²⁵ De kamers van de zoon en de ouderslaapkamer bevinden zich met de was- en wc-ruimte aan de linkerzijde van de woonruimte. De wisselkamer, rechts van de woonkamer, is voor de dochter. Met de invulling van deze wisselkamer treedt echter tegelijkertijd een funktionalisties manko op. Immers deze doorbreekt het principe van scheiding tussen woon- en slaapgedeelte. De dochter moet daardoor steeds door de woonruimte om bij de badkamer en wc te komen. Deze konsekwentie doorkruist

23. 'Woonsuggesties', a.w., p. 146.

24. 'Woonsuggesties', a.w., p. 152 (kursivering van mij — W.v.M.).

25. Zie bijvoorbeeld 'Samenvatting van de uitgangspunten 1948 van de studiegroep woningarchitectuur van de B.N.A.', in: *Bouwkundig Weekblad*, jrg. 6, nr. 37, 1948, p. 301.

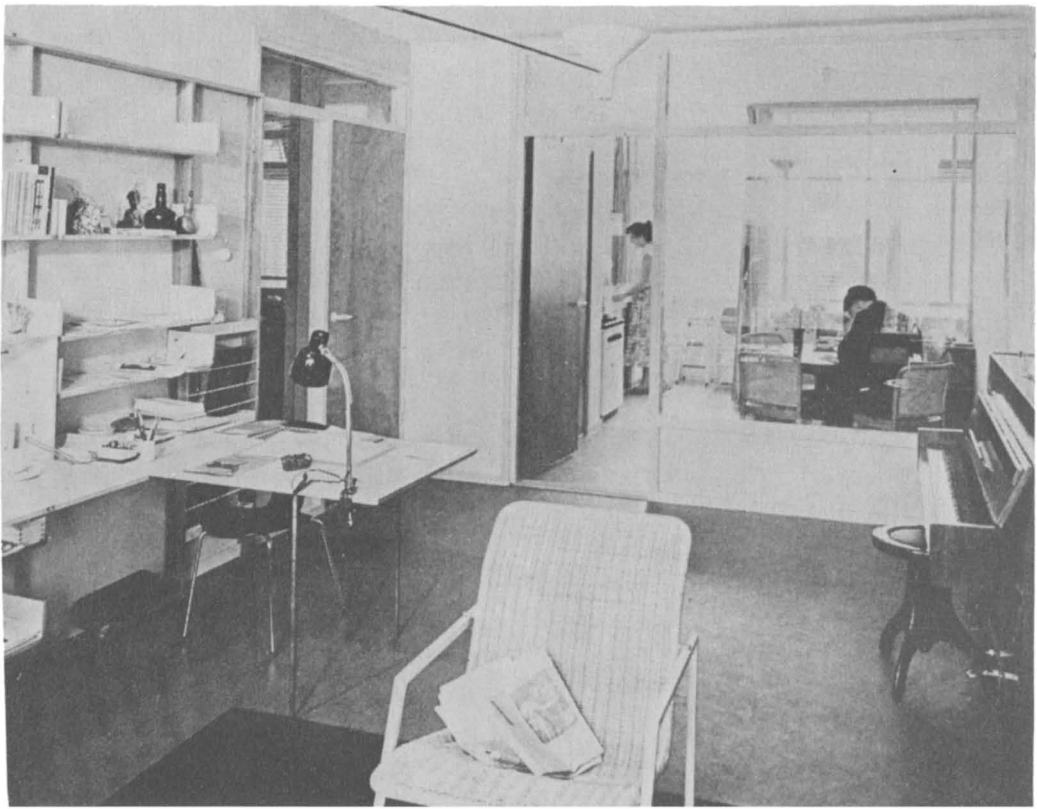

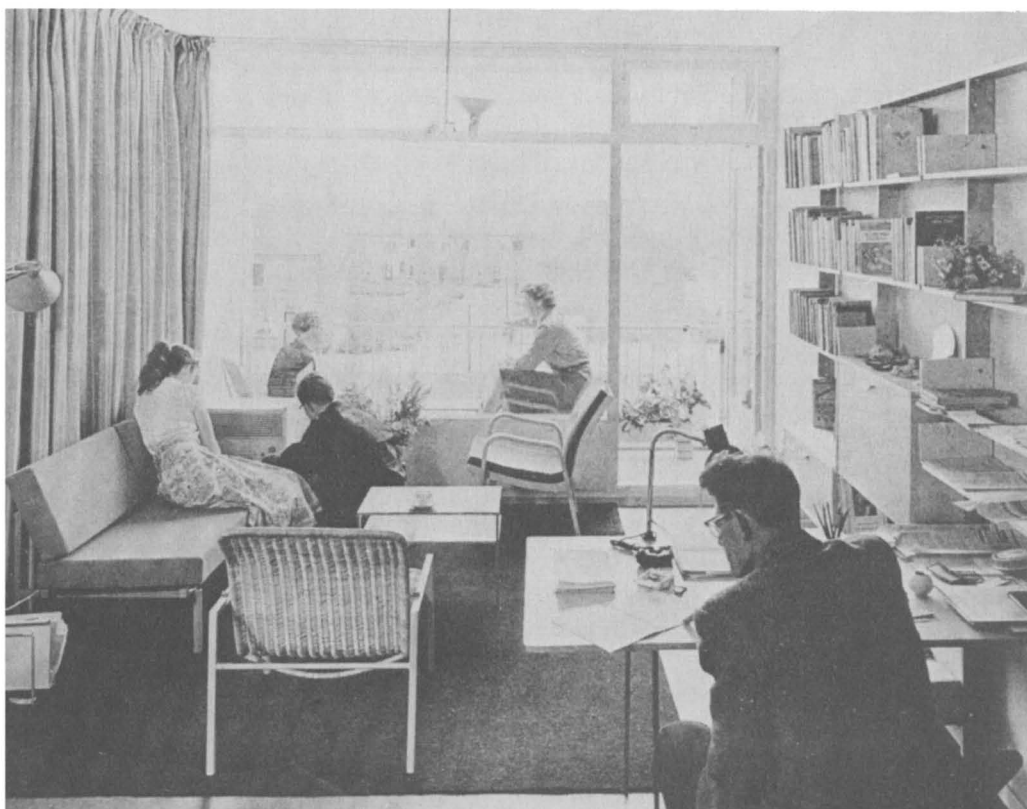
de opmerking van de binnenhuisarchitect dat zij in deze kamer de meeste vrijheid heeft.

Bij de slaapkamers valt een belangrijk verschil op tussen de ouderslaapkamer en die van de kinderen. De kamers van de kinderen zijn ingericht als zit-slaapkamer met een plek om te studeren of te knutselen. De ouderslaapkamer daarentegen bevat behalve het geijkte slaapkamerameublement slechts één fauteuil. Waar de seksespecifieke verschillen van de kinderen doorwerken in de inrichting van hun kamers, worden bij de ouders deze verschillen geneutraliseerd en worden zij als een duo behandeld: zij hebben samen één slaapkamer, samen één fauteuil en – in het gunstigste geval – samen één werkblad in de woonkamer. Het valt op, dat niets in huis herinnert aan moeders beroep van onderwijzeres. Vaders beroep spiegelt zich altijd nog af in zoon's hobby, waarmee zij ook samen worden afgebeeld. Moeder en dochter moeten het doen met het overbekende stereotiep van kleren passen. De inrichting van de zit-slaapkamer van de kinderen is zó geordend dat de verschillende activiteiten van één persoon elk een eigen plek hebben en zo ook kunnen funktionieren. Bovendien is voldoende loopruimte vrijgehouden.

Hetzelfde is geprobeerd in het 'gemeenschappelijke' deel: de woon-eetruimte. In de eetkeuken is tegen een wand van 4,5 m een aanrecht (85 cm hoog) met gootsteen (in het midden), fornuis en bergkast aangebracht en in het gedeelte tussen balkonraam en glazen tussenwand een ijskast, buffetplanken en een ronde tafel met vier stoelen. In dit gedeelte kan zich dus alles rond het eten afspelen, een duidelijk gebied. In de woonkamer staat veel meer: een piano aan de badkamerzijde, waaromheen ruimte is vrijgehouden voor het musiceren; aan dezelfde kant een tweezitsbank (bedbank) en radio, die samen met

nog twee stoelen een karré vormen. Tegen de andere wand is een bloembak geplaatst en een wandberging met werkblad. De afbeeldingen zijn bepaald niet vrij van suggesties met betrekking tot de bezigheden van de gezinsleden.

In deze woonruimte, die in principe als een geheel met de eetkeuken is gedacht, moet dus veel kunnen gebeuren. Funkties van wonen, werken, recreatie en verkeer zijn in één ruimte bijeengebracht. Voor de dagelijkse gang van zaken is een aantal praktische huishoudelijke voorzieningen getroffen, die tijdsparing kunnen opleveren, zoals bijvoorbeeld de praktische gladde vloerbedekking. Daarvan is de combinatie van eetkamer met keuken wel de belangrijkste. In het tijdschrift is hierover vaak in positieve zin geschreven: het bespaart de huisvrouw veel loopwerk.²⁶ Tegelijkertijd betekent de eetkeuken, vergeleken met de afgesloten keuken, dat de huishoudelijke bezigheden met andere kunnen worden gekombineerd, in overeenstemming met de nieuwe taken van de huisvrouw zoals bij Licht-Lankelma omschreven. Ook enkele elementen van de standaardkeuken treffen wij hier aan, zoals de gootsteen met aan twee kanten aanrecht en het fornuis aansluitend aan het aanrecht.

De modelwoning lijkt dus te beantwoorden aan de vier door Licht-Lankelma genoemde principes voor wat betreft de grote ramen in de gevel voor de lichtwerking, de rationele keukeninrichting, ontplooiing van de gezinsleden en enige ruimtelijkheid. Anderzijds wordt door Goed Wonen de berging als te krap ervaren, de ventilatie als te minimaal, terwijl bovendien een pottekijker boven het fornuis ontbreekt.²⁷ Ook op hygiënies gebied blijft er nogal wat te wensen over. Volgens de normen van *Functionele grondslagen van de woning* blijkt de persoonlijke wasgelegenheid erg minimaal te zijn: in woningen met meer dan twee slaapkamers beveelt het rapport een extra wastafel aan.²⁸ Ook de plaatsing van de wasmachine op de badkamer wordt als verre van ideaal beschouwd. In de meeste modelwoningen zijn beide voorzieningen onvoldoende. Met enige trots vermeldt C. Nicolaï-Chaillet een aparte waskeuken in een modelwoning in Utrecht, mogelijk omdat reeds in het ontwerpstadium

26. Zie o.a. E. Mesdag, 'De betekenis van de keuken voor de huisvrouw en haar gezin', in: *Goed Wonen*, jrg. 7, nr. 1, 1954, pp. 6-7; L. Licht-Lankelma, 'Voor of tegen woonkeuken?' in: *Goed Wonen*, jrg. 12, nr. 8, 1959, pp. 228-229 en C. Nicolaï-Chaillet, 'Voor of tegen de woonkeuken? Wat verstaat u onder een woonkeuken?', in: *Goed Wonen*, jrg. 12, nr. 8, 1959, pp. 230-231.

27. 'Woonsuggesties', a.w., p. 153.

28. W. van Tijen, *Functionele grondslagen*, a.w., deel: 'Slapen, kleden, persoonlijke hygiëne, baby- en ziekenverzorging in huis', p. 26.

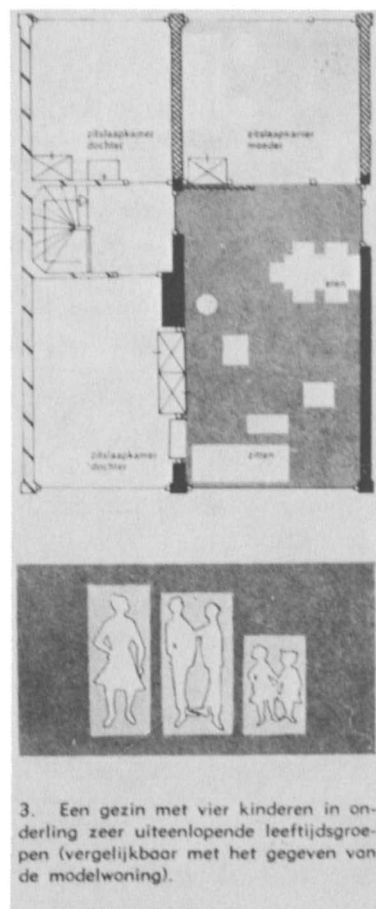
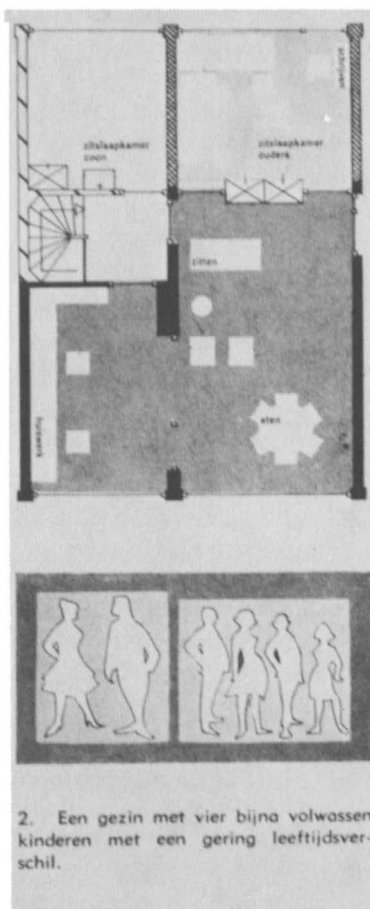
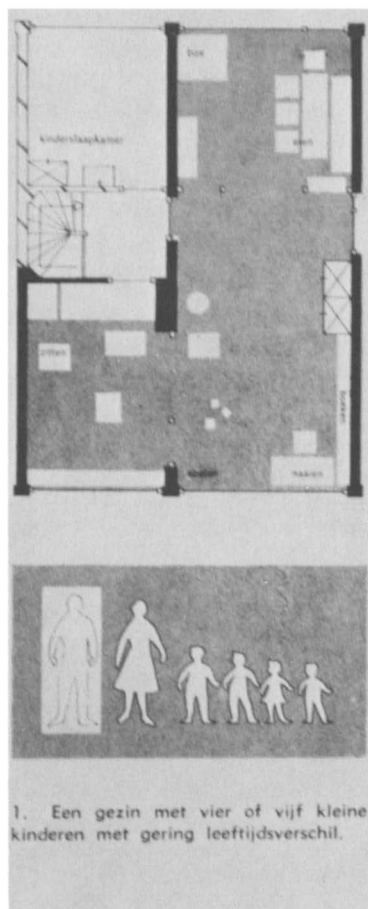
overleg gepleegd is tussen de VAC en Goed Wonen.²⁹

Eerder heb ik al geconstateerd, dat vooral de kinderkamers specifieke aandacht krijgen. Dit blijkt ook uit andere ontwerpen. Er is geen enkele kinderslaapkamer die niet ook een speel-, zit-, of studeerhoek heeft. Zijn de kinderen klein dan is in de woonkamer voor hen een speelhoek gereserveerd. Soms bevat de ouderslaapkamer een gelegenheid om te studeren,³⁰ maar het komt ook een enkele keer voor dat deze kamer dient als zitkamer voor de dochters.³¹ Een goed voorbeeld hoe vanuit de kinderen gedacht wordt is het al genoemde huis in Utrecht, waar Nicolai-Chaillet behalve een inrichting voor een gezin met vier kinderen (van 16 jaar tot 8 maanden) ook nog 6 variaties maakt met andere gezins-samenstellingen. Ze beperkt zich grotendeels tot suggesties voor de indeling en het gebruik van de woonkamer; keuken en eventuele meerdere slaapkamers worden op de tekeningen weggelaten. Zij gaat

29. C. Nicolai-Chaillet, 'Voorlichting in woning met interessante plattegrond', in: *Goed Wonen*, jrg. 14, nr. 3, 1961, pp. 84-89 (hieruit ook illustraties pp. 227-228).

30. M.B., 'Modelwoning in Den Haag', in: *Goed Wonen*, jrg. 13, nr. 10, 1960, pp. 300-303.

31. J. Wibaut, F. Muller, 'Eerste modelwoning goed wonen in Friesland', in: *Goed Wonen*, 1967, nr. 1, pp. 4-13.

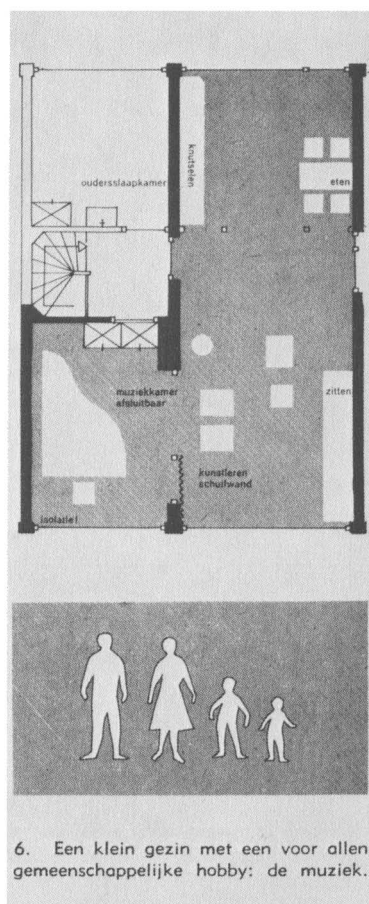
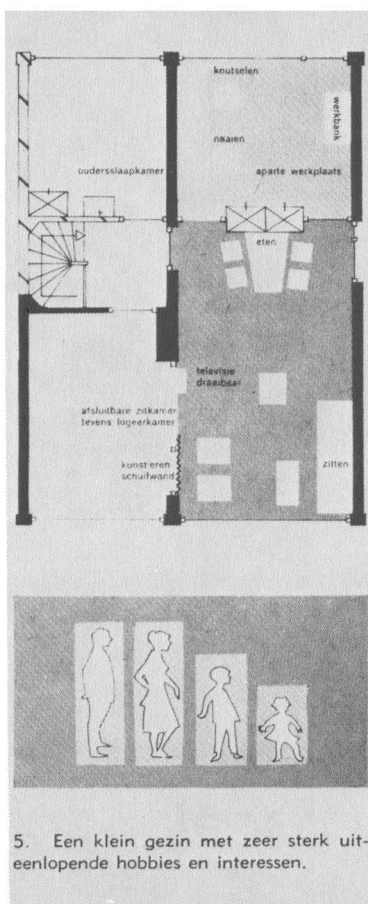
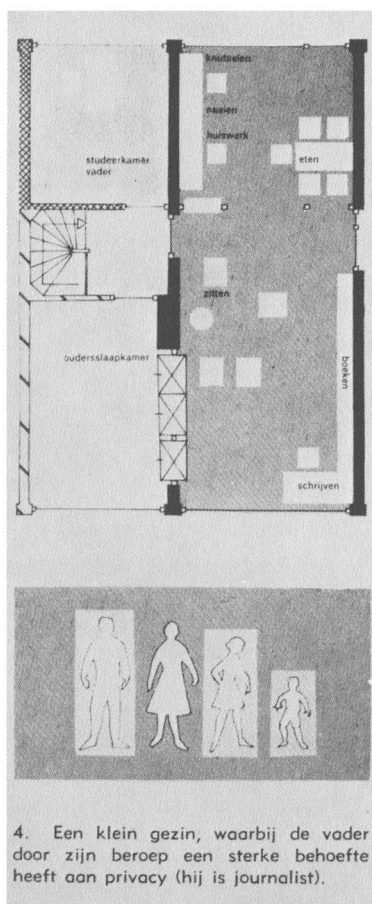

uit van een zo groot mogelijke woonruimte. Voor een gezin met vier of vijf kleine kinderen moet volgens haar de woonruimte het grootst zijn om de kinderen 'onder het wakend oog van de moeder' te laten spelen. (De glaswand in Slotermeer of het bekende doorgeefluik tussen keuken en woonkamer hebben bij Goed Wonen evenzeer deze controlefunctie.) Hoe groter de kinderen en hoe meer uiteenlopende bezigheden, des te meer zelfstandige ruimten en des te kleiner de woonkamer.

Uitgangspunt is dus steeds het soort van *aktiviteiten*, al naar gelang de leeftijden en de mate van zelfstandigheid van de *kinderen*. Nicolai-Chaillet deelt daarin ook de opvattingen die in *Functionele grondslagen van de woning* worden uitgedragen, waarin aan de kinderen leeftijdsgewijs verschillende behoeften worden toegeschreven die ruimtelijk worden vertaald. Haar fiktieve gezinnen zijn zowel uit jongens als meisjes samengesteld; bovendien kunnen de leeftijden van de kinderen zeer verschillen.

Opmerkelijk genoeg bevindt zich onder de fiktieve gezinnen één een-oudergezin; een van de sporadische malen dat Goed Wonen blijkt geeft van hun bestaan te weten.

Binnen de woning wordt aan de woonruimte de betekenis gegeven van de centrale, gemeenschappelijke plek voor heel het gezin,

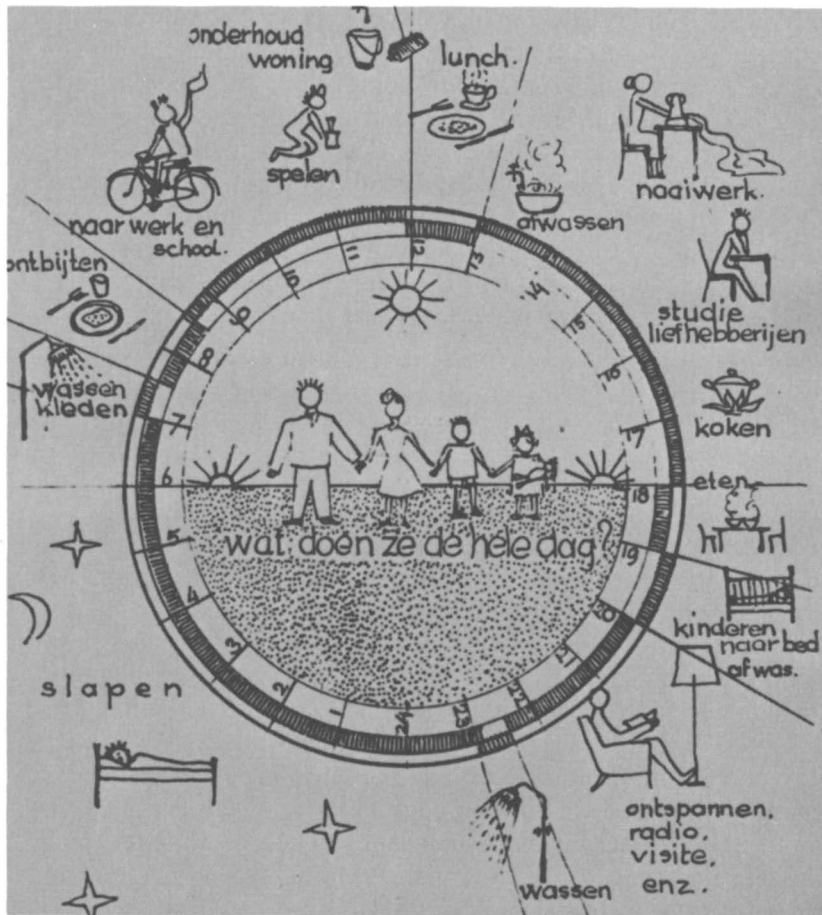
waarvan de saamhorigheid in Slotermeer gesymboliseerd wordt door het gezamenlijk musiceren. Daarnaast krijgen de kinderen ieder een eigen plek of ruimte. De huisvrouw komt er wat dit laatste betreft het bekaaidst af. Zelfs nog in 1967 moet zij in een modelwoning in Hoorn haar eigen werkblad in de woonkamer delen met de kinderen en in voorkomende gevallen gebruiken als verlengstuk van de eettafel. Dit soort 'oplossingen' zijn alleen maar mogelijk binnen een patroon, waarin de huisvrouw primair gezien wordt als de centrale verzorgster van het gezin, die – zoals Licht-Lankelma beschrijft – zich vooral interesseert voor het 'wel en wee van haar gezin'.

4. *Als zij er niet was...*

De beschrijving van Goed Wonen – haar ideeën, achtergronden en werk – roept een aantal vragen op. De vragen hebben enerzijds betrekking op de funktionalistische principes bij Goed Wonen en anderzijds op de mogelijke vooronderstellingen en effecten van hun woninginrichting op het funktioneren van het gezin.

In het funktionalisme gaat het er niet alleen om de *produktie* van woningen maar ook het *gedrag* van de mens in stad en woning te analyseren en op zijn funkties te bekijken. Zoals dit denken in de stedenbouw leidt tot een scheiding van wonen, werken, recreatie en verkeer, zo wordt ook in de woning een scheiding aangebracht tussen woon- en slaapgedeelte. Er wordt gezocht naar objectieve maatstaven om tot een verantwoorde woningindeling te komen. In feite is ieder fiktief gezin bij Goed Wonen terug te brengen op één type modelgezin. Daarmee wordt de paradox duidelijk dat het idealistische streven van architecten om voor iedereen verantwoord te bouwen een regulering van het leven van alledag impliceert.

Goed Wonen beargumenteert haar inrichtingen en adviezen aan de hand van leeftijdsfasen van de kinderen en dagindelingen voor het hele gezin. Daarmee legt zij een leefpatroon vast, ook al lijken haar oplossingen soms nog zo flexibel. In al haar interieurs is het de huisvrouw die zich dient aan te passen aan de activiteiten van de anderen. Goed Wonen stelt haar principes tamelijk absoluut en als algemeen geldig, ook als het gaat om minder meetbare zaken als psychiese behoeften. Het feit dat Goed Wonen voornamelijk eengezinswoningen heeft ingericht zou gerechtvaardigd kunnen worden door de situatie, dat woningwetwoningen in die tijd nu eenmaal gezinswoningen zijn. Evenzeer is echter waar, dat zij door

J. Niegeman (red.), *Ik kan wonen*. Leiden 1958, p. 117: 'Afb. 228. Een schema van de dagelijkse gebeurtenissen in een normaal gezin, te veranderen en uit te breiden naar believen.'

zich hierop te richten ook de gezinswoning en de effecten daarvan mede gevormd heeft.

De samenstelling van het gezin in de woning in Slotermeer is een ideaalbeeld: vader, moeder, zoon en dochter. De situatie, waarin de kamers van de zoon en dochter zo ver mogelijk uit elkaar liggen en elk een specifieke inrichting hebben, socialiseert de sekse. De woonkamer moet – zoals wij reeds gezien hebben – functioneren als het bindend element voor alle gezinsleden en neemt hiërarchies gezien de voornaamste plaats in. De interactie tussen de personen is

hier het grootst, evenals het aantal functies. Vereist is dus een complexe gedragskode om de woonkamer niet tot een strijdtoneel van uiteenlopende belangen te maken. De frekwente aanwezigheid van de ouders – en vooral de moeder – in deze kamer zal ongetwijfeld het gedrag van de kinderen reguleren naar de normen van het ouderlijk gezag. Andersom zullen de kinderen beslag leggen op de tijd en aandacht van de ouders. Dat beslag zal dan – als wij Licht-Lankelma volgen – vooral gelegd worden op de moeder. Immers de tijd die zij ten gevolge van de rationalisering van de huishouding wint, zou ten goede moeten komen aan de verhouding *man-vrouw* en *moeder-kinderen*. Het zou ook ten goede moeten komen aan haarzelf, maar op welke wijze wordt helaas niet duidelijk gemaakt.

Over de verhouding man-vrouw komen wij weinig te weten. Dit lijkt ook niet verwonderlijk, want de man wordt door Goed Wonen toch vooral buitenshuis gesitueerd. Zijn beroep maakt de status van het gezin uit (arbeidersgezin, onderwijzersgezin), terwijl een vrouw met een eventuele part-time baan toch op de eerste plaats huisvrouw blijft.

Wat betreft de relatie *moeder-kinderen* wordt binnen Goed Wonen uitgegaan van de positie van de kinderen, waaraan de moeder dienstbaar moet zijn. Impliciet krijgt de vrouw als huisvrouw, echtgenote en moeder een groot aantal taken toebedeeld. Hierin zijn de volgende functies te onderscheiden:

- *de kontrollerende functie* (bijvoorbeeld op spelende of huiswerk makende kinderen)
 - *de stimulerende functie* (bijvoorbeeld op de creativiteit van een kind)
 - *de regelende functie* (bij plannen maken en ruzies)
 - *de koesterende functie* (huiselijkheid, opvangen van echtgenoot, altijd klaar staan)
 - *de organisatorische functie* (de regeling van het huishoudelijk werk).
- De combinatie van al deze functies in één persoon, de vrouw, veronderstelt een daartoe geëigende woninginrichting: terwijl zij overal in huis aanwezig wordt geacht, is zij nergens expliciet aanwezig en voor zover ze aanwezig wordt geacht, bestaat ze alleen als huisvrouw.

Hanne Groenendijk

Het 'Rubin-recept' nader bekeken

Inleiding

Als er in en door sociaal-wetenschappelijk onderzoek een beeld gegeven wordt van de sociale werkelijkheid, komt daarin vaak het perspectief van vrouwen en de manier waarop zij de werkelijkheid ervaren en betekenis geven, niet goed tot haar recht. Dit zou je één van de belangrijkste ontdekkingen kunnen noemen die vrouwen, werkend of studierend aan de universiteit, onder invloed van inzichten uit de vrouwenbeweging deden. Bij onderzoek naar allerlei sociale verschijnselen vroegen vrouwen zich daarna dan ook af: wat betekent het voor vrouwen, hoe ervaren en beleven zij het? En in het verlengde daarvan: hoe is een belevingsonderzoek zodanig op te zetten, uit te voeren en te verslaan, dat de visies en ervaringsverhalen van de onderzochten in al hun rijkdom, schakeringen, kleur en kwaliteit tot uitdrukking kunnen komen? *Pijn en moeite* en *Vrouwen van zekere leeftijd*, twee boeken van de sociologe Lillian Rubin, zijn in dit opzicht zeer geslaagd en geen wonder dus dat deze onderzoeken binnen vrouwenstudies als ideaalmodel zijn gaan functioneren.

Voorals Rubins open en diepgaande manier van interviewen (van een beperkt aantal mensen) en haar, met citaten doorweven, presentatie van het onderzoeksmateriaal vonden overal navolging. Omdat haar methodologische verantwoording van beide onderzoeken nogal kripties is en daardoor voor het toepassen van haar methode weinig houvast biedt, voorziet het artikel van Manja Zaat in het vorige nummer van het *Tijdschrift* zeker in een behoefte, omdat zij nadere informatie geeft over Rubins manier van onderzoek doen.¹

Zaat zegt het bij het verstrekken van informatie te willen laten: om een goede basis te leggen voor een discussie over Rubins

1. M. Zaat, 'De door Lillian Rubin gevolgde methode van onderzoek', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 9, jrg. 3, nr. 1, 1982, pp. 74-91.

methode² zou kritiek in het kader van haar artikel achterwege moeten blijven. Ik vind het jammer dat ze geen kritiese kanttekeningen maakt, noch aangeeft hoe Rubins methode gezien moet worden in het kader van een specifiek onderzoeksdoel. Mijns inziens had ze daarmee juist een betere aanzet tot discussie gegeven. Bovendien wordt door Zaats aanpak wellicht de indruk gewekt dat Rubins onderzoeksmethode hèt recept biedt voor goed vrouwenstudies-onderzoek. Alvorens het recept toe te passen is het echter zinnig om je af te vragen onder welke voorwaarden het voldoet. Vervolgens kunnen we ons afvragen of we alle noodzakelijke informatie gekregen hebben om het recept eventueel te kunnen gebruiken. Hebben we bijvoorbeeld een volledige lijst van de ingrediënten en informatie over hun eventuele bijmaak? Hieronder zal ik op deze vragen ingaan, te beginnen bij de vraag naar het kader van Rubins methode.

Een methode waartoe?

Een methode is een manier van handelen om een bepaald doel te bereiken. Dat impliceert dat alleen indien je onderzoeksdoel overeenkomt met dat van een mede-onderzoekster, het zinnig is om haar onderzoeksmethode te lenen. Uit het artikel van Zaat komen we over de plaats van de door Rubin gehanteerde methode niet veel méér te weten, dan dat ze past in een 'traditie van kwalitatief, veldgericht onderzoek', waarbij verwezen wordt naar Glaser en Strauss en de term 'symbolies-interaktionistische wetenschapsopvatting' valt.³ Het doel dat Glaser en Strauss met de door hen ontworpen onderzoeksmethode nastreven is het ontwikkelen van 'grounded theories', dat wil zeggen in de empirie gewortelde theorieën over het handelen van mensen.⁴ Zij gaan er

2. Eigenlijk wordt Rubin te veel eer aangedaan door over 'Rubins onderzoeksmethode' te spreken, omdat die methode op enkele elementen na zeer gebruikelijk is onder 'kwalitatieve' onderzoek(st)ers.

3. M. Zaat, a.w., p. 75.

4. B.G. Glaser, A.L. Strauss, *The discovery of grounded theory*. Chicago (Aldine) 1967. In dit boek zetten Glaser en Strauss zich af tegen de gangbare theorievorming, waarbij uitgegaan wordt van 'grand theories'. Dergelijke theorieën pretenderen een grote reikwijdte te bezitten, maar hebben ook een zeer speculatief karakter. Door het toetsen van uit deze theorieën afgeleide hypothesen moet vervolgens de geldigheid van zo'n 'grand theory' aangetoond worden. Glaser en Strauss stellen in plaats van dit deduktieve een inductief proces van theorievorming voor: een proces waarbij op basis van en in

daarbij van uit, dat het handelen begrepen moet worden vanuit de interpretatie, de betekenisgeving van aktoren van de hun omringende sociale werkelijkheid. Hun door openheid gekenmerkte onderzoeksmethode is dan ook gericht op het achterhalen van die interpretaties, beleving, ervaring of betekenisgeving.

Ook de onderzoeksmethode van Rubin is met name geëigend voor ontdekkend, theorieën genererend onderzoek, waarin de beleving van de onderzochten centraal staat. Wanneer men al over een redelijke mate van inzicht in een bepaald onderzoeksterrein en de beleving ervan beschikt, zal onderzoek waarschijnlijk meer op verdieping van inzichten en toetsing van hypothesen gericht zijn. In dat geval kunnen ook veel scherpere onderzoeksvragen worden gesteld en zal een zo open mogelijke benadering niet erg adequaat zijn. De methode van Rubin is dus niet de enige of beste manier om vrouwenstudies-onderzoek te doen. Het is afhankelijk van je onderzoeksdoel en het inzicht in je onderzoeksonderwerp, of Rubins methode geschikt is. Hierbij is openheid geen doel op zich maar een, in bepaalde gevallen passend middel.

Als je voor Rubins onderzoeksmethode kiest, vallen er een aantal opmerkingen te plaatsen bij haar invulling ervan. Daartoe wil ik nu overgaan en daarbij zal ik voor het gemak de door Zaat onderscheiden fasen als leidraad nemen. Voor het gemak, want eigenlijk is het principieel onjuist om met betrekking tot dit type onderzoek van fasen te spreken: probleemformulering, gegevensverzameling en analyse zijn veeleer telkens terugkerende en elkaar opvolgende momenten in één spiraalvormig proces.

Zonder dat Zaat daar expliciet melding van maakt, laat ze in feite ook wel iets zien van de flexibiliteit van dit proces, als ze aangeeft hoe Rubin omgaat met onverwachte informatie die zich tijdens het interviewen aandient.⁵ De ontdekking dat een ad-hoc vraag over het erven van een miljoen dollar een antwoord in termen van macht en onmacht oplevert, doet Rubin besluiten om dit punt aan haar lijstje gespreksonderwerpen toe te voegen. Een tussentijdse analyse van het tot dan toe verzamelde materiaal wordt hier dus gebruikt om richting te geven aan de verdere verzameling van gegevens.

wisselwerking met de sociale werkelijkheid een theorie ontwikkeld wordt, die goed past en werkt. 'Fit' en 'work' zijn voor Glaser en Strauss de criteria waaraan een goede theorie moet voldoen.

5. M. Zaat, a.w., p. 84.

Het vooronderzoek: de inhoudelijke voorbereiding

Over Rubins voorbereidingen tot het onderzoek meldt Zaat, dat ze globaal nagaat wat ze wil onderzoeken, waarom en met welk doel en wat haar persoonlijke ervaringen en vooronderstellingen met betrekking tot het onderwerp van onderzoek zijn. De eerste drie vragen lijken me zo vanzelfsprekend dat ze mijns inziens geen aparte vermelding verdienen. Dat Rubin stilstaat bij een aantal vooronderstellingen ten aanzien van haar onderzoek is interessanter.

In de onderzoekstraditie waarin Rubin zich plaatst, wordt de methodologische eis gesteld dat de onderzoekster haar vooronderstellingen expliciteert. Het uitschrijven van je vooronderstellingen dwingt je stil te staan bij je eigen vanzelfsprekendheden, waarna je kunt besluiten of je ze in je onderzoek ter discussie stelt, dan wel als uitgangspunt neemt. Wanneer één van je vooronderstellingen bijvoorbeeld blijkt te zijn dat moederschap onderdrukkend is, kun je kiezen tussen twee mogelijkheden. Of je zet vraagtekens bij je eigen vooronderstelling en zet je onderzoek zo op, dat ook eventuele niet-onderdrukkende aspecten van moederschap naar voren kunnen komen. Of je maakt moederschap als onderdrukking tot uitgangspunt van je onderzoek. Vermelding hiervan in je onderzoeksverslag is dan een volgende methodologische eis, omdat alleen dan de invloed van de onderzoekster op de gegevensverzameling, analyse en interpretatie van het materiaal ingeschat kan worden. In dat kader is het ook belangrijk te weten wie de onderzoekster is en welke persoonlijke motivatie zij voor het onderzoek heeft: vragen waarover Rubin in haar boeken de nodige duidelijkheid verschaft.

Wat helaas en ten onrechte vaag blijft, is de probleemstelling, dat wil zeggen de exakt geformuleerde vraag of vragen, die Rubin door middel van haar onderzoek wilde beantwoorden. Zulke vragen zijn bepalend voor de opzet van een onderzoek, de richting waarin het onderzoeksgebied afgezocht wordt en de uiteindelijke selectie van gegevens. Onduidelijkheid over de probleemstelling vermindert dan ook de controleerbaarheid van een onderzoek.

Wat de konkrete interviewvragen — uitwerkingen of operationalisaties van de probleemstelling — waren, die Rubin in haar hoofd had toen ze ging interviewen, komen we evenmin te weten. Ze spreekt van een lijst gespreksonderwerpen die als uitgangspunt diende voor de interviews die ze afnam. Het kan voor de praktijk van een interview aanbevelenswaardig zijn om geen van te voren geformuleerde vragen over een onderwerp of item te stellen. Maar het

is voor de voorbereiding van een interview noodzakelijk en onvermijdelijk dat men nagaat wat men precies te weten wil komen, al was het alleen maar om vast te stellen op welke punten of aspecten van een onderwerp dieper doorgevraagd dient te worden.

Rubin zal ongetwijfeld ook van te voren hebben vastgesteld welke vragen ze in de interviews (in elk geval) beantwoord wil zien. Dat ze deze vragen in haar boeken niet expliciet vermeldt, betekent dus niet dat degenen die voor haar onderzoeksaanpak kiezen met niet meer dan een lijstje interessante gespreksonderwerpen aan het interviewen kunnen slaan.

De interviews

Wat de praktische voorbereiding op de interviews betreft, lezen we dat Rubin van de door haar aangetrokken interviewsters eist dat ze over kliniese vaardigheden beschikken. Zodanig opgeleide interviewsters zouden in staat zijn: 1. snel een aangename, niet-bedreigende, neutrale sfeer te creëren; 2. onderliggende drijfveren van reacties van respondenten te onderkennen; 3. te beoordelen wanneer ze op verzet of ontkenning stuiten, wanneer ze moeten doorvragen en wanneer ze moeten inbinden; en 4. hun eigen neiging tot projectie te bedwingen. Ook het vermogen om de geïnterviewden te kunnen helpen met bepaalde (psychiese) problemen zou aan dit rijtje toegevoegd kunnen worden: Rubin wil de geïnterviewden immers, vanuit de door haar gevoelde verantwoordelijkheid voor hen, waar mogelijk hulp bieden.⁶ Interviewsters die dergelijke vaardigheden in huis hebben, zijn volgens Rubin het beste uitgerust om interviews af te nemen die het midden houden tussen 'een onderzoeksinstrument en een therapeutisch gesprek'.⁷

Men kan zich echter afvragen wat de consequenties zijn van het opnemen van therapeutische elementen in een interview dat als gegevensverzamelings techniek in het kader van een onderzoek wordt afgenomen. Een veilige sfeer in een interview kunnen creëren, aanvoelen waar doorvragen en waar inbinden gewenst is, en het

6. Idem, pp. 83-84.

7. L.B. Rubin, *Vrouwen van zekere leeftijd*. Baarn (Ambo) 1980, p. 199. Opvallend is dat een beschrijving van Rubin van de stijl van haar interviews door Zaat opgevat wordt als een algemeen voorschrift. Rubin zegt dat haar interview het midden houdt tussen een onderzoeksinstrument en een therapeutisch gesprek. Zaat heeft het over Rubins opvatting, dat een interview zo'n mengvorm dient te zijn. M. Zaat, a.w., p. 80.

weten te bedwingen van eigen projekties lijken me inderdaad vaardigheden die elke interviewster zou moeten bezitten. Mijns inziens zijn ze echter vrijwel iedereen in een grondige interviewtraining aan te leren: een klinies-psychologische opleiding is daarvoor niet noodzakelijk.

Bij de bovengenoemde wenselijk geachte therapeutische vaardigheden heb ik vraagtekens. Als het er om gaat in een interview te achterhalen op welke wijze mensen hun werkelijkheid interpreteren, bestaat dan niet het risico dat het resultaat van dit proces vertekend wordt door de interviewster, als zij zich tijdens het interviewen te veel laat leiden door háár interpretaties van antwoorden van de geïnterviewden (zoals 'onderliggende drijfveren', 'verzet' en 'ontkenning')? En met welk recht kan een interviewster een therapeutisch aspect inbrengen in een situatie die ze oorspronkelijk voor de respondent gedefinieerd heeft als één met een informatief doel? Als je, zoals Rubin, mensen de vraag stelt of ze willen vertellen over hun leven en allerlei aspecten daaraan, dan vraag je ze om informatie en niet of ze therapeutische hulp willen bij het oplossen van psychische of relatieproblemen. De ongevraagde adviezen, de konfrontaties, en de strenge, ter verantwoording roepende of bevoogdende toon die ik in sommige vragen van Rubin beluister, doen me dan ook af en toe twifelen of ze daar als interviewster niet te ver gaat.⁸ Vragen met een dergelijke therapeutische lading kunnen heel wat teweegbrengen. Wanneer je zoals Rubin onderzoekster en psychotherapeute bent, kun je zo'n situatie wellicht goed hanteren en er je voordeel mee doen door des te rijker materiaal naar boven te halen. Het is goed mogelijk dat het materiaal dat met deze vragen verkregen is, Rubins boeken juist zo interessant maakt. Maar zonder therapeutische scholing is het stellen van therapeutische getinte vragen een hachelijke onderneming. Een noodzaak voor dit therapeutische gedrag, naast de motivatie dat hierdoor een beter inzicht verkregen zou kunnen worden in de

8. Zie bij Rubin, a.w., p. 128, waar Rubin vraagt: 'U hebt nog niet zo lang geleden uw doktoraal pedagogiek gehaald. Zou u daar niet iets mee kunnen doen?'. En verderop lezen we: 'Het probleem is dat ik voor mijn gevoel nooit serieus wordt genomen (...). Ook al zegt u niets, toch denk ik dat u mijn bezigheden evenmin serieus neemt', zegt de geïnterviewde. Waarop Rubin vraagt: 'En hoe zit het met uzelf? Neemt u uzelf serieus?' (idem, p. 159). En tenslotte de ook door Zaat op p. 83 geciteerde vraag: 'Uit uw manier van leven krijg je de indruk alsof alleen u dit huwelijk waardevol vindt. Toch is het ook al twintig jaar het huwelijk van uw man. Denkt u niet dat hij het waardevol genoeg vindt om zich dit keer enigszins aan uw behoeften aan te passen?' (idem, p. 132).

beleving en betekenis van een aantal ervaringen voor de geïnterviewden, lijkt Rubin te zien in de schuld en verantwoordelijkheid die ze ten opzichte van de geïnterviewden voelt. Schuld omdat ze tijd en informatie krijgt, en verantwoordelijkheid voor wat ze wellicht tijdens het interview bij de respondenten teweegbrengt. Maar in hoeverre is het reëel om van schuld te spreken? De interviewster biedt in ruil voor tijd en informatie immers tijd en aandacht en de ruimte en stimulans om een visie of bepaalde gevoelens te exploreren. Dat wil zeggen dat de respondent de kans krijgt om 'alles op een rijtje te zetten'. Voor een interview met een informatief doel is dat voldoende. De (psychologische) oorsprong of achtergrond, de redelijkheid, interne consistentie en consequenties van die opvattingen of gevoelens nagaan, gaat de grenzen van zo'n interview te buiten. Waarschijnlijk zou Rubin, als ze haar therapeutische rol zou laten varen, zich ook veel minder verantwoordelijk hoeven voelen voor wat ze 'aanricht'. Minder, want een zekere verantwoordelijkheid blijf je als interviewster houden. Ook zonder dat daarin een therapeutische benadering wordt toegepast, kan een interview iets bij respondenten teweegbrengen: het kan bijvoorbeeld verdriet oproepen, verdrongen emoties of angsten naar boven halen of een problematisering in gang zetten bij de geïnterviewde. En dan heeft de interviewster inderdaad de verantwoordelijkheid om 'nazorg' te organiseren.

Wat ik hier wil benadrukken is, dat Rubins interviewhouding een grotere verantwoordelijkheid impliceert en dat men zich daar, bij het kiezen ervoor, bewust van moet zijn. Ikzelf zie weinig reden tot en zelfs grote nadelen aan het toevoegen van een therapeutisch aspect aan een sociaal-wetenschappelijk interview.

De ordening en analyse

Ook onder deze paragraaf krijgen we van Zaat gedeeltelijk overbodige, gedeeltelijk interessante informatie. Dat Rubin alle materiaal dat betrekking heeft op een bepaald onderwerp in het interview bij elkaar zoekt, is meer dan voor de hand liggend. De beschrijving van de manier waarop ze de interviews be- en verwerkt is informatiever. Wat opvalt is dat Rubin kiest voor een naar onderwerp gesystematiseerd interviewverslag, dat gebaseerd is op tijdens het interview gemaakte aantekeningen, uitgebreid met analytische en theoretische commentaren van de onderzoekster. Het op de band opnemen van een interview dient vooral als controlemiddel

— komt in de aantekeningen inderdaad alle interessante informatie uit het interview aan de orde? — en als middel om een 'vollediger' beeld van de geïnterviewde te krijgen. Woordkeus, intonatie, haperingen, stiltes, stemverheffingen enzovoort maken immers ook iets duidelijk over de respondent en wat een interview-item voor haar betekent.

Uit ervaring weet ik dat aan deze manier van verslaglegging op basis van aantekeningen duidelijke voordelen verbonden zijn en die wil ik hier dan ook even onderstrepen. Het maken van (stenografiese) aantekeningen maakt de greep van de interviewster op het interview groter; ze kan de lijn en punten waarop ze door wil vragen beter vasthouden en ze ziet eerder waar aanvullende of verduidelijkende informatie nodig is. Als het tegelijkertijd notuleren de aandacht van de interviewster te veel afleidt, kan ook de mogelijkheid van een interviewster en een notuliste, die gezamenlijk een interview afnemen, overwogen worden. Om de hiervoor genoemde redenen kan het interview dan ook nog op de band worden opgenomen. Bijkomend voordeel van het notuleren van een interview is ook dat het uitwerken van aantekeningen tot een verslag veel minder arbeidsintensief is, dan het vaak toegepaste, maar niet altijd noodzakelijke uitschrijven van een bandopname.

In de verslagen van kwalitatief onderzoek wordt de analysetechniek zelden duidelijk beschreven en Rubin vormt daarop geen uitzondering. Over de manier waarop ze het op kaarten overgebrachte interviewmateriaal analyseerde, worden we noch uit haar eigen methodologische verantwoordingen, noch bij Zaat iets wijzer.

Over mogelijke analysemethoden en -technieken van kwalitatief materiaal valt veel te zeggen.⁹ Het zou echter te ver voeren om er hier diep op in te gaan. Maar omdat het om een probleem gaat waar veel vrouwenstudies-onderzoeksters mee te maken hebben of krijgen, zou het goed zijn als daaraan in een volgend nummer van het *Tijdschrift* aandacht besteed zou worden.

9. Zie bijv. B.G. Glaser, A.L. Strauss, a.w.; A.H. Barton, P.F. Lazarsfeld, 'Some functions of qualitative analysis in social research', in: G. McCall, J. Simmons, *Issues in participant observation*, Reading (Addison-Wesley) 1969; en B.A. Turner, 'Some practical aspects of qualitative data analysis: one way of organizing the cognitive processes associated with the generation of grounded theory', in: *Quality and Quantity*, nr. 15, 1981, pp. 255-247.

Konklusie

Rubin biedt met haar onderzoeksmethode geen laatste antwoord op de vraag hoe goed vrouwenstudies-onderzoek verricht zou moeten worden. De methode van onderzoek die ze toepast, moet gezien worden in het licht van bepaalde onderzoeksdoeleinden (het doen van belevingsonderzoek en het ontwikkelen van een theorie). En binnen die methode maakt ze een aantal keuzes: keuzes die niet noodzakelijk uit de methode voortvloeien (zoals gesprekstopics in plaats van vragen en een therapeutische benadering in het interview). Wat deze twee punten, de onderzoeksmethode en de invulling ervan, betreft geeft Rubin dus een voorbeeld, ze laat niet zozeer zien hoe het moet, alswel hoe het kan. Het zou dan ook interessant zijn om de vóór- en nadelen van de door haar verkozen methode eens systematies te vergelijken met andere mogelijke methoden. Voor een voorbeeld van de methoden en technieken die je kunt gebruiken bij het analyseren van kwalitatief materiaal, kunnen we kennelijk niet bij Rubin terecht. Om een goed beeld te kunnen vormen van een kwalitatief onderzoek van het begin tot het einde, zullen we vrouwenstudies-onderzoeksters die met kwalitatief materiaal hebben gewerkt dan ook dringend moeten verzoeken om voortaan van die werkwijze gedetailleerd verslag te doen. Het wordt tijd dat we onze geheime recepten prijsgeven.

Marijke de Jong

De Goddess movement, of: Is dit wel iets nieuws onder de zon?

In de vorm van enkele opmerkingen wil ik een eerste, voorlopige reactie geven op het artikel van Denise Dijk over de Goddess movement.¹ Dit artikel heeft vele kritiese reacties opgeroepen, ook van vrouwen die zich bezighouden met feminisme en theologie. Mijn bedoeling is duidelijk te maken waarom er in de kring van feministiese theologen veel vrouwen zijn die krities staan ten opzichte van een beweging als de Goddess movement, hetgeen gevolgen heeft voor de bestudering ervan.

Eén van de eerste zaken waar de studie op het gebied van feminisme en theologie zich mijns inziens mee moet bezighouden, is het onderzoek naar de relatie tussen religie en vrouwenonderdrukking, dat wil zeggen met feministiese religie- en ideologiekritiek.²

Een apart veld van onderzoek zijn die vormen van religie waarin vrouwen een overheersende rol spelen, ik bedoel die vormen van religie die wel aangeduid worden als 'specifiek' vrouwelijke vormen van religieuze ervaring. Min of meer zelfstandige religieuze groepen waarin de ervaringen van vrouwen een belangrijke rol spelen, functioneren vaak in de marge van de gevestigde grote religies. Een opvallende overeenkomst tussen dergelijke groepen is dat allerlei soorten extatische ervaringen het karakter ervan bepalen.³ In de geschiedenis staan dergelijke groepen bekend als ketterse bewegingen zoals bijvoorbeeld het Montanisme. Er is zeker een verband tussen deze vormen van religieuze ervaringen van vrouwen en hun positie.

In het algemeen kan men stellen dat deze vormen van vrouwen-religie een protest zijn tegen de door mannen gedomineerde religie,

1. Denise Dijk, 'De betekenis van de Goddess movement', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 8, 1981, pp. 559-580.

2. M. Bakema e.a., 'Feminisme en theologie – (g)een combinatie?', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 4, 1980, p. 413.

3. I.M. Lewis, *Ecstatic religion*. Harmondsworth 1971.

en breder: tegen de door mannen gedomineerde samenleving. In deze groepen wordt de onderdrukking voor vrouwen tijdelijk minder voelbaar; ze kunnen er uiting geven aan gevoelens die ze in het dagelijks leven moeten onderdrukken. Fatima Mernissi beschrijft bijvoorbeeld het bezoek van marokkaanse vrouwen aan een bepaald heiligdom, in de hoop dat de heilige hen kan helpen bij problemen (het gaat hier om heiligen die in de officiële religie minder belangrijk zijn).⁴ Maar niet alleen deze hoop brengt vrouwen naar het heiligdom, ook de mogelijkheid tot ontmoeting met andere vrouwen die daar om diezelfde reden zijn. De vrouwen bespreken hun problemen, huilen en troosten elkaar. Veel van hun problemen hebben te maken met hun positie in een islamitese, door mannen gedomineerde maatschappij. Vaak heeft het bezoek aan een heiligdom een therapeutisch effect: daarna kunnen de vrouwen hun problemen weer aan.

Extatische ervaringen zijn voor vrouwen vaak de enige mogelijkheid om een zekere macht uit te oefenen. Als uiting van direct contact met de godheid verschaffen deze ervaringen vrouwen een autoriteit die ze normaal op grond van hun positie niet zouden kunnen verwerven. Bepaalde vormen van extatische ervaringen, veroorzaakt door een boze geest, stellen een vrouw in staat enige macht over haar echtgenoot uit te oefenen: om de boze geest uit haar te verdrijven, moet de echtgenoot haar allerlei luxe kado's geven. Wanneer zulke verschijnselen zich bij een vrouw vaker voordoen, treedt zij toe tot een groep van vrouwen die regelmatig bijeenkomen om via rituelen de boze geesten in bedwang te houden. Een man wordt zo gedwongen incidenteel iets op te geven van zijn privileges, maar de machtspositie van mannen wordt niet wezenlijk aangetast.

Het is gerechtvaardigd te stellen dat 'specifiek' vrouwelijke religieuze ervaring fungeert als uitlaatklep voor frustraties die het gevolg zijn van de onderdrukte positie van vrouwen. Deze uitlaatklep werkt bevestigend voor de status quo: de vrouwen krijgen de mogelijkheid stoom af te blazen om zich daarna weer (en beter) in de gevestigde orde te kunnen inpassen.

Het voorgaande maakt duidelijk waarom ik huiverig sta ten opzichte van religieuze bewegingen van vrouwen in de marge van dominante religies, vooral als die vrouwen zich beroepen op eigen religieuze ervaring. Natuurlijk wordt in dergelijke religieuze bewegingen het

4. Fatima Mernissi, 'Women, Saints and Sanctuaries', in: *Quest*, 1975, vol. 1, nr. 4, pp. 101-113.

protest van vrouwen tegen onderdrukking zichtbaar. Het is begrijpelijk dat vrouwen op zoek gaan naar voorbeelden uit het verleden, naar sterke vrouwen die hen kunnen inspireren. Het is echter bij de bestudering van de Goddess movement ook nodig een analyse te maken van het functioneren van vrouwelijke vormen van religie. Op grond daarvan heb ik twijfels over de Goddess movement als bijdrage aan vrouwenbevrijding. Ook al is de Goddess movement voor de vrouwen die er aan meedoen een vorm waarvoor zij bewust kiezen (dit in tegenstelling tot de bovenstaande vormen van vrouwenreligie), het bezwaar blijft dat het een tijdelijke oplossing is voor een bepaalde groep vrouwen; het is geen stap op weg naar structurele veranderingen voor alle vrouwen. De Goddess movement loopt juist door haar geringe politieke karakter de kans ook een uitlaatklep te worden.

Deze twijfel ten aanzien van de Goddess movement wordt versterkt door de nadruk die daarin gelegd wordt op eigen ervaring, natuur en lichamelijkheid. Denise Dijk veronderstelt dat de Goddess movement onder meer door deze zaken nadrukkelijk aan de orde te stellen tegen vele theologiese schenen schopt.⁵ Bij mij zijn het echter eerder mijn feministiese schenen. Eigen ervaring is goed als uitgangspunt: het uitwisselen van eigen ervaringen kan voor vrouwen een begin van bewustwording zijn. Maar eigen ervaring kan ook zeer ideologies gekleurd zijn. Als het verband tussen de eigen ervaring en de maatschappelijke positie niet gelegd wordt, kan eigen ervaring een reaktionaire werking hebben.

Mede daarom heb ik mijn bedenkingen bij argumenten als 'verbondenheid van vrouwen met de natuur'. De 'specifiek' vrouwelijke religieuze ervaringen zijn eeuwenlang in verband gebracht met de bijzondere verbondenheid van de vrouw met de natuur, met haar rol als moeder enz. Extatiese ervaringen van vrouwen werden met verwijzing naar het griekse woord voor baarmoeder 'hysterie' genoemd. Het benadrukken van de bijzondere opdracht van de vrouw als voortbrengster en hoedster van het leven heeft vrouwen onwrikbaar vastgezet in de rol van moeder, en mannen vrij spel gegeven op andere levensterreinen. Erger nog: verschillende regimes hebben het argument van de natuurlijke bestemming van de vrouw gebruikt om vrouwen te bewegen terug te gaan naar kinderen en keuken; zo werden ze ingeschakeld voor politieke doeleinden.

Diezelfde verbondenheid met de natuur is nu de motivatie van waaruit de Goddess movement zich bezighoudt met de ekologiese en

5. D. Dijk, a.w., p. 579.

de anti-nukleaire beweging. Voor mij is er maar één goede reden waarom vrouwen als groep zich met deze bewegingen bezighouden: omdat ze dat tè lang niet gedaan (kunnen) hebben.

Op de achtergrond van dit alles speelt de zeer liberaal aandoende ethiek van de Goddess movement. De levensregel 'Doe wat je wilt en berokken niemand kwaad', doet me denken aan het gebod tot naastenliefde en aan slogans als 'Ieder in zijn (!) waarde laten'. De ethiek van het traditionele christendom is er een van universele geboden geldend voor het individu, dat wil zeggen een a-politieke moraal die voorbijgaat aan bestaande machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen, tussen onderdrukkers en onderdrukten. Als ik dan bij de ethiek van de Goddess movement woorden zie als 'zelfrespekt', 'eergevoel'⁶ in plaats van 'eerlijke verdeling van macht en rijkdom' vraag ik me af: Is dit wel iets nieuws onder de zon?

6. D. Dijk, a.w., p. 576.

Anke Steinmann

Ambities versus arbeidsmarkt

In dit artikel¹ beschrijf ik de ontwikkeling van mijn beroepsbeeld tijdens mijn studie. Vervolgens komt de confrontatie tussen dit beeld en de reële, inmiddels veranderde, situatie op de arbeidsmarkt ter sprake. Mijn eigen ervaringen neem ik hierbij als uitgangspunt en ik wijs op een aantal aspecten van de werkloosheidsproblematiek die mijns inziens specifiek zijn voor vrouwen.

Met het schrijven van dit artikel heb ik een driedelig doel. In de eerste plaats wil ik in dit tijdschrift een discussie op gang brengen over vrouwenstudies als (beroeps)opleiding. Bovendien vind ik het belangrijk dat er in vaktijdschriften aandacht besteed wordt aan werkloosheid, immers de dagelijkse realiteit van een steeds groter aantal van ons. Tenslotte is schrijven voor mij een manier van bezig blijven met mijn vak, werken.

Tegenstrijdige rolverwachtingen

Toen ik vijf jaar geleden begon met mijn doktoraalstudie klinische psychologie, was ik onzeker over hoe ik dit laatste deel van mijn studie zou gaan invullen, en vooral waartoe dat moest leiden. Ik was een paar jaar actief in de vrouwenbeweging, probeerde deze betrokkenheid waar mogelijk binnen de studie aan bod te laten komen, had een jaar meegewerkt aan het tot stand brengen van een officieel goedgekeurd vrouwenproject en had als student-assistente een jaar onderwijs gegeven, zowel aan gemengde als aan vrouwengroepen.

Periodes van hard werken, actief en naar buiten gericht zijn, hadden zich steeds afgewisseld met tijden van teruggetrokken en

1. Dit is de bewerking van een referaat, gehouden op de door vrouwenstudies psychologie georganiseerde avond in de cyclus 'vrouw en werk' van het Studium Generale Utrecht, 11 november 1981.

huiselijk leven en veel aandacht voor mijn relaties met anderen, waaronder die met de vriend waarmee ik samenwoonde. Hoewel ik mezelf vaak voorhield dat dit óók zeer belangrijke bezigheden waren en het door mensen in mijn omgeving gewaardeerd werd als ik veel tijd had om leuke dingen met ze te doen, realiseerde ik me steeds meer dat ik me eigenlijk prettiger voelde in de actieve, naar buiten gerichte periodes.

Dit was een verwarrende ontdekking, omdat ik tot dan toe gewend was mezelf te zien als iemand die 'niet zo nodig hoeft'. Bovendien had ik (net als de mensen waar ik veel mee optrok, en dat waren vooral vrouwen) bij 'hard werken' associaties als: mannelijk, ambitieus desnoods ten koste van anderen, gericht op prestatie en concurrentie; waarden van (met name de mannen van) de generatie van onze ouders, waar we ons in de voorgaande jaren net enigszins van bevrijd dachten te hebben.

Achteraf is het niet zo moeilijk te konstateren, dat ik heen en weer werd getrokken tussen tegenstrijdige rolverwachtingen. Zoals voor veel vrouwen van mijn (midden)klasse en generatie was het vrij vanzelfsprekend geweest dat ik ging studeren en een zo hoog mogelijke opleiding volgde. Je moest erop voorbereid zijn in je eigen levensonderhoud te voorzien, mocht dat ooit noodzakelijk worden. Maar jezelf zien als iemand die voor haar eigen leven volledig verantwoordelijk is en dus een groot deel hiervan buitenshuis werkend door zal brengen, is nog iets heel anders. De rol van getrouwde vrouw en moeder had ik al jong verworpen, die van 'huiselijke' vrouw kennelijk nog niet. Ik wilde niet afhankelijk zijn van wie dan ook, maar toch bleek de ervaring dat er altijd iemand was geweest die in financieel opzicht voor me zorgde en het onbewuste gevoel dat ik ervoor zou kunnen kiezen dat te laten voortduren, niet zo snel uit te wissen.

Welke konsekwenties moest ik hieruit trekken voor mijn toekomst? Hoe zag ik mezelf als psychologe, hoe moest ik mijn verdere opleiding daartoe gaan vormgeven en wat kon er dan nog overblijven van het huiselijke, teruggetrokken, beschouwende deel van mezelf waar ik zo vertrouwd mee was?

Het onderzoek

Binnen het projekt voor vrouwenstudies² bleek al snel dat ik niet alleen stond met deze vragen. Met twee anderen besloot ik meer gegevens te verzamelen over de beroepsuitoefening van vrouwelijke psychologen. We waren benieuwd naar de problemen die ze daarbij ervoeren, de keuzen die ze erin gemaakt hadden, en de mogelijkheid tot het combineren van buitenshuis werk en 'een prettig leven', zoals we dat toen noemden.

Het onderzoek³ richtte zich op de ervaringen van alle vrouwen die in de vijf voorgaande jaren aan ons instituut waren afgestudeerd. Doelstellingen waren: onszelf en medestudentes een houvast bieden bij het vormen van een beroepsperspectief, leren van de oplossingen van anderen of in elk geval beter op de problemen voorbereid zijn, en gegevens uit de werkpraktijk terug kunnen koppelen naar de opleiding.

We werkten met een vragenlijst die aan alle (87) betrokken vrouwen is toegestuurd. 66 vrouwen vulden de lijst in. Later hebben we met 15 van hen een interview gehouden. Het beeld zoals dat uit de vragenlijsten naar voren kwam, zag er in grote lijnen als volgt uit: bijna alle vrouwen (vier op de vijf) hadden een vaste partner, meestal een man (van de 53 met een vaste partner waren 34 vrouwen getrouwd, 14 samenwonend en 5 woonden niet met de partner). Slechts één op de drie vrouwen had één of meerdere kinderen, waarbij geen leeftijdsverschil bestond tussen de vrouwen met en zonder kinderen. (Dit neemt niet weg dat een aantal van hen later alsnog een kind kan hebben gekregen.) Op vier na werkten allen buitenshuis, de grote meerderheid betaald (56), en van deze groep werkte meer dan de helft (38) veertig of meer uren in de week.

In eerste instantie leken dit hoopgevende berichten. Maar bij verder doorvragen naar het soort werk bleek er een addertje onder het gras te schuilen: de meeste vrouwen waren werkzaam op gebieden als lesgeven, trainen en therapie; zeer weinigen hadden werk in het wetenschappelijk onderzoek en onderwijs of op beleids- of bestuursnivo. We konden dus konkluderen dat de vrouwen zich niet evenredig verspreid hadden over de verschillende werksoorten die

2. 'Vrouwen in de GGZ', Vakgroep kliniese psychologie, psychotherapie en preventie, Rijksuniversiteit Utrecht.

3. E. van Aggelen, B. de Bie, A. Steinmann, *Dra zijn we DRA. Een onderzoek naar het beroepsperspectief van (onszelf als) vrouwelijke klinies psychologen*. Utrecht 1979.

voor psychologen openstaan, en dat de meeste vrouwen niet werkten op de plekken waar je de meeste invloed kunt uitoefenen.

Problemen bij werk buitenshuis

Er kwamen uit de vragenlijsten en de interviews vier knelpunten naar voren in verband met het werken buitenshuis. Dit waren: de rol van het vrouwzijn in een werksituatie, de keuze voor kinderen, de voor- en nadelen van part-time en full-time werken en de combinatie van binnenshuis en buitenshuis werken. Elk van deze knelpunten wil ik wat nader toelichten met behulp van interviewgegevens.

A. In de *dagelijkse werksituatie* nemen vrouwen vaak een uitzonderingspositie in. Op de meeste werkplekken moet je voor jezelf zien op te komen in een door mannen bepaalde sfeer en situatie. Dit uit zich bijvoorbeeld in nadruk op competitie, niet serieus genomen worden of de 'vrouwelijke' rol toebedeeld krijgen. Als het met het werk niet zo goed gaat als ze wel zouden willen, wijten vrouwen dit in eerste instantie aan zichzelf, en zijn ze tot veel bereid om het toch te redden, bijvoorbeeld tot het dubbele aantal uren werken van dat waarvoor ze worden betaald.

Er zijn bijna geen vrouwen die op het werk of over het werk contact hebben met andere vrouwen. Ze zitten vaak in een geïsoleerde positie, hetzij door het solistische karakter van hun werk (onderwijs, therapie), hetzij doordat ze de enige vrouw zijn op een werkplek.

B. De beslissing over *het wel of niet nemen van een kind* is vaak het moment waarop de confrontatie tussen de traditionele vrouwenrol en het beroepsperspektief zich het duidelijkst voordoet. Het aantal vrouwen met kinderen ligt in onze onderzochte groep veel lager dan het landelijk gemiddelde bij een vergelijkbare leeftijdskategorie (één op de drie, resp. twee op de drie). Ook kwamen we verschillende vrouwen tegen die (in tegenstelling tot eerdere plannen) besloten hadden het bij één kind te houden.

Het tijdstip waarop het kind geboren was, bleek van invloed op de kansen op werk: het werd het minst nadelig gevonden als het kind al wat groter was op het moment dat een vrouw wilde gaan werken, of wanneer ze het kind gekregen had na al een paar jaar gewerkt te hebben, zodat het werk weer gemakkelijk opgepakt kon worden. Tegelijkertijd starten met zowel een carrière in je vak als in het moederschap bleek nagenoeg ondoenlijk.

Alle moeders in ons onderzoek tenslotte noemden het niet-full-time moeder willen zijn als bron van schuldgevoelens en conflicten.

C. Wat zijn de konsekwenties van *full-time of part-time werken*? De voordelen van het één bleken de nadelen van het ander. Als positief aan part-time werken werd genoemd: meer tijd hebben voor jezelf, je sociale kontakten, gezin, hobbies enzovoort. Daar staat tegenover dat je als deeltijdwerker in het algemeen meer tijd aan je werk moet besteden dan ervoor staat. Dit kan komen doordat je in die tijd niet alle gestelde taken goed kunt vervullen, bijvoorbeeld omdat het er te veel zijn. Bij part-time werk wordt vaak verwacht dat je ook nog het één en ander in je vrije tijd zult doen. Bovendien is er extra tijd nodig om het gebrek aan kommunikatie dat ontstaat tussen full-timers en part-timers, of tussen part-timers onderling, op te kunnen heffen. Een aantal vrouwen had de ervaring dat deeltijdbanen meestal niet de banen zijn met het meeste perspectief, of de plaatsen waar je de meeste invloed hebt.

D. Het *kombineren van buitenshuis en binnenshuis werken* was voor meer dan de helft van de vrouwen een probleem; een kwart zei zelfs overbelast te zijn. Er werd veel strijd geleverd om de (mannelijke) partner te bewegen mee te delen in de verantwoordelijkheid voor het huishouden (en eventueel de kinderen). De meeste vrouwen namen toch het leeuwedeel hiervan voor hun rekening, zelfs als ze evenveel of meer uren buitenshuis werkten als de partner.

Doordat ik van deze omstandigheden nu beter op de hoogte was en direkt kontakt had gehad met een aantal vrouwen werkzaam in mijn vak, werd het makkelijker mijn ambities te onderkennen en me een toekomst voor te stellen waarin werk een belangrijke plaats zou innemen. Ik wist duidelijker welke richting ik binnen de psychologie op wilde (preventie, eerste-lijnswork, werken met vrouwen, eventueel onderzoek) en kon me hierop gaan voorbereiden door die studieonderdelen te kiezen die hier het best bij aansloten. In dezelfde periode ben ik mijn woon- en leefsituatie zó gaan vormgeven dat deze me de meeste mogelijkheden zou bieden om mijn verschillende wensen op het gebied van werk én huiselijkheid en relaties te realiseren. De (kleine) groep waarin ik woon, biedt alle volwassenen de gelegenheid zich enige dagen per week volledig op werk of opleiding te concentreren, doordat de zorg voor het huishouden, in een recenter stadium voor een kind, en de opvang van elkaar wordt gedeeld.

De konfrontatie

Twee jaar later ging ik aan het solliciteren. Ik wist inmiddels nog beter wat voor werk ik wilde (betaald, in de eerste-lijns- of preventieve gezondheidszorg, buiten de universiteit, liefst een combinatie van praktische en onderzoeksmatige bezigheden) en onder welke omstandigheden (drie à vier dagen per week, zonder te hoeven verhuizen, in samenwerkingsverband). Ik was vastbesloten niet te snel concessies te doen aan dit ideaal.

Jammer genoeg was de situatie op de arbeidsmarkt in de tussentijd nogal veranderd. Ik werd gekonfronteerd met een groot verschil tussen de toekomst die ik mezelf had gedacht en de konkrete mogelijkheden. Soms leek het zelfs alsof het feit dat ik zo goed wist wat ik wilde, van iets motiverends een bron van frustratie was geworden. Met het besluit de komende paar jaar ervaring op te willen doen in een betaalde baan zat ik mezelf aardig in de weg, nu ik dat betaalde werk niet zomaar kon vinden. Van een RWW-uitkering leven en vrijwilligerswerk doen (waarnaast veel tijd voor huiselijkheid en relaties) was daardoor verre van bevredigend. En omdat het soort werk dat ik wilde in deze tijd van bezuinigingen geen prioriteit krijgt, moest ik mijn moeizaam verworven beroepsbeeld herzien en mijn eisen terugschroeven. Dat betekende dat ik bijna voortdurend met sollicitaties bezig was en twee keer een tijdelijke baan (7 resp. 3 maanden) bij de universiteit met beide handen heb aangegrepen.

Terugkijkend op een periode van twee jaar afgestudeerd zijn kan ik verschillende oorzaken onderscheiden voor het feit dat het me nog niet gelukt is mijn beroepsbeeld gestalte te geven. Sommige oorzaken zijn zuiver structureel en gelden voor alle vrouwen, andere zijn min of meer gekoppeld aan mijn individuele achtergrond van ex-studente bij een vrouwenproject.

1. De werkloosheid is groot, vooral onder vrouwen. Enerzijds wordt het meer geaksepteerd dat vrouwen buitenshuis gaan werken, anderzijds komen vrouwen die dit willen, in botsing met de mening dat het onrechtvaardig zou zijn als nog meer mannen hun baan zouden verliezen doordat steeds meer vrouwen aanspraak maken op betaald werk.

Toen ik een paar jaar geleden een vrouwengroep begeleidde, was het onder de begeleidsters een punt van discussie dat steeds meer vrouwen, na deelname aan een groep, buitenshuis wilden gaan werken, en dat steeds minder de kans kregen dit te realiseren. Als begeleidsters vonden we dat we ons de vraag moesten stellen waar we

eigenlijk mee bezig waren, en of we in plaats van ‘bevrijding’ niet eerder een nieuwe frustratie bevorderden? Dat deze zelfde omstandigheden niet alleen de vrouwen in mijn groep, maar ook hoger opgeleiden zoals ikzelf konden treffen, was een onplezierige ontdekking. Tot dan toe was werkloosheid iets wat anderen overkwam, en ondanks alle sombere verhalen ging ik er steeds vanuit dat ik net iets beter, slimmer of handiger zou zijn, zodat het mij wél zou lukken aan een baan te komen.

2. Als afstuderende was ik *slecht voorbereid* op wat me te wachten stond. Zowel in de opleiding als onder mijn medestudenten was de aandacht gericht op het afgestudeerd raken, en nauwelijks op wat er daarna van ons werd verwacht. Toen het zover was, merkte ik hoezeer de universiteit een maatschappij binnen de maatschappij vormt, met eigen regels, normen en waarden, die hier en daar nogal verschillen van wat daarbuiten wordt gewaardeerd. Zo ontdekte ik tijdens sollicitaties dat het hebben van een kritiese kijk en het uitspreken van twijfels, waarin ik zo getraind was, zaken waren waar de rest van de wereld helemaal niet op zat te wachten.

Binnen de opleiding zou moeite gedaan kunnen worden om in dit opzicht minder naïeve academici af te leveren. Daarnaast lijkt het me mogelijk en wenselijk je als student beter voor te bereiden, door je te verdiepen in de arbeidsmarkt, de achterliggende structuren en mogelijke strategieën om daarin door te dringen.

3. Golden de vorige oorzaken voor respectievelijk alle vrouwen en alle academici, mijn laatste aandachtspunt betreft vrouwen die in projecten voor *vrouwenstudies* (af)studeren. Ik ben één van de eerste studentes die binnen een dergelijk projekt is afgestudeerd. Deel uitmaken van een voorhoede is voor mij inspirerend en stimulerend geweest. Het van de grond af opbouwen van iets nieuws (want alles moest ‘anders’ in een vrouwenprojekt: anders, persoonlijker, meer procesgericht met elkaar werken; andere, feministiese methoden van onderzoek; een andere, gelijkwaardiger relatie tussen medewerksters en studentes) heeft me zeker een specifiek soort ervaring en deskundigheid opgeleverd.

Achteraf heb ik echter ook wel eens het gevoel dat ik bezig ben geweest met het ‘opnieuw uitvinden van het wiel’. De organisatoriese en procesmatige aspecten van het werken in het projekt hebben veel aandacht gevraagd, ten koste van de tijd en de mogelijkheid me inhoudelijk meer in een onderwerp te specialiseren. Voor een deel zal deze ervaring kenmerkend zijn voor het innemen van een

voorhoedepositie, en voor mij persoonlijk wegen de inspirerende kanten ervan hier wel tegen op.

Hier staat tegenover dat mijn specifieke ervaring en deskundigheid niet duidelijk te omschrijven is, en door de buitenwereld dan ook niet als zodanig wordt onderkend. Bij sollicitaties wordt momenteel sterk de nadruk gelegd op het hebben van gespecialiseerde ervaring op een werkveld. Ik vraag me af in hoeverre in het algemeen geldt, dat het studeren in een vrouwenstudies-project weinig specifieke deskundigheid of ervaring voor een bepaald werkgebied oplevert, of het zou het gebied 'vrouwenstudies' zelf moeten zijn, waarin we mijns inziens geen banen meer te verwachten hebben. De kans is aanwezig dat bij vrouwenstudies de werk-, leer- en bewustwordingsprocessen zoveel aandacht vragen, dat dit ten koste gaat van een inhoudelijke verdieping op een vakgebied. Als dit zo zou zijn, verkleint het de kansen op werk voor vrouwen die aan vrouwenstudies gedaan hebben volgens mij danig.

Ik baseer me hierbij slechts op eigen ervaring en indrukken. Van mijn generatie studentes uit het vrouwenproject (ongeveer 10) weet ik dat minder dan de helft betaald werk heeft, en slechts twee of drie op een plek zitten waar ze met hun ambities uit de voeten kunnen. Ik heb niet onderzocht hoe dit ligt voor mensen (vrouwen) die bij andere projecten zijn afgestudeerd in dezelfde periode. Toch lijken me deze ervaringen en indrukken reden genoeg tot bezinning, en ik vind het dan ook nodig dat alle vrouwen die zich met vrouwenstudies bezighouden stilstaan bij de vraag: 'Willen we ergens toe opleiden, en zo ja, waartoe?'

Valkuilen

Tegen je zin in geen betaald werk hebben is vervelend. Je loopt het risico dat er een aantal dingen gaan gebeuren die het nog vervelender maken. Sommige van deze 'valkuilen' zijn voor vrouwen moeilijker te vermijden dan voor mannen, omdat ze appelleren aan rolgedrag dat de meeste vrouwen bekend en vertrouwd is. Sommige valkuilen zijn makkelijker te vermijden dan andere, af en toe vallen is waarschijnlijk onvermijdelijk. Met enige vindingrijkheid en steun van elkaar kunnen we wel voorkomen dat we dieper vallen dan strikt nodig is.

De scheiding tussen de mensen die wel en die geen betaald werk hebben lijkt steeds groter te worden. Mensen die werken hebben een ander dagritme, ze besteden in het algemeen erg veel tijd en energie aan werk, besteden ook hun vrije tijd anders en worden door andere zaken in beslag genomen dan een werkloze. Het lijkt me ongewenst, en vooral ten koste gaan van de werklozen, als zo twee werelden

ontstaan die weinig contact met elkaar hebben. Ik neem veel initiatief om contacten te leggen en te houden met de wereld der werkenden, ook als dit andersom nauwelijks gebeurt, alleen al uit gebrek aan tijd. Door de contacten met mensen die wel betaald werk hebben, vind ik mijn identiteit terug als iemand met een vak, daar word ik als zodanig gewaardeerd en gestimuleerd om met dat vak bezig te blijven.

Na een tijd van onvrijwillige werkloosheid gaan de meeste mensen zichzelf minder waardevol vinden dan daarvoor. Ik ging aan mezelf twifelen en oude normen over arbeid ('arbeid adelt', 'wie niet werkt zal niet eten' enz.) bleken toch voor me te leven, al was ik het er rationeel bezien helemaal niet mee eens. Datgene wat niet lukt gaat je leven beheersen, en de activiteiten die je wel kunt ondernemen dankzij je 'vrijheid', verliezen hun aantrekkingskracht. Met steun van anderen (voor mij mijn FORT-groep) werd het minder moeilijk de positieve kanten van de situatie te beleven en uit te buiten.

Een gevaar voor vrouwen is mijns inziens de negatieve 'keuze' om, bij gebrek aan een alternatief (lees: werk), terug te gaan naar de vertrouwde verzorgende rol, door moeder te worden of de verzorging op zich te nemen van één of meerdere 'werkpaarden' (bijv. in een woongroep). Deze keuze op zich wil ik niemand betwisten, maar ik denk dat het voor vrouwen goed is om, als ze het doen, hun motieven hiertoe helder op een rijtje te hebben. Terwijl het huishouden mij helemaal niet ligt, heb ik toch de neiging allerlei huishoudelijke klussen op te knappen als ik de hele dag thuis ben. Om daar niet tegen mijn zin in toe overgehaald te worden, ga ik een paar dagen per week in een bibliotheek zitten lezen en schrijven.

Jezelf bewust buiten het systeem plaatsen door betaald werk principieel af te wijzen kan een idealistische politieke beslissing zijn. Ik word echter een beetje wantrouwend als ik zie dat bijna alleen vrouwen een dergelijke beslissing nemen. Het lijkt mij belangrijk om ook hierbij kritiek naar je beweegredenen te kijken; ik zou het betreuren als het eigenlijke motief achter zo'n beslissing zou zijn de konfrontatie met iets moeilijks uit de weg te willen gaan. Bovendien is het een keuze met verstrekkende consequenties op de langere termijn: als je lange tijd niet-betaald werkt, worden je kansen om dit wel te gaan doen steeds kleiner.

Een ander aspect van werkloosheid dat gemakkelijk aansluiting vindt bij de traditionele vrouwenrol, is de afwachtendheid waar je snel in vervalt. 's Zaterdags spel je de advertenties in de krant en als er niets geschiks bij is, zit er weer een week geen verandering in je situatie en perspectieven. Je gaat je afhankelijk voelen van wat er

toevallig aangeboden wordt. Ik voel me prettiger als ik mijn situatie zelf in de hand neem en onderzoek wat nog meer mogelijk is. Door me voor een bepaalde periode te verbinden aan een vrijwilligersprojekt, of plannen te maken met anderen voor bijvoorbeeld een zelf op te zetten onderzoek, kan ik actief blijven vormgeven aan mijn leven, ook al is dit niet direkt een volwaardige vervanging voor betaald werk.

Het schrijven van dit artikel heeft voor mij onder andere deze functie vervuld.

Recensies

Marjolein Morée

Doing feminist research

Helen Roberts (red.)

Londen (Routledge and Kegan Paul) 1981

207 blz. f 32,85

De karikatuur op de omslag van dit boek is een blikvanger: een uitgesproken feministies type, gewapend met een vragenlijst, ondervraagt een sloverig huisvrouwje dat, oh verrassing, zelf een vragenlijst achter haar rug verborgen houdt. Een dergelijk omslag, voorzien van het pretentieuze etiket *doing feminist research* prikkelt de nieuwsgierigheid. Wie zich bezighoudt met vrouwenstudies wordt immers bij tijd en wijle bekropen door de vraag wat nu het specifieke is van feministies onderzoek. Ook inleidster Helen Roberts lijkt zich daarvan bewust. Terecht stelt zij dat het zichtbaar maken van vrouwen in de sociologie — want dat is de wetenschap waar het in dit boek om gaat — slechts een eerste stap is. Deze bundel artikelen zou moeten voorzien in een meer theoretiese bezinning op feministiese wetenschapsbeoefening en de methodologische en praktische consequenties van het hanteren van dit perspectief naar voren brengen.

Om die doelstelling te realiseren is bewust gekozen voor de vorm van persoonlijke onderzoeksverslagen waarin vooronderstellingen, omstandigheden waaronder het onderzoek verricht wordt,

en resultaten afgewisseld worden met generaliserende beschouwingen. Ongetwijfeld een vorm die de toegankelijkheid van een in wezen theoretiese discussie bevordert, maar een die tevens hoge eisen stelt. Zeker is dat theoretiese problemen zich in principe het best laten verduidelijken aan de hand van voorbeelden. Het welslagen van zo'n onderneming is echter volkomen afhankelijk van de kwaliteit van de voorbeelden en de mate waarin zij alle aspecten van zo'n discussie weten te dekken. Dat dit een hele opgave is, blijkt als je een greep doet uit de verschillende onderwerpen: vrouwen en hun aanstaand moederschap, sociale mobiliteit onder mannelijke en vrouwelijke bankemployees, veldwerkervaringen in Pakistan van een onderzoekster die in de bijzondere omstandigheid verkeert dat zij in een pakistaanse familie ingetrouwd is.

Onder de oppervlakte van dit uiterst diverse aanbod gaan verschillende items uit de discussie over feministies onderzoek schuil.¹ Een zekere logika in de volgorde der artikelen heb ik niet kunnen ontdekken, maar met enige goede wil wel drie dominerende thema's. Een aantal artikelen zijn vooral gewijd aan de problematiek van de *relatie tussen onderzoekster en onderzochte*, de mate van betrokkenheid en de wijze waarop gegevens verkregen worden. Andere artikelen gaan in op de *nieuwe gezichtspunten* die ontstaan wanneer je bestaande onderzoeken en onderzoeks-tradities met bijbehorende methoden door een feministiese bril bekijkt. Het derde thema omvat de *moeijkheden* die zich bij feministies onderzoek voordoen.

Het eerste thema komt het meest uitgebreid aan de orde bij Ann Oakley. Zij heeft over een langere periode onderzoek (participerende observatie en interviews) gedaan onder vrouwen die de overgangsfase naar het moederschap doormaakten. Op haar verhaal slaat ook de karikatuur op de

voorplaat: de geïnterviewde vrouwen zijn geen willoze objecten waaraan zomaar informatie onttrokken kan worden. Zeker in deze kritieke fase in hun leven kan het recht op enige respons hun moeilijk ontzegd worden. Ann Oakley legt de nadruk op haar inlevingsvermogen op grond van haar eigen ervaring als moeder en probeert deze 'kwaliteit' volledig te benutten. De adviezen uit haar handboeken over interview-technieken blijken met deze betrokkenheid niet te rijmen. Daarin wordt immers geadviseerd instemmend te 'hummen' of resoluut te zeggen 'ik zit hier om vragen te stellen, niet om ze te beantwoorden'. Dat dit bij het onderzoek van Oakley niet de juiste reactie op vragen van de geïnterviewde is, laat zich raden. Natuurlijk heeft zij gelijk als ze stelt dat een vertrouwensrelatie de kwaliteit van de verkregen informatie positief kan beïnvloeden. Een nieuw gezichtspunt is dit echter niet. In tal van studies die voortkomen uit stromingen als het symbolies interaktionisme en de etnomethodologie, wordt dit belang juist volkomen onderkend. Nieuw is alleen de *mate* van betrokkenheid die Ann Oakley voorstaat. Zo ziet zij er niet tegenop om en passant adviezen te geven omtrent het omdoen van luiers en vragen te beantwoorden die vrouwen hun artsen niet durven te stellen. Na de bevalling is zij weer present om het huis van de geïnterviewde op te ruimen, om zo de tijd die deze met het interview kwijt is te compenseren. Zo hecht wordt de band tenslotte dat Oakley na het onderzoek vier vaste vriendinnen en talloze kennissen rijker geworden is.

Een eigen aanpak kan haar zeker niet ontzegd worden. Een beetje goedkoop is echter de wijze waarop zij haar eigen werkwijze kontrasteert met meer gangbare praktijken. Dit effect weet zij te bereiken door vrij oude handboeken (één dateert zelfs uit 1958) die de meest kille houding ten opzichte van 'informanten' adviseren, uitvoerig te citeren.

In dezelfde bundel wordt duidelijk dat niet alle onderzoeksters de noodzaak inzien om volstrekt op gelijke voet met de geïnterviewde te staan. Dianne Woodward en Lynne Chisholm die vrouwen die in 1960 afgestudeerd zijn, vragen naar hun huidige levenssituatie, signaleren een ongelijke verhouding en zelfs een spanning tussen onderzoekster en onderzochte; als kinderloze vrouwen die veel energie in hun werk stoppen, vertegenwoordigen zij voor de meeste van deze vrouwen een keuze waar deze al dan niet noodgedwongen van hebben afgezien. Ofschoon deze spanningsrelatie hoge eisen stelt wat betreft de zorgvuldige formulering van de vragen, zien beide onderzoeksters enige afstand niet als negatief. Juist door het in het oog lopende verschil in attitudes blijken de geïnterviewde vrouwen geneigd tot uitgebreide en expliciete beantwoording van de gestelde vragen om hun eigen 'keuze' voor het huisvrouwen bestaan te verduidelijken. Doordat de verschillende artikelen in dit boek niet met elkaar in verband worden gebracht, is het de taak van de lezer om de verdiensten van beide werkwijzen tegen elkaar af te wegen.

Het tweede thema, *nieuw licht werpen op bestaand onderzoek*, komt vooral tot uitdrukking in de beschouwingen van de enige man in het gezelschap, David Morgan. Deze steekt de hand in eigen boezem door de sekseblindheid in eigen onderzoek te bekritisieren. Daarbij haalt hij voorbeelden aan die variëren van anglikaanse bisschoppen tot de Bloomsburygroep. Dit laatste voorbeeld is illustratief voor de wijze waarop Morgan tegen feministies onderzoek aankijkt. Door zich nu eens niet op de persoon van Leonard Woolf, maar op die van Virginia te concentreren komt hij tot de konklusie dat het idee van egalitaire vriendschap tussen mannen en vrouwen, die de creativiteit in de Bloomsburygroep zo bevorderd zou hebben, vooral een mannelijk gezichtspunt vertegenwoordigt. Bekeken

vanuit Virginia en andere vrouwen uit deze groep blijken die vriendschappen niet zo onproblematisch en op de achtergrond spelen weer een groep vrouwen de ondersteunende rol.

Morgans generalisaties weerspiegelen de volgende redeneertrant. Bij elk onderzoek verdient de faktor sekse de aandacht. Kijken daarnaar moet tot een automatisme worden, zelfs wanneer de vraag zich niet direkt opdringt, ofwel doordat vrouwen niet overduidelijk 'aanwezig' zijn, ofwel doordat hun positie zich op het eerste gezicht niet van die van mannen lijkt te onderscheiden. Door stelselmatig de kamera op vrouwen in te stellen en het verkregen beeld met dat van mannen te konfronterende, kunnen nieuwe gezichtspunten ontstaan; verhoudingen die voordien als vanzelfsprekend golden, worden op die manier geproblematiseerd. Voor Morgan zijn vrouwen dus vooral interessant in de vergelijking met mannen. Als op zichzelf staande groep zullen zij zijn aandacht niet lang vasthouden en ook ligt de problematiek van de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen zeker niet ten grondslag aan zijn opvattingen. Voor hem is feministisch onderzoek 'taking gender seriously'.

Hoe eenvoudig en eenzijdig deze gedachten ook mogen aandoen, toch is Morgan de enige in dit boek die een poging onderneemt om het veelvuldig genoemde, maar nergens toegelichte feministisch perspectief op een eigen manier nader te omschrijven. Al snel stapt hij echter over op de belemmeringen die zich in de praktijk voordoen om zelfs deze simpele uitgangspunten te realiseren: de voorwaarden waaronder sociologische kennis geproduceerd wordt op de universiteiten. Hij betoogt dat academische eisen ten aanzien van rationeel denken, betrouwbaarheid en validiteit op zichzelf niet strijdig zijn met feministisch onderzoek. Het is veeleer de cultuur daaromheen, het 'akademisch

machismo' zoals Morgan het typeert, die 'rationeel denken' en feministisch onderzoek tot elkaar uitsluitende grootheden lijkt te maken. Een gedachtengang die zeker de discussie zal aanzwengelen.

Voor dit laatste thema, de *belemmeringen* die zich voordoen bij feministisch onderzoek, is een vrij grote plaats ingeruimd in dit boek. Het laatste artikel is er zelfs geheel aan gewijd. Daarin doet Dale Spender, zelf redactrice van *Women's Studies International Quarterly*, een boekje open over de wijze waarop vooral mannelijke uitgeverijen en redacteuren feministisch onderzoek buiten de poorten van het akademisch bolwerk weten te houden. Feministisch onderzoek wordt daarmee niet alleen erkenning onthouden die immers grotendeels afhankelijk is van publikaties. Ook de mogelijkheid om mede vorm te geven aan de ontwikkeling van de diverse disciplines wordt hiermee ontzegd. De eigen alternatieve publikatiekanalen, de feministische uitgeverijen, kunnen de gewenste erkenning ook niet garanderen omdat hun uitgaven vaak al bij voorbaat met enig wantrouwen ten aanzien van de kwaliteit worden bekeken. Spender ziet verzet tegen de mannelijke 'gatekeepers', zoals zij ze noemt, als een fundamenteel onderdeel van feministisch onderzoek. Door de geringe onderbouwing van haar beweringen met feitelijke gegevens en de broeierige ondertoon die uit het artikel spreekt, dreigt het geheel de strekking van een samenzweringstheorie aan te nemen.

Deze preoccupatie met problemen en tegenwerking bij feministisch onderzoek is symptoom voor dit boek en dat is mijns inziens kwalijk. Door die aspecten sterk te benadrukken, lijkt feministisch onderzoek vanzelf belangrijk en legitiem. De meeste auteurs kunnen zich daarom achter die problemen verschuilen en hoeven zich niet te wagen aan de moeilijke taak een eigen visie te geven op de specifieke aard van

feministies onderzoek en de vernieuwende werking die daarvan uitgaat. Zo ontbreekt in deze bundel ook elke gedachte over de funktie en het uiteindelijke doel van feministies onderzoek.

Hoewel de meeste artikelen vlot geschreven zijn en enkele als persoonlijk onderzoeksverslag zeer geslaagd, beantwoorden ze niet aan het doel waartoe ze uitgekozen zijn. De relatie van deze 'voorbeelden' met de thema's uit de discussie over feministies onderzoek blijft onvoldoende duidelijk. Ook in een serie losse artikelen zou een structuur en logiese volgorde nagestreefd moeten worden, en een nawoord dat de opgeworpen problemen met elkaar verbindt was hier zeker op zijn plaats geweest. 'Feminists, doing research' was een titel geweest die meer in verhouding staat tot het gebodene.

Noot

1. Zie voor een overzicht van de huidige stand van de discussie over feministies onderzoek G. Noordenbos, 'Argumentaties voor een feministies onderzoeksconcept', in: *Kennis en methode*, nov./dec. 1981.

Suzanne van Norden

Tweede Jaarboek voor vrouwengeschiedenis
Nijmegen (SUN) 1981, 264 blz., f 29,50

Dit tweede Jaarboek las ik achter elkaar uit. Zelf al vele jaren bezig met vrouwen-geschiedenis, ben ik altijd razend benieuwd naar wat anderen ervan brouwen, en aan deze nieuwsgierigheid komt het Jaarboek ruimschoots tegemoet. Het is leuk dat ons voortaan jaarlijks tien artikelen over vrouwengeschiedenis te wachten staan, rijk gevarieerd en uitgezocht door een groepje deskundigen op dit gebied. Want die zijn er tegenwoordig toch echt.

Blijkens het redactioneel zit het met die deskundigheid echter niet zo lekker: het is iets dat uitgebreid verdedigd moet worden. De precieze beschuldigingen blijven daarbij nogal onduidelijk. Men ziet de redactie heen en weer gesleurd tussen Vrouwenbeweging en Wetenschap, die worden voorgesteld als tegenpolen. Waarom dat zo is, blijft duister. In dit korte stuk worden wel talloze spanningsvelden aangegeven, maar 'vrouwenbeweging versus wetenschap' blijft terugkeren als hoofdtegenstelling. In plaats van verhelderend werkt de terugkeer naar deze twee termen bijna altijd verwarrend. Zijn al die voortdurende, wisselende dilemma's inderdaad steeds tot één groot dilemma terug te brengen? Wat is wetenschap — een gebouw, een taalgebruik, een professor, een diploma, een salaris? Wat is de vrouwenbeweging — een levenshouding, een tijdschrift, een actiegroep, een vriendin, een manier om je studie af te maken? En zo ze al die dingen tegelijk zijn, waarom zou er dan een absolute tegenstelling tussen die twee verzamelingen bestaan? Zowel de redactie als haar (schimmige) aanvallers lijken verwikkeld in een schijngevecht. Wie nu tegenstanders zijn in welke strijd, wordt niet duidelijk. Het zijn er zeker vele, niet slechts twee. De inhoud van het Jaarboek laat zien hoe ook achter de simpele term 'vrouwengeschiedenis' in ieder geval verschillende zaken schuilgaan.

Het eerste artikel gaat over vrouwen in het oude Perziese Rijk, maar eigenlijk meer over het gebrek aan bronnen daarover. *Heleen Sancisi* presenteert hier een van die meeslepende oude-geschiedenis-speurverhalen, vol welluidende, sprookjesachtige namen. Vaste elementen in dit soort verhalen: de onzekerheid over de beschikbare informatie en de daaruit volgende zeer precieze bronnenkritiek, waarvan het proces stapsgewijs, met stijgende spanning wordt beschreven. Verder altijd veel bozigheid over die oude duitse

historici met hun vergeelde boekwerken vol moralistische onzin. Heleen legt een geval van seksistische geschiedschrijving bloot: bekende verhalen over wrede perziese koninginnen blijken te berusten op griekse bronnen uit een heel andere tijd, die Heleen zelf bestempelt als 'geen historische berichtgeving, maar literatuur' (p. 45). Latere historici, die met hun eigen vrouw-beeld kritiekloos voortborduurden op deze ondergrond, veroordeelt zij streng als seksisten en slechte vaklui. Vrouwengeschiedenis is hier voornamelijk: 'wetenschappelijke' kritiek, vanuit een specifiek gezichtspunt.

Hierna beschrijft *Gerard Pleij* de lotgevallen van 'Tesselschade', een van de vroegste vrouwenorganisaties ten tijde van de eerste feministiese golf. Doel van Tesselschade was de 'verbetering van het lot der onvermogenende vrouw uit den beschaafde stand' door middel van keurige werkverschaffing, dat wil zeggen zodanig werk dat vrouwen niet naar buiten traden. Zeer minutieus worden konflikten, activiteiten, ledentallen in de periode 1872-1898 beschreven, tegen de achtergrond van twee bredere maatschappelijke ontwikkelingen: het ontstaan van een nieuwe middenklasse en van nieuwe arbeidsmogelijkheden. Interessant vind ik hoe het functioneren van een *begrip*, in dit geval het begrip 'beschaafd', als aanwijzing kan dienen voor die verschuivingen. Gerard laat zien hoe de vereniging rigide vasthield aan haar eerste doelstelling, terwijl het in deze periode steeds moeilijker werd om vast te stellen wie tot de 'beschaafde' vrouwen gerekend mocht worden, en welke arbeids-terreinen voor vrouwen wel of niet geschikt waren.

Volgt een vertaald artikel van *Carroll Smith-Rosenberg* over relaties tussen vrouwen in het negentiende-eeuwse Amerika. Ze onderzocht dagboeken en brieven, en vond hierin aanwijzingen voor het bestaan van heel intieme, langdurige vriendschappen

tussen vrouwen. De historische interpretatie van deze relaties brengt onmiddellijk taalproblemen met zich mee: met welke termen moeten we ze beschrijven? Liefde, vriendschap, homoseksualiteit? Carroll schetst een historische kontekst waarop de normerende psychiatrische terminologie niet van toepassing is. In de 19e eeuw leefden mannen en vrouwen in vrij scherp naar geslacht gescheiden groepen. Tegen deze achtergrond gezien is het niet zo verwonderlijk dat vrouwen gemakkelijk steun bij elkaar zochten en intieme banden met elkaar aanknoopten. Deze 'homosociale' relaties hadden veel minder te lijden van sociale afkeuring dan de met taboes omgeven kontakten tussen man en vrouw. Carroll Smith vraagt zich af of wij het overheersende beeld van het repressieve victoriaanse tijdperk niet moeten relativiseren. Ze doet daartoe zelf een poging met haar veronderstelling, dat de 19e eeuw meer ruimte bood voor de emotionele behoeften van bepaalde individuen (in dit geval vrouwen) dan de 20e eeuw, die vrouwen steeds dwingend naar heteroseksuele relaties toedreef. Sinds zij dit in 1975 opperde, is men al wel verder gekomen met de relativisering van het victoriaanse preutsheid-beeld. Hoewel Carroll zelf spreekt van 'seksuele impulsen' als absolute krachten, ondersteunt haar onderzoek recente theorieën over de 'konstruktie' van het begrip seksualiteit vanaf de 19e eeuw en de inpassing van menselijk gedrag in categorieën als homo- en heteroseksualiteit. Zowel haar materiaal-presentatie als de vragen die ze zich stelt, zijn te beschouwen als stappen op een moerassig terrein: de geschiedschrijving van verhoudingen tussen mensen van gelijk en van verschillend geslacht. De ontoereikendheid van bestaande woorden treedt daarbij onmiddellijk aan het licht. Ikzelf zie 'vrouwengeschiedenis' op dit moment vooral als de ontmanteling van oude woorden, en de speurtocht naar nieuwe...

Daarom vind ik dit een spannend artikel!

Marjan Schwegman bindt in haar artikel de strijd aan met het zogenaamde 'ideologie-probleem'. Op grond van tot nu toe gedaan onderzoek, en met name haar eigen onderzoek naar vrouwen en fascisme, probeert ze een 'theoreties' antwoord te geven op de al even theoretiese vraag, wat ideologie is en hoe deze op vrouwen inwerkt. Ik wil hier niet ingaan op haar, overigens zeer heldere en kritiese behandeling van de historiografiese debatten over het italiaanse fascisme, en de manier waarop ze de italiaanse situatie vergelijkt met het interbellum in Nederland. Wat ze hierbij te berde brengt, moet dienen ter ondersteuning van een theoretiese stelling aan het eind van het artikel: de historische werkelijkheid kent drie 'lagen', te weten: formele ideologieën, informele opvattingen en dagelijkse levenspraktijk. Deze drie staan in een complexe verhouding tot elkaar; komen lang niet altijd met elkaar overeen. Populairder gezegd: wat iemand luidkeels verkondigt in een zaal vol mensen of in een partij-programma, hoeft nog niet overeen te stemmen met de opvatting van aanhangers of partijleden, en hoeft al helemaal geen rechtlijnige konsekwenties te hebben voor wat mensen zoal dagelijks doen. Dit klinkt niet zo verbazingwekkend. Dat de wereld ingewikkeld in elkaar zit en geschiedschrijving dan ook niet eenvoudig is, zoals Marjan herhaaldelijk stelt, lijkt me buiten kijf. Twijfelachtiger vind ik, dat ze die complexiteit vervolgens toch weer probeert terug te brengen tot een abstrakt 'drielagen'-model. Dit model is dan wel iets genuanceerder dan het simpele ideologie/werkelijkheid-model, maar verleidt even gemakkelijk tot het doen van universele, 'theoretiese' uitspraken over de verhouding tussen deze 'lagen der werkelijkheid'. En dat laatste is mijns inziens een heilloze, doodlopende onderneming. Alleen konkreet histories onderzoek kan aangeven *hoe het*

werkt, en hoe het *steeds weer anders werkt*. Modellen kunnen helpen bij dat onderzoek — al was het maar om de kaartenbak wat handzamer in te delen. Maar laten we zo'n werkmodel niet gaan beschouwen als algemene verklaring van de werkelijkheid.

In het volgende artikel vermijdt *Mieke Aerts* de valkuilen der abstrakte begrippen op zeer behoedzame wijze. In haar beschrijving van drie nederlandse katholieke vrouwenorganisaties in het interbellum zijn de drie bovengenoemde 'lagen' moeilijk aan te wijzen. Ze schetst een kompakt beeld van de manier waarop de drie organisaties inhoud geven aan het begrip 'vrouwelijkheid'. Het woord 'ideologie' wordt daarbij nauwelijks meer gebruikt. In plaats daarvan krijgen we konkrete, beeldende beschrijvingen van tijdschriften, woordkeus, aktieradius, kleding, kleuren, klubhuizen, symbolen, tijdsopvattingen van de betreffende organisaties. Mieke relateert terecht de strenge afscheiding tussen privé en openbaar, persoonlijk en politiek, zoals die door de moderne vrouwenbeweging aan de orde is gesteld. Al heel lang is er in de westerse staten sprake van 'openbare' bemoeienis met het leven van vrouwen, thuis, in het gezin, zelfs met de individuele emoties van mensen. Men kan zo'n 'politiek van het persoonlijke' terugvinden in uiteenlopende stellingen en praktijken, niet in de laatste plaats in kerkelijke organisaties. De grens tussen 'privé-sfeer' en 'openbare sfeer' is niet zozeer een historische feitelijkheid die men kan aanwijzen, alswel het steeds veranderende resultaat van allerlei akties binnen deze politiek van het persoonlijke. Ook door de expliciete benadering van 'vrouwelijkheid' als doelgerichte, historische 'konstruktie', maakt Miekés onderzoek een open, vruchtbare, niet moraliserende indruk. Het raakt aan wat ik zie als de grondvraag van vrouwengeschiedenis: de vraag naar de historische betekenis van vrouwelijkheid en

mannelijkheid, korter: van de categorie sekse.

Tom van der Meer levert met zijn artikel over de SDAP en het vrouwenkiesrecht een echt staaltje 'organisatiegeschiedenis': vergaderingen, verenigingen, moties, resoluties, scheuringen e.d. passeren de revue. Aan zijn konklusie, namelijk dat de ommezwaai van de SDAP in 1908 ten gunste van het vrouwenkiesrecht eerder was ingegeven door 'parlementair-politieke overwegingen' dan door 'innerlijke overtuiging', geeft hij weinig meer betekenis dan dat het een andere konklusie is dan die van Joyce Outshoorn. Dat in het parlement de parlementaire verhoudingen de doorslag geven, verbaast mij niks. Dat de SDAP-vrouwen binnen hun eigen partij kritieser en strijdlustiger werden, iets waar Joyce meer de nadruk op legt, vind ik eigenlijk interessanter. Anders gezegd: Tom zal wel gelijk hebben, maar de *zin* van zijn gelijk heeft hij mij niet duidelijk weten te maken.

Elisja Schulte van Kessel schrijft een statig artikel over de 'kloppen', actieve, aan de katholieke godsdienst gewijde vrouwen in het zeventiende-eeuwse Nederland. Haar onderzoek laat zien hoe een geschiedbeeld als in een kaleidoskoop kan 'verspringen', wanneer de categorie sekse wordt ingevoerd. Het resultaat is tweeledig: enerzijds een ander beeld van de nederlandse godsdienst-geschiedenis, anderzijds een bijdrage aan het onderzoek naar de verhouding tussen vrouwen en religie in de geschiedenis, waarvoor de laatste tijd meer belangstelling is. De vele ironiese tussenopmerkingen maken dit artikel ook voor de leek grappig om te lezen.

Cora Bakker geeft een vrij feitelijk verhaal over ziekenverpleging en organisatiepogingen van verpleegsters in Nederland tussen 1870 en 1920. Het beroep verpleegster, met alle konnotaties van 'roeping' en 'vrouwelijkheid', blijft interessant voor wie zich bezighoudt

met de complexe historische relatie vrouwen/werk. De periode is wat dit betreft belangrijk vanwege veranderingen in de traditioneel vaak door vrouwen gedragen liefdadigheidspraktijk, professionalisering in de gezondheidszorg, het gelijktijdig opkomen van nieuwe vrouwenberoepen en een algemene 'degradatie' van werk. Het is jammer dat de schrijfster de lotgevallen van de verpleegstersbond 'Nosokómos', die deze ontwikkelingen weerspiegelen, niet in een breder kader heeft kunnen zetten, samen met het vele andere dat we inmiddels al weten van vrouwenloonarbeid in de industrialisatieperiode. Nu blijven de konklusies wel erg magertjes.

Mirjam Elias interviewt mevrouw Posthumus-van der Goot, schrijfster van *Van moeder op dochter* en mede-oprichtster van het IAV. Door weglating van de gestelde vragen ontstaat een monoloog over haar eigen leven, die met opmerkelijk gemak lijkt voort te kabbelen. Het deed me denken aan de doodkalme, zelfbewuste memoires van Aletta Jacobs. Alsof deze dames geen twijfels, dilemma's of wezenlijke obstakels gekend hebben...

Tenslotte een vertaald historiografies overzicht van vrouwengeschiedenis door *Nathalie Zemon Davis*. Een wervelstorm van titels, namen, gedachten en suggesties, overweldigend maar ook wel prettig voor wie eens alles op een rij wil hebben.

Alle artikelen laten zien, hoe vrouwen-geschiedenis zeker niet alleen over vrouwen gaat. Bovendien maken ze duidelijk dat er evenmin eenduidige lessen uit getrokken kunnen worden. Ik ben benieuwd of het Jaarboek de richting op zal gaan van een histories vaktijdschrift, of dat we iets anders mogen verwachten. Mijn indruk is dat de redactie daar zelf ook niet zo goed uit is.

Loes Ronner en Annemarie Schouw
Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940
 M. Morée, M. Schwegman
 Rijswijk (Elmar) 1981

'Ik ging eigenlijk niet werken, maar ik had in Limburg nog een paar mensen beloofd de schoonmaak te komen doen en dat heb ik toen gedaan. En ik ben nog bij een paar vrouwen die negen dagen dat ze in het kraambed zaten, gaan helpen. En ook bij hem (de man van de kraamvrouw) thuis gaan schoonmaken en bij kennissen. Ik heb altijd wel veel handwerken gedaan. Niet dat ik daar zoveel mee verdiend heb. Ik heb toen voor een heel huis matten gebreid en een loper voor de stoep en ook gordijnen gehaakt. Vroeger was dat niet dat vrouwen gingen werken. Je ging wel in de buurt helpen.' (p. 9)

Met dit citaat begint het boek van Marjolein Morée en Marjan Schwegman. Een goed opstapje voor een boek over vrouwenarbeid, waarin het beeld van veel vrouwen over zichzelf, als zouden ze nooit gewerkt hebben, uitgewist wordt. De publikatie is een overzicht van de vrouwenarbeid in Nederland in de periode 1870-1940, waarbinnen de verschillende deelonderzoeken over vrouwenberoepen van de laatste jaren met elkaar in verband zijn gebracht. De bedoeling van de auteurs was een voor een breed publiek toegankelijk boek; het is helder geschreven en de leesbaarheid wordt vergroot door het gebruik van interviews en negentiende-eeuws enquêtemateriaal. Er zijn zo'n 130 foto's opgenomen die een beeld geven van het werk dat vrouwen deden.

Harde gegevens, exakte cijfers over lonen komen niet voor in het boek. Die cijfers zijn moeilijk te achterhalen en de schrijfters vonden het belangrijker om verklaringen te vinden voor bepaalde verschijnselen. Zoals het feit dat vrouwen op grond van sekse

ander werk doen en deden dan mannen, dat sommige beroepen zogenaamd typies vrouwelijk zijn en dat vrouwen minder betaald krijgen voor hun arbeidsprestaties. De veranderingen en de vaste patronen in de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen worden geschetst.

Het grootste deel van het boek wordt besteed aan het werk van vrouwen uit de lagere sociale klassen. Nette dames uit hogere milieus werkten vrijwel niet. Het was onfatsoenlijk als een vrouw uit de betere stand in haar eigen onderhoud moest voorzien. Pas aan het eind van de 19e eeuw kwam hier enige verandering in, onder andere door georganiseerde vrouwengroepen.

De hoofdstukken zijn geordend volgens een tweedeling: oude en nieuwe vrouwenarbeid, waarbij de breuk grofweg rond de eeuwwisseling wordt gelegd (hoewel dat niet te staties moet worden opgevat). De vormen van oude vrouwenarbeid, die rond 1900 in verval beginnen te raken, bestaan uit werk in de landbouw en veeteelt, de veenderij, visserij en de kleinhandel. In de tweede helft van de 19e eeuw komen nieuwe beroepen op: in het onderwijs, de verpleging, op kantoor en in fabrieken en werkplaatsen. Dit is dan de nieuwe vrouwenarbeid.

Tussen die oude en nieuwe vrouwenarbeid zijn aanzienlijke verschillen. Een kenmerk van oude vrouwenarbeid is dat het werk al voor de industrialisatie bestond. Het werk op het land, in het veen, in sommige vormen van kleinhandel en in de visserij is seizoenswerk, en vaak gezinsarbeid. Iedereen, man, vrouw en kinderen, werkt mee. Het betreft hier dus voornamelijk gehuwde vrouwen. In andere beroepen, bijvoorbeeld de kleinhandel, werken vrouwen vaak alleen, als weduwe of ongehuwde.

In de nieuwe vrouwenarbeid gelden andere gebruiken. Deze ontstond pas rond de eeuwwisseling. In 1870 was bijvoorbeeld de verpleging een uitsluitend liefdadige bezigheid, beoefend door beschaafde dames.

Een nieuw kenmerk is, dat het werk nu vooral door ongehuwde vrouwen wordt gedaan. De 'nette' vrouwenberoepen waren aanvankelijk uitsluitend voor vrouwen uit hogere milieus toegankelijk. Bovendien waren er vaak financiële drempels, waardoor het beroep ook materieel niet voor lagere klassen bereikbaar was. Voor onderwijs en andere geschoolde beroepen was een hogere opleiding nodig dan het gebruikelijke lager onderwijs.

Zowel in de oude als nieuwe vrouwenarbeid is een verdeling van het werk naar sekse te zien: mannen en vrouwen hadden 'traditionele' taken, al of niet door spierkracht bepaald. In het algemeen deed de man de hoofdbewerking, vrouwen en kinderen de voor-, na- of bijbewerking. In de nieuwe vrouwenarbeid zijn sommige beroepen 'typies vrouwelijk', zoals verpleegster, typiste en bewaarschoolleidster. In bepaalde beroepen worden steeds meer vrouwen werkzaam, vooral wanneer er gemechaniseerd wordt en er arbeidsdeling wordt ingevoerd. Daarbij daalt tegelijk de status van het beroep. Andere beroepen blijven alleen voor vrouwen toegankelijk, vanwege het nog aanklevende liefdadigheids-cachet.

Een kontinu aspekt aan alle vrouwenberoepen is, dat het werk als tijdelijk – tot het trouwen – wordt gezien. Daardoor missen de beroepen de mogelijkheid tot promotie, en worden ze laag betaald. Voor de gehuwde vrouw is na de eeuwwisseling weinig plaats meer. De beroepen die in gezinsverband werden uitgeoefend, raken in verval. In de nieuwe beroepen kunnen gehuwde vrouwen niet terecht, vanwege vooropleiding en vaste werktijden. Kombinatie met de gezinsverzorging wordt daardoor onmogelijk. Tevens breidt zich de taak van de vrouw in huis uit; aan kinderopvoeding en huisverzorging worden hogere eisen gesteld.

Een aantal beroepen komt in het hele

tijdperk voor, namelijk huisindustrie en beroepen verwant aan het huishouden, zoals dienstbode en was/werkvrouw. Alleen de vorm verandert: in de oude huisindustrie werkte het hele gezin aan een eindprodukt, in de nieuwe huisindustrie blijft alleen werk voor vrouw en eventueel kinderen over, waarbij meestal een deelprodukt wordt vervaardigd. Tot op de dag van vandaag is thuiswerk een continue categorie.

Wat uit het materiaal vooral duidelijk wordt, is dat huishouden en kinderverzorging altijd de taak van de vrouw is geweest. De industrialisatie vormt hierin geen breuk. Dat verklaart waarom vrouwenwerk lager betaald wordt en minder status heeft: het werk van vrouwen is eigenlijk meer een aanvulling op hun primaire huisvrouw/moedertaak. De verdiensten uit arbeid zijn dus ook maar een aanvulling. Niets wijst erop, dat deze opvattingen aan veranderingen onderhevig zijn geweest onder invloed van de industrialisatie. Dit in tegenstelling tot oudere theorieën.¹

In deze publikatie zijn voorts de resultaten van Oral History op een adequate manier ingepast in een histories overzicht. Het voordeel van de gevolgde methode is dat vergelijkingen kunnen worden getrokken tussen de negentiende-eeuwse enquêtefragmenten en hedendaagse terugblikken van geïnterviewden. Als het leven van gewone mensen, vrouwen in dit geval, serieuze geschiedenis gaat worden, is het zaak dat meer van dergelijke gekombineerde onderzoeksmethoden gehanteerd worden. De tweedeling in oude en nieuwe vrouwenarbeid is een goed en origineel handvat voor verdere studies naar vrouwenarbeid.

Enige kanttekeningen kunnen misschien nog worden gemaakt. Opvallend is dat, ondanks het feit dat beroepen worden behandeld die door een representatief aantal vrouwen zijn uitgeoefend, er geen aandacht aan het bedrijf of beroep van de prostitutie

wordt besteed. Verder blijft het doen en laten van vrouwen uit de middenklasse tamelijk duister, en hier en daar zou een nadere bronvermelding op zijn plaats zijn. Dat neemt allemaal niet weg, dat Marjolein Morée en Marjan Schwegman hiermee de eersten zijn geweest, die de verschillende recente deelonderzoeken naar vrouwenarbeid in een logies geheel hebben samengevat.

Noot

1. Zie voor een breuktheorie wat betreft de industrialisatie: Ann Oakley, *Housewife*. Harmondsworth (Penguin) 1976, H. 2 en 3.

Désirée Verberk, Franciska Ruessink,
Geerte Wachter

Krisis. Tijdschrift voor filosofie

Sinds mei 1980 is filosofies Nederland verrijkt met het tijdschrift *Krisis*. Bij het verschijnen van het zesde nummer willen wij een poging doen dit blad te bespreken op het belang ervan voor vrouwenstudies. We zijn ons ervan bewust dat we hiermee *Krisis* niet op zijn eigen doelstellingen beoordelen en daarom beginnen we met een korte beschouwing van de algemene uitgangspunten ervan. Hierna gaan we in op de specifieke relevantie van *Krisis* voor vrouwenstudies om dit tenslotte aan de hand van een aantal artikelen te illustreren.

In het redactioneel van het eerste nummer stelt *Krisis* zich ten doel vanuit een partij kiezen voor de linkse beweging de nadruk te leggen op de dubbele verbondenheid van filosofie met vakwetenschappen enerzijds en met de politiek-ideologische verhoudingen in de maatschappij anderzijds. Hiermee zeggen de redactieleden zich op te stellen tegenover de traditionele filosofie in Nederland, die zich

niet politiek engageert. *Krisis* stelt zich dan ook voor een platform te zijn voor de discussie naar aanleiding van de breuk tussen maatschappelijke beweging en wetenschap. De crisis waaraan het blad zijn naam ontleent, is de nijpende 'afwezigheid van een ideologie die de eenheid van de diverse deelbewegingen vertolken kan'. Het gaat daarbij vooral om de marxistische theorie en de crisis in het marxisme.

Deze uitgangspunten bleken na drie nummers voor uitbreiding vatbaar: men konstateerde dat het marxisme niet meer het uitgangspunt moet zijn, maar dat verschillende stromingen vertegenwoordigd moeten worden. Zo wordt nu ook aandacht besteed aan de volgende thema's: ideologietheorie, feminisme en filosofie, stromingen in het marxisme, alternatieven in de wetenschap, filosofieonderwijs in Nederland en doorlichting van de nederlandse filosofie. Het is de bedoeling dat deze punten in het vervolg ook aan bod komen. Ook wil men dat er inleidende artikelen komen voor de verschillende discussies, zodat ze voor iedereen te volgen zijn.

De onderwerpen die in *Krisis* aan de orde komen, worden meestal ook in één of meer artikelen vanuit een feministies standpunt benaderd. Soms worden een paar artikelen speciaal aan vrouwenvraagstukken gewijd. De goede wil van de redactie om daaraan aandacht te besteden is wel aanwezig. Een systematische benadering van vrouwenstudies zou echter konsekwenties hebben voor de hele filosofiebeoefening en dus ook voor de inhoud van het blad. Er wordt niet voor een dergelijke benadering gekozen. De partijdigheid van de redactie baseert zich op de linkse beweging en slechts op vrouwenstudies voorzover die daaronder valt. De vraag is dan in hoeverre vrouwenstudies in een blad als *Krisis* tot haar recht kan komen.

In hun recensie van de konferentiebundel *Feminisme en Filosofie. Verzameling rond Metis* in *Krisis* 2 merken Hanneke Stasse en

Hanna Lantinga terecht op dat er in deze bundel niet expliciet op de verhouding tussen feminisme en filosofie wordt ingegaan. Zij verwachten van een feministische invalshoek een transformatie van de filosofie en affiniteit met de problemen die in de vrouwenbeweging spelen. Verder geven ze de noodzaak aan van een interdisciplinaire aanpak. Ook naar onze mening zijn dit punten waarop een poging tot feministische filosofie beoordeeld mag worden. *Krisis* zelf slaagt er tot nu toe redelijk in aan de laatste twee eisen te voldoen. We hebben echter de indruk dat in *Krisis* de problemen van de vrouwenbeweging gereduceerd worden tot voornamelijk die, welke binnen de feministies-socialistische opvatting naar voren komen. Die indruk wordt versterkt door het feit dat het bestaan van een socialisties-feministies blad als *Katijf* expliciete aandacht krijgt, en dat de sociale wetenschapster E. Wilson in *Krisis* 5 in een interview (volgend op haar artikel over de positie van vrouwen in krisistijd onder een rechtse regering) duidelijk met het probleem zit omtrent de verhouding tussen feminisme en socialisme.

In het eerste nummer van *Krisis* wordt een discussie rond huishoudelijke arbeid geopend met een vertaling van het artikel van Maxine Molyneux, getiteld *Het huishoudelijke arbeid-debat voorbij*. Zij doet hier een poging om een adequaat begrip van vrouwenonderdrukking te ontwikkelen. Hiermee neemt ze afstand van marxistische arbeidsanalyses, omdat volgens haar de positie van de vrouw in het huishouden niet als een puur economische onderdrukking kan worden gezien. Het kapitalisme is er niet zonder meer bij gebaat om vrouwen thuis te houden. De oorzaak van deze onderdrukking van vrouwen moet gezocht worden in een analyse van interseksuele en interfamiliaire relaties, en niet gereduceerd worden tot een economistische interpretatie. De te voeren strijd moet dan ook zowel in de

huishoudelijke als in de maatschappelijke sfeer plaatsvinden. Dat dit vanuit marxisties oogpunt geen geheel probleemloze analyse is, behoeft geen verder betoog.

Een radikalere aanval op de klassieke opvatting van huishoudelijk werk als een vorm van arbeid wordt uitgevoerd door Ivan Illich in zijn artikel *Schaduwwerk* in *Krisis* 5. Hier laat hij huishoudelijke arbeid vallen onder het begrip schaduwwerk, een vorm van niet-productieve arbeid, die alleen voor kan komen binnen een industriële economie, welke niet op zelfvoorziening is gebaseerd. Schaduwwerk vormt dan het noodzakelijke komplement van de loonarbeid. Hiermee bekritiseert hij onder andere die feministiese theorieën die huishoudelijk werk voorstellen als een onmisbaar en ondergewaardeerd element van de productie zelf. Dit betekent dat het veroordeeld zijn tot schaduwwerk met name de huisvrouw, als prototype hiervan, treft, maar dat deze vorm van onderdrukking op zich niet seksegebonden is. Molyneux en Illich ontkennen dus beiden de specifieke kausaliteit tussen vrouwenonderdrukking en huishoudelijk werk, maar dit leidt voor ieder tot verschillende konklusies.

Illich' opvattingen over een industriële samenleving, waarin zelfvoorzieningsarbeid geen plaats heeft en de autonomie van het individu in toenemende mate wordt ingeruild voor professioneel ingrijpen, hebben Hans Achterhuis mede geïnspireerd tot het schrijven van zijn boek *De markt van welzijn en geluk*. Naar aanleiding hiervan komt in *Krisis* een uitgebreide discussie op gang (*Krisis* 2 en 4). In zijn boek bekritiseert Hans Achterhuis het huidige professionele welzijnswerk, en is hij lovend over het alternatief van feministiese zelfhulpgroepen. Corinne de Beer konstateert in haar reactie in *Krisis* 2: 'het is mooi dat Achterhuis heeft opgemerkt dat vrouwen al jarenlang eigen vormen van hulpverlening ontwikkelen',

maar hij gaat wel voorbij aan de structurele kritiek die vanuit het feminisme op het functioneren van het welzijnswerk gegeven wordt.

Thea Cremers grijpt deze opmerking aan in haar artikel *De nieuwe heksen (Krisis 4)* om een 'aantal cruciale punten over de specifieke relatie vrouwen-welzijnswerk nog eens te benadrukken'. Vroeger waren vrouwen de behoedsters van bepaalde kennis en waarden, met name op het gebied van gezondheidszorg en welzijn; dit is hen ontnomen. Thea Cremers opteert voor een herwaardering en deprofessionalisering van deze zorg, die door mannen en vrouwen gelijkkelijk moet worden nagestreefd. Het moet doorbroken worden dat juist de vrouw de 'zachte' waarden blijft koesteren.

Eén van de uitgangspunten van *Krisis* is partijdigheid in de theorie; binnen het debat hierover valt ook een weergave van een forumdiskussie onder deze titel (*Krisis 3*). Een van de forumleden, Annemiek Hoogenboom, legt hierin het aksent op vrouwenstudies. Zij laat zich inspireren door Luce Irigaray bij het kiezen voor partijdige theorie. Ze stelt dat vrouwen altijd van de wetenschap zijn uitgesloten. Vrouwenstudies bekritiseert de theorie en de praktijk waarbinnen dit gebeurt en is dus per definitie partijdig. Onderzoek in het kader van vrouwenstudies vertrekt vanuit een solidariteit met de vrouwenbeweging: Annemiek Hoogenboom verdedigt in de forumdiskussie dat dit zich niet alleen beperkt tot actieonderzoek omdat niet alle feministies onderzoek gericht is op groepen.

Ditzelfde probleem komt in het artikel *Aktieonderzoek en feministies onderzoek* van Mieke Eijkmans in *Krisis 5* ook naar voren. Hierin vergelijkt zij deze twee soorten onderzoek, die zich beide afzetten tegen de gangbare, wetenschappelijke vormen van onderzoek. Het feministies onderzoek onderscheidt zich doordat de kritiek is uitgebreid tot seksismekritiek en het feit dat

'zowel onderzoekster als onderzochte aan dezelfde onderdrukking blootstaan en de eigen onderdrukking van de onderzoekster als methodologische mogelijkheid gebruikt kan worden om onderdrukking omvattender (...) te analyseren'. In een uitgebreide noot gaat ze in op de vraag of feministiese theorievorming ook los van onderzoek ontwikkeld kan worden. Hierop antwoordt ze zelf dat er weliswaar analyses op een theoreties nivo plaats moeten vinden om maatschappelijke structuren bloot te leggen, maar dat de theorievorming gekoppeld moet blijven aan de vrouwenbeweging, en haar kennisinteresse daarop moet baseren.

Als vervolg op de in de nummers 1 t/m 5 gebleken ontwikkeling, is *Krisis 6* een themanummer rond de moderne franse filosofie. Een stroming hierbinnen is te vatten onder de noemer 'differentiendenken'. In dit kader past het artikel van Anjès Manschot Vincenot over Luce Irigaray. Zij noemt het zelf 'geen sluitend betoog', maar laat door de stijl en inhoud ervan Irigaray wel goed tot haar recht komen. Ook laat ze hierin uitkomen dat voor Irigaray de 'differentie' verwijst naar de geseksueerdheid van het huidige vertoog, dat aan het 'vrouwelijke' geen plaats biedt. Hiermee wordt duidelijk dat Irigaray partij kiest voor het vergeten 'vrouwelijke'. Met dit thema-nummer maakt de redactie duidelijk een begin om andere dan marxistiese invalshoeken te belichten; dit heeft ook voor vrouwenstudies de gelukkige konsekventie dat meer schrijfsters aan bod kunnen komen.

De uitgangspunten, de al opgetreden veranderingen en de te verwachten lijnen van ontwikkeling vormen voor ons aanleiding om *Krisis* als filosofies tijdschrift positief te waarderen. Hierbij hebben we in het bijzonder gelet op het gehalte van de gepubliceerde artikelen, de aktualiteit van de discussies, de demokratiese werkopzet van het tijdschrift en het brede aandachtsveld in het algemeen dat het bestrijkt. *Krisis* is een

filosofies tijdschrift dat ook voor niet-filosofen interessant kan zijn en zeker voor vrouwen die met vrouwenstudies bezig zijn, door de wijze waarop deze binnen de discussie geïntegreerd is en in toenemende mate uit de marge van de aandacht gehaald is. Dit is voor een filosofies tijdschrift in Nederland uitzonderlijk.

Een abonnement op *Krisis* kost f 30,—, losse nummers f 8,50/9,50 (ook in de boekhandel). Men kan zich abonneren door f 30,— over te maken op giro nr. 4452859 t.n.v. H. van der Schaaf/Krisis, Eerste Breeuwerstraat 8³, 1013 MA Amsterdam.

Thea Campagne

Jaarverslagen Blijf van mijn lijf-huizen

Op dit moment bestaan er, verspreid over het land, zo'n twintigtal opvangtehuizen voor mishandelde vrouwen en hun kinderen. De meeste Blijf van mijn lijf-Stichtingen publiceren jaarlijks een verslag van hun reilen en zeilen. Op drie van deze jaarverslagen zal ik hier nader ingaan.

Het verslag van de stichting in *Amsterdam* over 1980 is met vertraging uitgebracht. Dit heeft te maken met de aandacht die er in het jaarverslag wordt besteed aan een turkse vrouw die uitgewezen dreigde te worden, toen zij haar echtgenoot die haar mishandelde verliet. Door de moeilijkheden die buitenlandse vrouwen ondervinden wanneer zij hun toevlucht nemen tot een Blijf-huis, als speciaal onderwerp te nemen, willen de medewerkers de aandacht vestigen op de slechte situatie waarin deze mishandelde vrouwen zich bevinden. Indien buitenlandse vrouwen binnen drie jaar nadat zij zich in Nederland vestigden hun mannen verlaten, hebben zij geen recht op een verblijfsvergunning.

Na een beschrijving van de verschillende

werkgroepen die actief zijn binnen het Blijf-huis wordt met behulp van statistiese gegevens inzicht gegeven in de samenstelling van de groep bewoonsters en hun kinderen. In het tweede gedeelte van dit jaarverslag wordt uitvoerig ingegaan op de problemen waarmee buitenlandse vrouwen gekonfronteerd worden, wanneer zij door hun mannen mishandeld worden. Daarbij wordt aandacht besteed aan de verschillen tussen turkse en marokkaanse vrouwen aan de ene en surinaamse vrouwen aan de andere kant. Ook het onderscheid tussen vrouwen afkomstig van het platteland en die uit de grote steden komt aan de orde. Het is jammer, dat de verschillen tussen turkse en marokkaanse vrouwen onderling veronachtzaamd zijn. Hierdoor krijgen we geen inzicht in de achtergronden die ertoe leiden dat veel meer marokkaanse dan turkse vrouwen in het Blijf van mijn lijf-huis vertoeven. Dit is des te meer opmerkelijk omdat het aantal turkse vrouwen dat in Nederland verblijft tweemaal zo groot is als het aantal marokkaanse (CBS, Den Haag 1980).

In het verslag van de Stichting Blijf van mijn lijf *Groningen* wordt de ontwikkeling en de werkwijze gedurende de afgelopen vijf jaar beschreven. Persoonlijke ervaringen en problemen van de bewoonsters en hun kinderen krijgen daarbij speciale aandacht, evenals de groep die de publiciteit rond dit Blijf van mijn lijf-huis verzorgt. Van het in Brussel gehouden internationale kongres over vrouwenmishandeling is een kort verslag opgenomen. Ook in dit jaarverslag zijn enige statistiese gegevens te vinden. Hieruit blijkt, dat het aantal vrouwen die hun toevlucht nemen tot dit huis dalende is. Het aantal buitenlandse vrouwen dat tot de bewoonsters behoort, is echter nog steeds stijgende.

De Stichting Blijf van mijn lijf *Alkmaar* geeft in haar eerste jaarverslag, dat als titel heeft *Met vrouw en macht*, een overzicht van

haar doelstellingen en werkwijze. Aan de positie van buitenlandse vrouwen wordt eveneens een stukje gewijd. Onduidelijk is of deze vrouwen tot de bewoonsters van dit opvanghuis behoren. De samenstellers van het jaarverslag vermelden weinig vertrouwen te hebben in statistische gegevens. 'Deze bieden geen inzicht in de werkelijke problematiek en achtergronden van mishandelde vrouwen.' Het onderzoek dat zij in het jaarverslag presenteren is dan ook uitsluitend gebaseerd op interviews. Door deze aversie tegen cijfermateriaal wordt ons echter een meer volledig beeld omtrent de vrouwen die in een Blijf van mijn lijf-huis terecht komen, onthouden.

In de hierboven genoemde jaarverslagen wordt de problematiek rond vrouwen-mishandeling en de opvang in Blijf van mijn lijf-huizen uitgebreid aan de orde gesteld. De wijze waarop dit gebeurt is onderling sterk verschillend. Dit neemt niet weg, dat er overeenkomstige aandachtspunten te konstaten zijn. Een van deze punten betreft de positie van mishandelde buitenlandse vrouwen: hen wordt dubbel onrecht aangedaan.

Het jaarverslag *Blijf van mijn lijf Alkmaar* is te bestellen door f 4,— over te maken op bankrek.nr. 3764.67.525 t.n.v. Blijf van mijn lijf Alkmaar o.v.v. Met vrouw en macht.

Het jaarverslag *Blijf van mijn lijf Amsterdam* is verkrijgbaar in een aantal boekhandels. De prijs bedraagt f 8,—.

Het boekje *5 jaar Blijf Groningen* is verkrijgbaar bij vrouwenboekhandel Dikke Trui, Oude Kijk in't Jatstraat 69, Groningen.

Verslagen van bijeenkomsten

De organisatrices

Evalueren is vooruitzien

Een terugblik op de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies 1981

Voordat de herinnering bij onszelf is weggezaakt en alleen nog de knipselkrant met kranteberichten overblijft, willen we proberen onze indrukken van de Zomeruniversiteit op een rijtje te zetten. In wat volgt hebben we ons beperkt tot de grote lijnen. Op de technies-organisatorische aspecten van (het organiseren van) de Zomeruniversiteit gaan we elders in.¹ Voor ons is dit vooral een terugblik, een afsluiting van ons bestaan als werkgroep. We hopen echter dat de nabesprekingen van de Zomeruniversiteit en de bespreking van deze terugblik ook in het teken zullen staan van nieuwe initiatieven, van gedachtenvorming over de verschillende manieren waarop het vervolg op de Zomeruniversiteit gestalte zou kunnen krijgen.

Doelstelling(en) en doelgroep(en)

Ter gedachtenbepaling eerst een stukje geschiedenis. Het initiatief tot de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies (hierna ook aangeduid als Zuv) is genomen door een groepje (wetenschappelijk) medewerkers en studenten van de Universiteit van Amsterdam, die met elkaar de behoefte deelden om nu eindelijk eens niet

beleidsmatig, maar inhoudelijk de ontwikkeling van vrouwenstudies te stimuleren. Hoe dat dan precies zou moeten stond nog niet vast. Sommigen dachten aan een inspirerend en imponerend optreden van dames uit landen waar men inhoudelijk veel verder zou zijn dan in Nederland, bij anderen stond voorop het losmaken van discussies tussen nederlandse vrouwen, omdat het openlijk, krities en hartelijk van mening verschillen niet tot de gevestigde verworvenheden van het nederlandse wetenschapsbedrijf behoort. Trefwoorden in de ene opvatting waren 'nivo', 'buitenlandse sprekers' en 'lezingen'; trefwoorden in de andere opvatting: 'werkgroepen' en 'aansluiten bij wat er hier en nu gebeurt'.

In het najaar van 1979 is hierover uitgebreid gediscussieerd, waarbij het argument dat zelfwerkzaamheid veel stimulerender is dan naar buitenlandse sterren luisteren tenslotte de doorslag gaf om voor de tweede opvatting te kiezen.

Zo staat het in de definitieve opzet voor de Zuv, van 30 maart 1980: 'Het doel van de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies is om te komen tot een produktieve konfrontatie van verschillende visies op vrouwenstudies, door middel van discussie over al verrichte, nog lopende of nog te verrichten activiteiten als: onderzoek naar de positie van vrouwen, seksismekritiek op gangbare wetenschappelijke benaderingen en theorievorming over vrouwen-onderdrukking op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven. Hiermee kan de Zomeruniversiteit een belangrijke impuls geven aan de inhoudelijke ontwikkeling van vrouwenstudies in Nederland, zowel binnen als buiten de universiteiten. Gegeven haar doelstelling richt de Zomeruniversiteit zich op iedereen die actief bezig is vrouwenstudiesactiviteiten zoals hierboven aangeduid te ontwikkelen.'

De zo algemeen gehouden aanduiding van wat 'vrouwenstudiesactiviteiten' zijn, vloeit

logies voort uit de gekozen doelstelling: niet een bepaald standpunt over wat nu eigenlijk wetenschap is (of vrouwenstudies) propageren, maar voorwaarden creëren voor een zo breed mogelijke discussie daarover. Deze doelstelling is van het begin af aan enthousiast ontvangen en overgenomen buiten de organiserende groep. Intern is het werken met deze opzet nog wel eens problematies geweest, omdat sommige leden van de werkgroep heimwee bleven houden naar wat hiervoor als de 'eerste opvatting' van de Zuv is aangeduid: een kongres met buitenlandse sterren. Overigens speelde dit vooral een rol in de discussie over wie nu eigenlijk de doelgroep van de Zuv zou moeten worden: ook al zo'n vaag punt in de 'Opzet'.

Deze vaagheid komt niet zozeer voort uit een weloverwogen keuze, maar meer uit de hoop een lastige discussie uit de weg te gaan. In de voorlopige opzet voor de Zuv was nog gekonstateerd, dat een discussie tussen mensen die zelf actief bezig zijn met vrouwenstudies (de doelstelling), in de praktijk vooral een discussie tussen vrouwen van universiteiten en HBO-instellingen zou zijn. Hierop kwamen enkele boze reacties: dat was 'elitair gedoe', en het ging er niet om 'universitaire onderonsjes' te organiseren. Een rustige discussie over wat nu eenmaal een ontzettend moeilijke kwestie is, namelijk de verhouding tussen wetenschap en vrouwenbeweging, tussen universitair opgeleiden en niet-universitair geschoolden, tussen onderzoeksters en onderzochten en/of opdrachtgeefsters, is zo in een vroeg stadium helaas in de klichees ten onder gegaan. De gewraakte zinsnede verdween uit de Opzet en in de verdere publiciteit rond de Zuv werd steeds benadrukt dat ook vrouwen van buiten de universiteiten en hogescholen van harte welkom waren. Over hoe er nu tijdens de Zomeruniversiteit met alle verschillen in verwachting, belang en belangstelling tussen deelnemers moest

worden omgegaan, werd echter niet gepraat, ook niet door degenen die zo snel met hun kritiek waren geweest. De organisatrices zijn er min of meer stilzwijgend vanuit gegaan dat alles zich vanzelf zou oplossen, omdat er zo'n grote verscheidenheid aan activiteiten werd aangeboden dat er voor iedereen wel iets te halen viel.

Achteraf blijkt deze verwachting rijkelijk naïef te zijn geweest. Hoewel er tijdens de Zomeruniversiteit geen onoverkomelijke problemen ontstonden, is er ook niet veel gedaan met bijvoorbeeld de klachten over het gebruik van moeilijke woorden en het verschijnsel dat een aantal werkgroepen zich met meer of minder moeite hebben opgesplitst in 'onderzoeksters' en 'anderen'. In het nogal ongelukkige slotwoord van de Zuv werd bovendien gesuggereerd dat het de bedoeling zou zijn geweest om nog veel meer vrouwen van buiten de universiteiten erbij te betrekken, wat door de verschillende dag- en weekbladen onmiddellijk is opgepikt als een erkenning van het gedeeltelijk mislukken van de Zuv. Allemaal uitingen van het misverstand dat is gewekt doordat er niet goed doorgepraat is over de verschillen tussen alle mensen die zichzelf aangesproken voelden door de doelstelling van de Zuv. Dat dit is gebeurd kan worden beschouwd als een gemiste kans om de discussie over de relatie wetenschap(sters) en de rest van de wereld verder te brengen.

Niettemin is de Zomeruniversiteit een groot succes geworden. De kongresbundel, die halverwege de meimaand van 1981 verscheen, bevatte een enorme hoeveelheid stukjes over verrichte, nog lopende, of nog te verrichten activiteiten op allerlei terreinen. Er was een zeer gevarieerd aanbod van 'grote' en 'kleine' lezingen. Naar aanleiding van de papers, de lezingen en andere activiteiten is er op de Zuv veel gediscussieerd, zijn er initiatieven ontplooid tot samenwerkingsverbanden van allerlei

aard, enz. Wij denken dan ook, dat de doelstelling van de Zuv, hoe vaag en problematies ook, toch in een aantal belangrijke opzichten verwezenlijkt is.

Voorbereiding

De manier waarop de Zuv is voorbereid vormt een integraal onderdeel van het verwezenlijken van de doelstelling. Niet alleen die ene week in 1981, maar het hele voorbereidingsproces, de plaatselijke en landelijke vergaderingen en de themagewijze werkgroepen, hebben naar onze indruk de discussies over vrouwenstudies enorm gestimuleerd. Er zijn veel contacten gelegd en er zijn veel stukjes geschreven, zoveel zelfs dat er na de Kongresbundel nog aanvullende themamapjes moesten worden uitgebracht. Een punt van kritiek op de voorbereiding kan zijn dat de nadruk nog wel erg op Amsterdam lag. Er zijn wel pogingen gedaan om vrouwen uit andere delen van het land bij de organisatie te betrekken, maar dit stuitte meestal op te grote praktische problemen. We weten ook nog steeds niet hoe die problemen omzeild hadden kunnen worden.

Theorie, empirie, strategie

De manier waarop de verschillende aspecten van vrouwenstudies tijdens de Zuv aan bod zijn gekomen hangt nauw samen met de gedecentraliseerde voorbereidingswijze. De organisatrices zijn steeds uitgegaan van de opvatting dat actieve inbreng van de deelnemers zelf bepalend moest zijn. Toen dan ook uit de eerste ronde reacties op het Zuv-plan bleek dat de meeste vrouwen in Nederland bezig zijn met specifiek (empiries) onderzoek en niet met theorievorming op zich, sprak het vanzelf dat op dat empiries onderzoek de nadruk zou komen te liggen. Op basis van de aangeboden bijdragen zijn tien brede thema's geformuleerd, waarbinnen nog weer allerlei subthema's aan de orde konden worden gesteld.

Acheraf valt op dat de formulering van de thema's vrij traditioneel is gebleven, in de zin van vrij dicht bij de traditionele verdeling in disciplines op de universiteit (lees bijvoorbeeld voor 'beeld, taal en teken' letteren, enz.). Toch is de disciplinaire versnippering hier en daar met succes doorbroken: zo was er geen apart thema 'vrouwengeschiedenis', maar werd geschiedenis geïntegreerd in de verschillende thema's. Iets dergelijks had misschien op ruimere schaal kunnen gebeuren, maar dan was de taak van de organisatrices veel inhoudelijker geworden en minder beperkt tot het scheppen van voorwaarden voor discussie. En dat was weer alleen mogelijk geweest wanneer de organiserende werkgroep bepaalde standpunten over vrouwenstudies had ingenomen, iets wat zij bewust heeft willen vermijden.

Het idee was dat 'theorie' en 'strategie' aan de hand van discussiestellingen eveneens binnen de thema's besproken zouden worden, maar dan gekoppeld aan specifieke onderzoeken. Voor de meer algemene discussie rond deze twee aspecten is eigenlijk zo'n beetje vanzelf meer gedacht aan andere vormen dan kleine werkgroepen, zoals lezingen en forums. Wat hierbij opvalt is de vrij automatische koppeling die is gegroeid tussen bepaalde inhouden en bepaalde werkvormen. Dat had misschien ook wel anders gekund.

Werkvormen

We hebben de indruk dat het werken in werkgroepen over het algemeen uitstekend is bevallen. Het bezwaar dat je op die manier teveel beperkt zou worden in de onderwerpen waar je iets aan kon doen, is voor zover wij weten voor de meeste vrouwen wel ondervangen door de mogelijkheid om halverwege de week aan een nieuwe groep te beginnen.

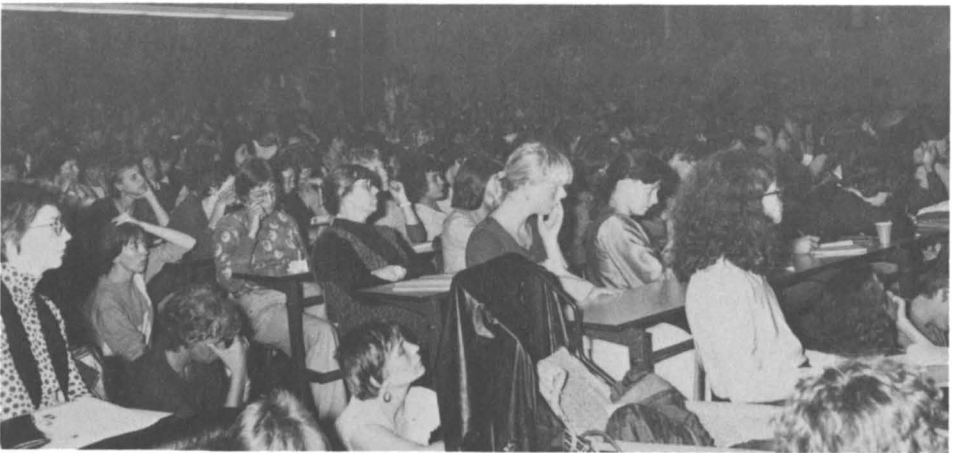
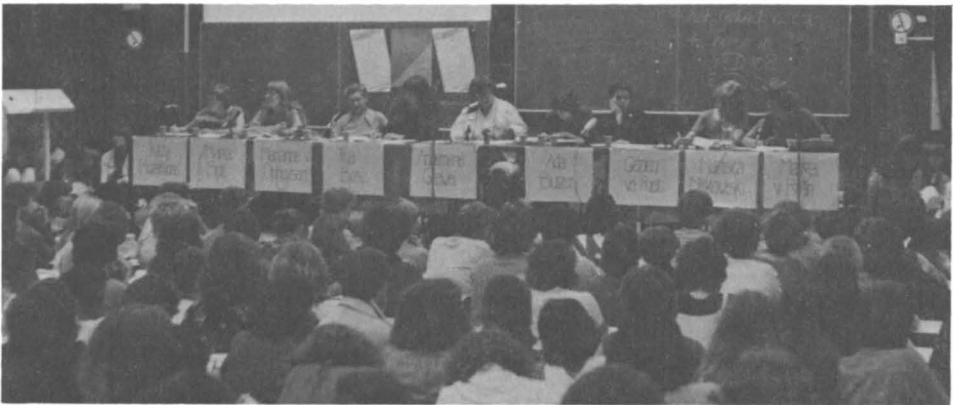
Dat de discussie over algemene theoretische vragen is gekoncentreerd in de

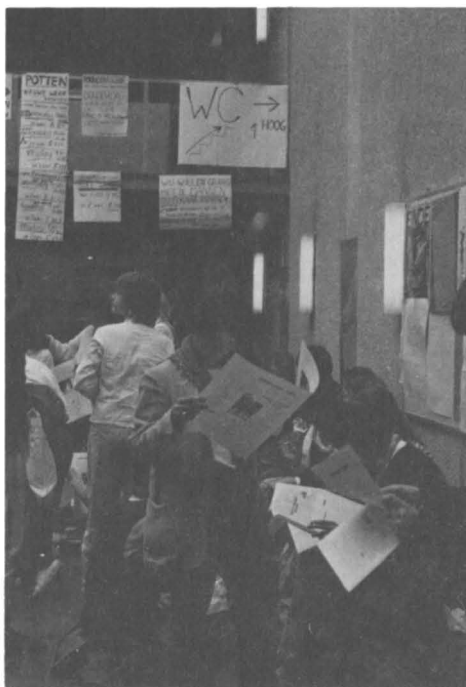
avondlezingen was wellicht onvermijdelijk, maar toch ook problematies. Pro: zo konden alle deelnemers meegenieten in plaats van veertig mensen in een werkgroepje.

Moeizaam: het oorspronkelijke idee van de theoretische konfrontatie is er waarschijnlijk niet goed uitgekomen; door het tijdstip en het manifestatie-karakter trokken juist de lezingen veel toehoorders en toehoorders(!) die verder niet kwamen, waardoor een groot deel van de kritiek op het ontoegankelijk van de discussie daar terecht kwam; de lezingen stonden toch wel erg los van wat er in de rest van de Zuv gebeurde. Over het idee van de 'napraatgroepen' als vervolg op de lezingen van dinsdag en donderdag zijn wij redelijk tevreden. Slechts weinig mensen hebben er gebruik van gemaakt, maar degenen die dat deden waren meestal heel enthousiast, terwijl er ook langerlopende contacten uit zijn voortgekomen.

Over de drie grote forums zijn de meningen binnen de organiserende werkgroepen verdeeld. We vinden het zaterdagochtendforum duidelijk het meest geslaagd, maar we zijn het niet eens geworden over de redenen daarvan. Sommigen van ons denken dat forums als werkvorm over het algemeen niet geschikt zijn, en zeker niet voor zulke ingewikkelde problemen als die van het vrijdagavondforum over vrouwenstudies en partijdigheid. Dan zou het zaterdagochtendforum een toevalstreffer zijn. Andere werkgroepleden denken dat de forums van vrijdagavond en zaterdagmiddag vooral zijn mislukt omdat de meeste sprekers te weinig bereid waren om met elkaar en met de zaal te discussiëren en dat dit weer te maken heeft met een slechte voorbereiding. En die zou dan weer (gedeeltelijk) te maken hebben met het verschijnsel dat de werkgroep oververmoeid raakte: de forums als kinderen van de Zuv-rekening.

Wat de andere lezingen (maandagmiddag, woensdagavond en verder tijdens sommige

wergroepen) en forums (tijdens sommige werkgroepen) betreft: afhankelijk van ieders voorkeur en belangstelling zijn die meer of minder goed bevallen, maar dat had dan, voorzover wij dat kunnen bekijken, meer met de inhoud dan met de werkvorm te maken.

Relatie cultuur-'traditionele' wetenschap: het Festivalprogramma

Vanuit de overkoepelende doelstelling 'doorbreking van het konventionele kongresgedrag en -patroon' is de Zuv vergezeld gegaan van een groot aantal kulturele activiteiten, het zogenaamde Festival-programma. Zo konden de hele week films, muziek- en theatervoorstellingen e.d. bezocht worden (de ontspanning). Verder is geprobeerd andere werkvormen en werkinhouden aan de orde te laten komen. Thema-ondersteunende activiteiten als film en video dienden voor de integratie van wetenschap en cultuur te zorgen. Al met al een groots opgezet programma waarvan, voor zover ons bekend, door velen gebruik is gemaakt. Hieronder gaan we wat nader op de verschillende elementen van het programma in.

Andere werkvormen/andere werkinhouden

Impliciete doelstelling: doorbreking van het gangbare zittend-passieve kongresgedrag en kongresinhoud. Bij de opzet van de Zuv is er nadrukkelijk van uitgegaan dat de mogelijkheid van het hanteren van andere werkvormen en -inhouden aanwezig moest zijn, om de Zuv een ander karakter te laten krijgen dan een konventioneel kongres. Bij 'feminisme en christendom', in het thema 'wonen' en bij 'onderwijs' is er met spel, improvisatie en video gewerkt. Waar dat nodig en wenselijk was, is dus aan de doelstelling voldaan. Of dat niet nog vaker had moeten gebeuren, is een vraag die wij als

organisatrices onmogelijk kunnen beantwoorden. Voor wat betreft de andere werkinhouden: de workshop drummen is een groot succes geworden, evenals de video-audiotheek en de toneelworkshops.

Thema-ondersteunende activiteiten

Impliciete doelstelling: integratie wetenschap-kultuur. Er zijn meerdere momenten aan te wijzen waarop het kulturele en het wetenschappelijke elkaar aanvullen. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn het toneelstuk 'Dora' en de lezing over psychoanalyse en de film 'Mukissie' en de werkgroep over symboliese ordening. Op iets controversiëler wijze geldt hetzelfde voor de tentoonstelling en de discussie over porno. Waar zo'n relatie met een bepaalde werkgroep minder nadrukkelijk aanwezig was, zoals bij de tentoonstellingen '80 jaar vrouwenleven van alle dag', 'Wonen in Amsterdam' en 'Vrouwenverzet', was er van zo'n wisselwerking minder sprake.

Op woensdagavond zijn vier films gedraaid met de bedoeling om achteraf de verschillende aspecten van de films te bespreken. Deze discussie is nauwelijks op gang gekomen. Aan de ene kant is dat jammer omdat de impliciete doelstelling om het gebodene in een ferme feministiese discussie aan de kaak te stellen zo niet bereikt werd. Aan de andere kant vinden we dat deze films een waardevol element van de Zuv vormden (ook zonder discussie).

De films en dia's die in veel werkgroepen zijn gedraaid, sloten meer of minder aan op de behoefte, dan wel op de thema's. We hebben geen duidelijk inzicht in de ervaringen met deze vorm van thema-ondersteunende activiteiten door gebrek aan informatie.

Kritiek op de Zuv

De meest opvallende kritiek op de opzet in het algemeen was natuurlijk die van de

pottengroepen en die van de bèta-vrouwen: vrouwenstudies zijn over het algemeen heterocentristies en uitsluitend literatuur- en sociaal-wetenschappelijk. Als organisatrices moeten we zeggen dat het in beide gevallen om terechte kritiek gaat, die ons inziens echter niet zozeer de Zuv in het bijzonder, maar vooral vrouwenstudies in het algemeen betreft. De opzet die wij voor de Zuv hebben gekozen, brengt automaties met zich mee dat vrouwenstudies vooral werden getoond zoals ze zijn, en niet zoals ze volgens ons zouden moeten zijn, als wij ons daarover als werkgroep al een mening willen aanmatigen.

Wat ons naar aanleiding van dit soort kritiek wel heeft beziggehouden is de vraag of de Zuv de mogelijkheid bood tot het leveren van kritiek. We hebben het idee van wel. Het enige bezwaar tegen onze leuze 'alles moet kunnen' zou misschien niet zijn dat daardoor ieder teveel haar eigen gang kon gaan als haar iets anders zinde, waardoor soms toch allerlei konfrontaties uit de weg zijn gegaan. Maar eigenlijk kunnen we niet zo goed bedenken hoe dit kan worden vermeden, tenzij het organiserend comité beslist wat wel en niet belangrijke konfrontaties zijn.

Het vervolg

We hebben het idee dat iets wat zoveel krachtsinspanning van organisatie en deelnemers vereist als deze Zuv-opzet, niet zomaar elk jaar opnieuw gehouden moet worden. Verder zijn onder het eerste en het laatste punt van dit verslag al enkele overwegingen de revue gepasseerd, waaruit minder pragmatiese kritiek op deze opzet gedestilleerd kan worden. Zo verder denkend zouden vervolg-Zuvven bijvoorbeeld wel een bepaald thema of een bepaalde visie op vrouwenstudies kunnen proberen uit te werken. Maar dat zien we, pardon, ze dan wel.

1. Zie het 'organisatiestuk', voor belangstellenden te verkrijgen bij

Marianne Beelaerts, p/a Buro Fakulteit der Sociale Wetenschappen, Herengracht 508, Amsterdam.

Thera van Osch

Vrouwenstudies in Latijns-Amerika,
8-14 november 1981, San José, Costa Rica

Ruim 200 vrouwen uit veertien latijns-amerikaanse landen kwamen in San José bijeen voor een studiebijeenkomst over onderzoek met betrekking tot vrouwen.

Eén van de doelstellingen van het seminar was om onderzoeksters, vertegenwoordigsters van vrouwen-organisaties en funktionarissen van sociale ontwikkelingsprogramma's ten behoeve van vrouwen bijeen te brengen. Gezamenlijk wilde men de vooruitgang evalueren op het gebied van vrouwenstudies in Latijns-Amerika en analyseren welke invloed daarvan uitgaat op de positie van vrouwen. Daarnaast wilde men de resultaten nagaan van de door regeringsinstellingen en niet-overheidsorganen opgestelde en uitgevoerde ontwikkelingsprogramma's voor vrouwen. Verder had het seminar tot doel inzicht te krijgen in de voorwaarden waaronder vrouwen in Latijns-Amerika leven.

Het seminar had een slechte start met de openingstoespraak die door de echtgenote van de president van Costa Rica, Estrella Zeledén de Carazo, gehouden werd. Hierin prees zij onder meer de traditionele rol van de vrouw in het gezin. Of het aan deze start lag is de vraag, maar de eerste twee dagen had de bijeenkomst een formeel karakter en heerste er een matte stemming. De vertegenwoordigsters van de regeringsinstanties domineerden aanvankelijk de diskussies met formele verklaringen. Na twee dagen ging het beter. Uit de bijdragen die in werkgroepen en plenaire zittingen naar voren werden gebracht, bleek dat het merendeel

van de aanwezige vrouwen zich niet kon vinden in de ideologie van de hierboven genoemde toespraak. De ruim tachtig onderzoeksbijdragen en projectverslagen gaven veel stof tot discussie. Het enthousiasme en de persoonlijke betrokkenheid van de deelnemers namen toe naarmate het seminar zijn einde naderde.

Centraal in de discussies stonden vier thema's, waarin overigens lang niet alle discussiebijdragen konden worden ondergebracht. Het eerste thema betrof *het gezin en de reproductie van de arbeidskracht*. In de desbetreffende onderzoeksbijdragen werd gesteld, dat het 'westerse' prototype van het nucleaire gezin niet funktioneert in Latijns-Amerika. Een groot aantal vrouwen is kostwinster voor haarzelf, haar kinderen en/of familieleden. In Costa Rica bijvoorbeeld is 52% van de vrouwen kostwinster. 80 tot 90% van de vrouwen die deel uitmaken van de arbeidersklasse in Latijns-Amerika doet naast het huishouden nog betaalde arbeid als fabrieksarbeidster, schoonmaakster, huishoudelijke hulp, prostituee of is werkzaam in de kleinhandel. In de zeer arme bevolkingslagen op het platteland drukt de last van de op zelfvoorziening gerichte landbouw voor het grootste deel op de schouders van vrouwen. Diverse deelnemers benadrukten, dat de problemen van vrouwen in Latijns-Amerika niet los gezien kunnen worden van het heersende politieke en economische systeem. Ter illustratie werd gewezen op de uitbuiting van vrouwen die werken bij multinationals: zij worden gekonfronteerd met hongerlonen, ontslag bij zwangerschap, een hoog arbeidstempo enzovoort.

Het tweede thema behandelde *de ideologische overheersing van latijns-amerikaanse vrouwen*. Gewezen werd op de belangrijke invloed van de massamedia die door monopolies en konsortia vanuit vooral de Verenigde Staten beheerst wordt. Door dit cultuur-imperialisme wordt een beeld van

vrouwen opgedrongen, dat er enkel toe dient de konsumptiekultuur en de uitbuiting en diskriminatie in stand te houden. Vrouwen worden slechts afgebeeld als lustobject, als arbeidsreserve, als huisvrouw en als konsumente. Deze ideologische cultuuroverdracht heeft vanwege zijn koloniale karakter een dubbele marginalisering van latijnsamerikaanse vrouwen tot gevolg: een seksistische en een racistische. In de sociale stratifikatie van deze koloniale ideologie staat de blanke man bovenaan en de zwarte vrouw beneden.

Om weerstand te bieden aan de ideologie van de massamedia werd door Adriana Santa Cruz uit Mexico een uitgewerkt voorstel gelanceerd voor een alternatief communicatienetwerk van latijns-amerikaanse vrouwen (Unidad de Comunicación Alternativa de la Mujer para América Latina del ILET¹).

Onder het thema ideologie vonden ook een aantal discussies plaats over het 'machismo', de ideologie die er van uitgaat dat de man superieur is (machismo = man). Deze beïnvloedt zowel het bewustzijn van latijns-amerikaanse mannen als vrouwen en houdt de seksuele onderdrukking van vrouwen mede in stand. Verder werd aandacht besteed aan de ideologische vorming van vrouwen binnen het onderwijs, de religie en politieke projecten.

In het derde thema kwam *de rol van de staat en van niet-overheidsinstanties ten opzichte van vrouwenproblematiek* aan bod. De centrale aandacht ging daarbij uit naar concrete vrouwenprojecten die vanuit de bestaande ontwikkelingsprogramma's gerealiseerd werden, en naar de vraag of deze projecten ook de armste en meest gemarginaliseerde vrouwen bereiken. Opvallend was, dat de officiële regeringsvertegenwoordigsters die de vrouwenprojecten presenteerden, vrouwen min of meer als een homogene groep beschouwden. Daarmee lokten zij veel kritiek uit van

andere vrouwen, die de sociale heterogeniteit van vrouwen benadrukten en de onderdruktingsverhoudingen tussen de seksen analytisch wilden verbinden met die tussen de klassen.

Bij het vierde thema werd aandacht besteed aan de rol van vrouwen binnen *de sociale en politieke organisaties*. Met name werd bekeken of vrouwen binnen volksorganisaties, vakbonden en produktie-organisaties zouden kunnen bijdragen aan een verbetering van de positie en de organisatie-mogelijkheden van vrouwen.

Er werd vooral aandacht besteed aan de rol van vrouwen in de huidige strijd in El Salvador. Vrouwen van de AMES² brachten naar voren dat er onder de heersende oorlogsomstandigheden in El Salvador voor vrouwen geen ander alternatief is dan te kiezen voor de strijd van de revolutionaire krachten in dit land. De deelname van vrouwen is aanzienlijk, zowel binnen het gewapende verzet als op politiek en diplomatiek gebied. Daarnaast zijn veel vrouwen werkzaam in de vluchtelingenkampen in El Salvador en Honduras. Een van de belangrijke taken die de AMES-vrouwen zich hebben gesteld, is het maken van vrouwengeschiedenis door de huidige rol van vrouwen in de strijd in El Salvador vast te leggen. Hiertoe verzamelen zij gegevens over de guerrilla-strijdsters, het werk van vrouwen in de klandestiniteit, over vrouwen die gevangen genomen zijn en gemarteld worden of slachtoffer werden van moordpartijen door regeringslegers of paramilitaire groepen. Ook houden zij interviews met boerinnen en met vrouwen en kinderen in vluchtelingenkampen. Voor hun dappere inzet konden de AMES-vrouwen dan ook rekenen op uitingen van solidariteit, zoals het warme applaus dat zij op de plenaire zitting ontvingen.

De laatste dag van het seminar heerste er een opgewonden stemming, want er moest nog zoveel gezegd worden waar geen tijd

meer voor was. Het gevolg was, dat er in een koortsachtige sfeer nog een uitgebreide resolutie werd aangenomen waarin o.a. gepleit werd voor de oprichting van een latijnsamerikaans centrum voor vrouwenstudies.

1. ILET = Instituto Latinoamericano de Estudios Transnacionales (Latijnsamerikaans instituut voor transnationale studies).

2. AMES = Asociación de Mujeres de El Salvador (Associatie van vrouwen van El Salvador).

Nel Draijer

Wie beslist over antikonceptie?

Amsterdam, 10 oktober 1981¹

Met deze prikkelende vraag als uitgangspunt organiseerde het Aletta Jacobshuis samen met de Dienst Studenten Welzijnszorg op 10 oktober 1981 in Amsterdam een discussiedag. Achtergrond hiervan vormde de beroering op het gebied van de antikonceptie: het pilgebruik loopt terug en dit zou gepaard gaan met een stijging in het aantal abortusverzoeken; veiligheid van pil en spiraal worden ter discussie gesteld. Ook de veranderende opvattingen over seksualiteit en relaties zouden de houding van vrouwen tegenover voorbehoedsmiddelen beïnvloeden. Aldus de organisatoren.

Het leek hen een goed idee een 'samenspraak tussen gebruikers en gebruiksters met verschaffers en verschafsters' te organiseren, aangezien 'een verbetering in de kommunikatie tussen arts en patiënt' een impuls zou kunnen zijn tot verandering. Deze samenspraak zou worden ingeleid aan de hand van stellingen: 'de dokter is de actieve behoeder voor ongewenste zwangerschappen', 'de pil moet van het recept', en 'er bestaat geen goede antikonceptie: de beste antikonceptie is niet neuken'.

Dat beloofde wat te worden!

Medici en hun verantwoordelijkheid

De eerste stelling werd verdedigd door *Pieter Wibaut*, arts, met de nuancering dat hij de arts weliswaar als behoeder zag, maar dat de wijze waarop deze op dit terrein al of niet 'actief' wordt verschillend kan uitpakken: goed vond hij het als de arts zich krities informeert over de verschillende mogelijke antikonceptiemiddelen en hun risico's en deze informatie doorspeelt aan de 'patiënten', zodat deze een keuze kunnen maken naar hun behoefte. De verantwoordelijkheid en de keuze berusten uiteindelijk bij de vrouw, stelde hij. Een slechte manier van bemoeienis vond hij het onthouden van de antikonceptie waar de vrouw om vraagt, dit soms met mediese argumenten (bijvoorbeeld het noemen van infectie-gevaar bij spiraal). Elke vorm van antikonceptie, stelde hij, is veiliger dan een zwangerschap.

Lucy Schmitz, Stimezo-medewerker, zag zichzelf, als gebruiker, als de meest actieve behoeder voor haar eigen ongewenste zwangerschap. Ze stelde dat de arts geen behoeder behóóft te zijn. De arts wordt anders immers de mogelijkheid geboden de rol van zedenmeester, of zedenjuffrouw, te vervullen. De arts behoort slechts behulpzaam te zijn met het geven van goede voorlichting, met verantwoord medies handelen en met het geven van aandacht bij controle en klachten. De arts kán de afweging die de vrouw voor ogen heeft bij haar keuze van antikonceptie – plezier bij het vrijen, vermijden van bijverschijnselen, pijn – niet maken. Bovendien zou de houding van de arts ten opzichte van abortus gaan bepalen welke voorbehoedmiddelen aan de gebruiker worden voorgeschreven.

Ook kan de arts zich als 'actief behoeder voor ongewenste zwangerschappen' ongevraagd met het seksuele leven van mensen bemoeien. De arts is niet objectief

en niet onafhankelijk. Zijn of haar handelen wordt beïnvloed door informatie, meningen en belangen die van buiten af – onder meer van de farmaceutische industrie – op hem/haar afkomen.

Tenslotte riep zij artsen en hulpverleners op die zichzelf wel als 'actieve behoeder' zagen, om óók aan mannen en jongens die op hun spreekuur komen, te vragen of ze wel betrouwbare antikonceptie gebruiken.

De Pil: wel of niet op recept?

Jan Huls, huisarts, pleitte vóór niet op recept: bij pilcontrole zoals tot nu toe uitgevoerd, blijkt inwendig onderzoek *overbodig*, omdat de mogelijke risico's niet in de richting van de baarmoeder moeten worden gezocht. Wél is het raadzaam elk half jaar je bloeddruk te (laten) controleren en bij klachten of tien jaar pilgebruik een arts te raadplegen. De pil zou vrij verkrijgbaar moeten zijn onder de voorwaarde van goede voorlichting over zowel seksualiteit als voorbehoeding, en bovenstaande adviezen in de bijsluiter. Pilcontrole-oude-stijl geeft, volgens Huls, een vals gevoel van veiligheid, houdt de afhankelijkheid van vrouwen aan artsen in stand, waarbij met name de drempel voor jonge en buitenlandse vrouwen een probleem vormt; het wekt de indruk dat 'de problemen wel groot' moeten zijn en dat ze op gynaekologies terrein liggen, terwijl de werkelijke risico's die van hart- en vaatziekten zijn. Tenslotte was indertijd het argument bij het instellen van de pilcontrole, dat bijwerkingen en risico's op deze wijze konden worden opgespoord. In Nederland is daar echter nooit goed onderzoek over opgezet, in tegenstelling tot Engeland, waar het Royal College of General Practitioners al meer dan 13 jaar een onderzoek onder pilgebruiksters doet. Daaraan zijn ook de 'sterftecijfers', die overigens zeer diskutabel zijn, ontleend.² De konklusie van Huls was: beter de pil in de automaat en sigaretten op recept, dan omgekeerd.

Thea van Emden, ook arts, pleitte tegen de automaat-pil. Zij wees erop dat de bijsluiters in de Verenigde Staten talloze dikbedrukte pagina's met waarschuwingen en statistiese risikoberekeningen bevatten. Artsen zouden volgens haar deze statistiese risico's beter kunnen vertalen naar de specifieke situatie en lichamelijke toestand van hun cliënten. Telkens komen er bovendien gegevens bij. De bijsluiter zou nooit de rol van de arts over kunnen nemen, mits deze laatste uiteraard goed de literatuur op dit gebied bijhoudt. Ze ondersteunde wel een flexibeler voorschrijf- en controlebeleid. Het voorschrift van het ziekenfonds, niet meer dan zes strips per keer te verschaffen, achtte ze achterhaald.

Afgezien van de vanzelfsprekendheid waarmee het gebruik van de pil gepresenteerd werd, viel het op hoezeer overigens welwillende artsen moeite hebben met het loslaten van het *gezag* op het terrein van antikonceptie. Schmitz was de enige die de mogelijke moraliserende rol van de mediese stand naar voren bracht en die wees op de belangen die bij mediese kennis in het spel zijn.

Later in de discussie kwam steeds de vraag terug – van artsen aan gebruiksters – hoe zij in goede voorlichting konden voorzien. Hun argument was dat ze dit graag van vrouwen zelf wilden vernemen en dat ze er tijdens hun opleiding nauwelijks iets over geleerd hadden. Eén arts merkte op dat zij gesprekken over antikonceptie en pilkontrolle tot de leukste facetten van haar praktijk vond behoren.

Gebruiksters brachten op grond van hun ervaring naar voren, dat huisartsen weinig tijd hebben, eenzijdig geïnformeerd zijn (alleen pil en spiraal) en dat bovendien hun persoonlijke, vaak subtiel verholde houding ten opzichte van seksualiteit, 'ideale antikonceptie' en abortus een rol speelt in hun benadering. Van artsenzijde werd daarop gezegd, dat men dan toch altijd een

andere huisarts kon nemen.

Het probleem op zich van het gebonden worden aan artsen, als beroepsgroep of als machtsapparaat dat zich het gezag over vragen op het terrein van leven en dood toeëigent (én de discussie domineert), werd niet ter discussie gesteld. Wel werd het alternatief van vrouwegezondheidscentra genoemd, waar men overgegaan is op groepsconsulten – problemen met antikonceptie zijn immers geen individuele zaken, ook al worden ze individueel ervaren. Vrouwen doen hier krities literatuur-onderzoek op het gebied van antikonceptie en men is er ontvankelijker voor het bespreken van een veelvormigheid van vrijpraktijken en relatievormen.

Afwegingen bij de keuze van antikonceptie

Een kritiese bespreking van de veiligheid, betrouwbaarheid en aanvaardbaarheid van de huidige antikonceptie, werd aangevoerd als verdediging van de stelling: 'er bestaat geen goede antikonceptie; de beste antikonceptie is niet neuken'. Gekonkludeerd werd dat er inderdaad veel te wensen over blijft. Het 'niet neuken' uit het tweede deel van de stelling werd genuanceerd in niet altijd neuken of niet per se neuken, waarbij een kulturele dwanggedachteesignaleerd werd, 'dat alleen neuken echte seks is'. Gepleit werd voor voorlichting over niet-koitale wijzen van vrijen.

De stelling werd aangevallen door te wijzen op praktijkervaringen met voorlichting aan jongeren – bij hen zou je niet aan moeten komen met 'niet neuken' als voorbehoedmiddel, dat zou het binnenhalen van de 'nieuwe kuisheid' betekenen en jongeren in hun behoefte om te experimenteren inperken.

Aan de kern van het probleem – het onbehagen met antikonceptie én met praktijken van vrijen – werd hiermee voorbijgegaan. Dit kwam naar voren in de kleine groepen. Vrijwel alle vrouwen bleken

een reeks van middelen gebruikt te hebben en noemden uiteenlopende redenen voor het wisselen van middel. Duidelijk was dat de afwegingen subtiel verlopen en dat machtsverhoudingen en opvattingen over seksualiteit hierbij een rol spelen. Terwijl sommigen stellig beweerden niet meer 'neukklaar' te willen zijn, vroegen anderen zich af 'hoe ver je kunt gaan' ten opzichte van je partner in de keuze van anticonceptie. Vrienden bleken bijvoorbeeld moeite te hebben met het pessarium, ze vonden 'het niet meer spontaan'. De angst minnaars te verliezen als je niet meer wilt neuken, werd naar voren gebracht.

Vragen van deze orde werden afgewisseld met vragen over betrouwbaarheid, veiligheid en aanvaardbaarheid van anticonceptie en over vroege abortussen, overtijdsbehandelingen en middelen als het morning-after-spiraal. De behoefte aan goede informatie bleek even groot, ook bij voorlichters, als de moeilijkheid die te bemachtigen.

Pilstop en interpretaties

Noemen vrouwen uiteenlopende redenen voor het verwisselen van middelen, deskundigen weten weer andere duidingen te geven. Met name het stoppen met de pil mag zich verheugen in een groot aantal 'verklaringen'. De pilstop 'zonder goed alternatief' wordt immers als belangrijkste oorzaak opgevoerd van het stijgend aantal abortusaanvragen.

Een suggestieve interpretatie van pilstop is 'het niet aksepteren van de seksualiteit'. Dit verwijst naar onderzoek waarin de begrippen seksualiteit en *koïtus* in heteroseksuele kontakten als synoniemen gehanteerd worden.³ Verder werd genoemd 'de onbewuste kinderwens' (waar hoorden we dit eerder?) of 'een calvinistische instelling': iets wat lekker is zou niet zonder straf of risico's kunnen (en dat in een land dat het hoogste percentage pilgebruiksters

kende van de hele wereld).

In een recent rapport wordt de samenhang gesignaleerd tussen de 'onrustbarende' berichten in de media over de mogelijke risico's van pilgebruik en het stijgend aantal abortussen.⁴ De gevaren van het pilgebruik worden hierin gerelativeerd door te wijzen op tegenstrijdige uitkomsten en onterechte extrapolaties. De achterliggende redenering, die van de *onterechte verontrusting*, veronderstelt dat de ongerustheid, door de risikoberichten gewekt, de belangrijkste verklaring is voor het stoppen met orale anticonceptie. Gewezen wordt op het feit dat de groep die het meest bang is voor risico's en het meest terugloopt in pilgebruik (20-25 jaar), daar de minste reden toe heeft. Vanuit deze redenering zijn de dames maar onnozele, goedgelovige en vooral bange gansjes!

Allemaal 'verklaringen' waarbij het oprechte onbehagen van vrouwen omtrent pilgebruik niet serieus genomen wordt; er is immers geen reden tot ongerustheid!? Waar heeft dat onbehagen dan toch mee te maken? Zoals één van de deelnemers aan de discussiedag het verwoordde: 'Ik had het gevoel alsof ik 24 uur van de dag met een bromfietshelm op liep'.

Vrouwen worden verondersteld dagelijks een ritueel uit te voeren waarbij symbolies de voortplantingshandeling gerepeteerd wordt. Was de centrale gedachte van de seksuele hervorming in de jaren zestig het losmaken van de geslachtsdaad van de voortplanting, het eenzijdige aksent dat in mediese kringen op pil en spiraal gelegd wordt, hierin ondersteund door de farmaceutische industrie, betekent een *weerstand tegen het losmaken van seksualiteit van de geslachtsdaad*. Andere middelen worden in mediese opleidingen en onderzoek volkomen veronachtzaamd. In abortusstatistieken wordt wel een onderscheid gemaakt tussen 'goed en fout pilgebruik', terwijl dit niet gedaan wordt bij

pessariumgebruik. Het falen wordt hier kennelijk aan het middel zelf geweten, bij de pil wijt men het aan de gebruikster.

De konklusie is dat bij antikonceptie méér in het geding is dan alleen 'de seksualiteit' of 'de gebruikster en haar redelijke afwegingen'. Het gezag van medici is in het spel, alsmede de wetenschap en haar voorstellingen van de enig juiste seksualiteit. Daarnaast zijn er de machtsverhoudingen in de heteroseksuele relaties waarin de middelen gebruikt zullen worden, en de moraal ten aanzien van abortus. Een groter complex van factoren dan door een samenspraak tussen verschaffer, voorschrijver en gebruiker veranderd zou kunnen worden.

1. Met behulp van de aantekeningen van Janine Lodewijk.
2. E. Ketting, *De teloorgang van 'de pil'*. Een kritiese beschouwing over de maatschappelijke onrust rond orale antikonceptie. NISSO, Zeist 1981.
3. L. Schmitz, 'Van wie is de anti-konceptie?', in: *Wetenschap en Samenleving*, 1981, nr. 4. Het betreft het onderzoek van F. Wibaut, *Antikonceptie en seksualiteit*, Amsterdam 1975.
4. Zie noot 2.

Kroniek

Projekt Vrouwen en film

Van september tot en met december 1982 organiseert het Amsterdams Filmhuis in samenwerking met de Afdeling Vrouwenstudies Letteren van de UvA een film- en lezingencyklus over het thema Vrouwen en film. We beogen met dit project meer inzicht te krijgen in het begrip vrouwenfilm. Elke maand zal vanuit een andere invalshoek een serie films met aansluitend een of meerdere lezingen gepresenteerd worden. De invalshoeken zijn:

- agressie en stilte in films
- kijkgedrag en identifikatie
- verfilming van feministiese literatuur
- het verborgen vrouwenleven
- de vrouw als heldin, bestaat zij?
- dialogen in vrouwenfilms.

De films worden gedraaid in Rialto-Rivoli op de Ceintuurbaan in Amsterdam; de lezingen worden gehouden in het Bungehuis, Spuistraat 210, Amsterdam. Voor data en tijdstippen verwijzen we naar *Folia Civitatis* en de *Kroniek* van het volgende nummer van dit tijdschrift.

Een ieder, die geïnteresseerd is in of zich bezighoudt met bovengenoemde aspecten van (vrouwen)films, of suggesties heeft over andere invalshoeken verzoeken we contact met ons op te nemen. Dat kan via de Afdeling Vrouwenstudies Letteren, Spuistraat 210, Amsterdam, tel. 5253872. Of via Marijke Huigen van het Amsterdams Filmhuis, Hillegomstraat 8h, Amsterdam, tel. 153813.

Heksengeschiedenis

Op 25 september houdt het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis haar algemene studiedag. Het thema is dit keer *heksen*. Als invalshoek hebben we gekozen voor de vragen, waarom juist vrouwen als heks werden vervolgd en welke rol het beeld van de heks in de hedendaagse vrouwenbeweging speelt.

Naast de centrale lezingen waaronder een van Margret Brüggemann, zullen er werkgroepen gehouden worden over: seksualiteit, magie en gezondheidszorg, heksen in niet-westerse culturen (voorlopige lijst).

In juli verschijnt een programmaboekje, verkrijgbaar in vrouwenboekhandels en bij het KLOV, Keizersgracht 10, 1015 CN Amsterdam.
 Kontaktadressen voor nadere inlichtingen:
 Karen Peters, 2e Jan v.d. Heydenstraat 76, 1074 XX Amsterdam (020-797199).
 Marleen Dohle, Oudeweg 28b, 9711 TL Groningen (050-130305).
 Preciese aankondiging omtrent plaats en tijd volgt in augustus in bekende vrouwenbladen.

Vrouwen in de Geestelijke Gezondheidszorg

Vanuit de behoefte aan specifieke aandacht voor vrouwen in de geestelijke gezondheidszorg is op 16 oktober 1981 in Utrecht een studiedag gehouden, gewijd aan ontwikkelingen rondom de vrouwenhulpverlening. Het doel van deze dag was tweeledig: degenen die zich bezighouden met ggz-hulpverlening aan vrouwen in de gelegenheid stellen met elkaar in contact te komen en een gesprek op gang te brengen tussen degenen die werkzaam zijn in de praktijk van de hulpverlening, en degenen die op beleidsniveau betrokken zijn bij de geestelijke gezondheidszorg.

Tijdens deze studiedag is door het houden

van een lezing, het discussiëren in groepjes en via een forumdiskussie uitgebreid aandacht besteed aan het functioneren van vrouwenhulpverlening in ons land.

Het verslag van deze dag, waarin tevens een adressenlijst is opgenomen van vrouwen-groepen op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg, samengesteld door Dorine Bauduin, is te bestellen door overmaking van f 10,- op gironummer 108700 t.n.v. het NCGV, Utrecht, onder vermelding van 'NCGV-reeks nr. 42'.

Landelijk kontaktadres thuiswerk

Het bestaan van thuiswerk is de laatste tijd weer terug in de belangstelling gekomen. Een aantal groepen binnen universiteiten, vakbonden en welzijnswerk is zich met de problematiek van het thuiswerk gaan bezighouden. Er wordt door hen gekeken naar het soort werk dat thuiswerk(st)ers doen en naar de omstandigheden en voorwaarden waaronder het thuiswerk gedaan moet worden. Deze groepen willen inzicht krijgen in de problemen die thuiswerk(st)ers tegenkomen en in de omvang en de aard van het thuiswerk. Het uiteindelijke doel is: de arbeidsvoorwaarden, de rechtspositie en de verdiensten van thuiswerk(st)ers zo te verbeteren, dat die gelijkwaardig worden aan die van werknemers/sters die in loondienst werken.

Om van elkaars werk op de hoogte te blijven hebben de groepen die zich in het thuiswerk verdiepen, besloten om regelmatig werkervaringen uit te wisselen, zodat ook wederzijdse ondersteuning mogelijk is.

Mensen die informatie over thuiswerk willen hebben of geven, kunnen terecht op het landelijk kontaktadres:

Centrum voor ontwikkelingsamenwerking, t.n.v. Anneke van Luyken, Korvelseweg 127, Tilburg, tel. 013-433346 of 351523.

Of bij een van de onderstaande adressen:

F.N.V.-vrouwenbond, Amsterdam,
020-134626.

Dienstenbond F.N.V., Jeanet Dees,
Woerden, 03480-18941.

Universiteit van Amsterdam,
Marga Bruyn-Hunt, 020-525911.

IKVOS-Twente te Hengelo, Jel Engelen en
Ans Brongers, 074-424647.

IKVOS-Achterhoek te Zelhem,
Brigitte Versluis, 08342-2300.

Werkgroep Thuiswerk, R.U. Utrecht (I.O.P.),
Marleen Schipper, 030-331123.

Werkgroep Vrouw en Arbeid te Leeuwarden,
Lena Eleqvist, 05100-25391.

Hoe kom je d'r van af?

Annemarie Roggeveen, Kristine Kemkes,
Wieke Leenstra.

Onder de titel *Hoe kom je d'r van af?* is het verslag van een tweejarig onderzoek op de Schakelopleiding (voorheen de INAS) verschenen. Het onderzoek werd gedaan in het kader van de studie sociale pedagogiek, door Annemarie Roggeveen, Kristine Kemkes en Wieke Leenstra. Het is een verslag van hun verzorging van de lessen 'omgangskunde' voor leerlingen van de schakelklas van het MHNO, waarvoor ze rond het thema 'gezin' een eigen projekt hebben gemaakt, en van een aantal interviews die ze met de leerlingen hebben gehouden. De interviews hadden vooral als doel om de wederzijdse beeldvorming — 'leerlingen die vasthouden aan de traditionele, oude vertrouwde gezinsverhoudingen' tegenover 'afwijkende tiepen leerkrachten, n.l. feministen die over vrouwenkwesties doordramden' — te korrigeren. Het geheel wordt voorafgegaan door een korte beschrijving van de geschiedenis van het nijverheids- onderwijs en geplaatst in een analytisch kader van 'de school als disciplinerings- en normaliseringsapparaat'.

Het rapport is te verkrijgen of te bestellen bij de VU-boekhandel, De Boelenlaan 1105, 1081 HV Amsterdam (tel. 020-444355) o.v.v. ISBN 90 6256 082 2; prijs f 9,50 + porto.

'Menstrueren, weten hoe ut voelt!'

Al verscheidene jaren doet Elly Brink, als één van de zeer weinigen, onderzoek naar menstruatie. In de serie *Katernen 2000*, die zich aan het richten is op meer prakties bruikbare informatie, heeft zij de gelegenheid gekregen verslag te doen van haar bevindingen tot nu toe. Zij stelt vragen aan de orde als: Wat vinden vrouwen zelf van menstrueren? Hoe leren we ermee omgaan? Hoe wordt er tegenaan gekeken? Het gaat haar om het bespreekbaar maken van het menstrueren: 'Wij moeten de problemen niet ontkennen, maar juist wel onder ogen zien en zelf de oplossing bepalen.' Dit kan bijvoorbeeld gezegd worden van menstruatiespijn, vaak aangegrepen als bewijs van de zwakheid van het vrouwelijk geslacht. Lang niet alle vrouwen hebben er echter last van. Voor degenen die wel onder menstruatiespijnen te lijden hebben, geeft Elly Brink aan wat zij ertegen kunnen doen. Ook beschrijft zij hoe de grenzen van de kennis met betrekking tot de menstruele cyclus nog steeds aan het verschuiven zijn. Eén hoofdstuk, geschreven door Ada van Spijker, is gewijd aan een projekt over seksualiteit in een tweede klas VWO, waarin ook menstruatie aan de orde kwam.

Het geheel is in rood gedrukt (volgens een inlegvel tegen de zin van de samenstelsters) en verlucht met foto's van scholieres en fantasieafbeeldingen van tampons. Het nummer is te bestellen door f 6,70 over te maken op giro 299050 t.n.v. Werkgroep 2000, afdeling Publiciteit, Amersfoort, onder vermelding van *Katernen 2000*, 6/1981.

Wie is er bang voor een sterke vrouw?

De brochure *Wie is er bang voor een sterke vrouw?* is de neerslag van de feministiese strijd gevoerd op het ISPA (Instituut voor sociale pedagogiek en andragogie) te Nijmegen. Aanleiding tot het schrijven van de brochure vormde een benoemingsconflict op de fakulteit. De praktijk van de strijd van de vrouwengroep is fundament van veel van haar theoretiese uitgangspunten, zo schrijven een aantal leden van de vrouwengroep. Behalve een weergave van hun onderdrukkingservaringen en van de ontwikkeling van hun theoretiese noties bevat de brochure de teksten van twee gastkolleges, door Anke Wolf-Graaf over vrouwenvormingswerk en door Hannelore Schröder over een feministiese leertheorie.

Het IAV en het dokumentatiecentrum van de Feeks (Nijmegen) alsmede alle vrouwen-groepen op andragogiefakulteiten beschikken over een exemplaar van de brochure.

UVA-EVA

UVA-EVA, de krant voor *alle* vrouwen van de beide amsterdamse universiteiten, is weer uit. Het februari-maartnummer bevat een artikel over de gezondheidsvorg onder de palestijnse bevolking en een artikel over vrouwen en macht, waarin aandacht wordt besteed aan de ideeën van de egyptiese vrouwelijke arts Nawal el Sadaawi.

TAS-vrouwen van de werkgroep Vrouwen, Opleiding en Training vertellen over de activiteiten die zij tot nu toe georganiseerd hebben. Verder aandacht voor vrouwenstudies aan de theologiese fakulteit van de UvA en voor de positie van biologes op de arbeidsmarkt.

Losse nummers zijn te koop voor f 3,50 bij onder andere Xantippe, Amsterdam. Een

jaarabonnement (4 nummers) kun je krijgen door f 12,50 over te maken op postgiro 112551 ten name van redaktie krant 'Vrouwen en Universiteit', Postbus 15140, 1001 MC Amsterdam.

Kwartaalbericht – informatie van de emancipatieraad

Iedereen, maar in het bijzonder de vrouwenbeweging te informeren over het werk van de Emancipatieraad: dat is de bedoeling van dit nieuwe blad. In alle openheid willen wij duidelijk maken waar wij met het emancipatiebeleid naar toe willen en hoe wij dat doen. Welke gevraagde en ongevraagde adviezen wij uitbrengen en wat er met die adviezen gebeurt. Aldus Eegie Schoo, voorzitter van de emancipatieraad, in het eerste nummer van Kwartaalbericht.

In dit nummer, nummer 0, februari 1982, worden de leden van de emancipatieraad en de medewerkers van het bureau voorgesteld en worden taken en werkwijze van de raad toegelicht. Verder aandacht voor de Ontwerp Minderhedennota, subsidiëring van emancipatie-activiteiten, het wetsontwerp Omgangsrecht en het nederlandse ontwerp-actieprogramma emancipatiebeleid.

Abonnementen zijn gratis en schriftelijk aan te vragen bij het Bureau Emancipatieraad, Sir Winston Churchillaan 366-368, 2285 SJ Rijswijk.

Literatuur over vrouwenbeweging

Door boekhandel Van Gennep is een lijst uitgegeven met titels van boeken, tijdschriften en pamfletten over en voor de vrouwenbeweging. De lijst is samengesteld uit wat de laatste jaren bij Van Gennep in voorraad is geweest en ingedeeld in rubrieken. De lijst is gratis verkrijgbaar en wordt op aanvraag toegezonden: Boekhandel Van Gennep, Nes 128, Amsterdam, tel. 020-247035.

Gegevens over de auteurs

Margret Brüggmann (1948) wetenschappelijk medewerkster afdeling Vrouwenstudies van de Fakulteit der Letteren, Universiteit van Amsterdam

Ien Dienske (1939) studeerde pedagogiek, nu wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Wijsgerige en Historische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Utrecht

Hanne Groenendijk (1948) wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies bij de Centrale Interfakulteit van de Erasmus Universiteit van Rotterdam

Willy Jansen (1950) studeerde antropologie en is wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies op het Instituut Kulturele en Sociale Antropologie te Nijmegen

Marijke de Jong (1952) studeert theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht

Wies van Moorsel (1935) wetenschappelijk medewerkster aan het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam

Anke Steinmann (1953) studeerde kliniese psychologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en is afgestuurd binnen een projekt vrouwenstudies. Zij heeft momenteel geen betaalde baan.

